

ДМИТРО ФУРМАНОВ

ЧАПАЕВ

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
МОЛОДІ
ДЖЕРЕЛО

1985

**БЕЛЯЄВ В.
СТАРА ФОРТЕЦЯ**

**ГЮГО В.
ТРУДІВНИКИ МОРЯ**

**ЛУКНИЦЬКИЙ П.
НІССО**

**ШЕВЧЕНКО Т.
ХУДОЖНИК**

Любіть книгу—
джерело знання...

М. Борокши

ДМИТРО ФУРМАНОВ

ЧАПАЄВ

Ілюстрації художника
О. І. Хівренка

Широко известный роман русского советского писателя о герое гражданской войны Василии Ивановиче Чапаеве.

В основе романа — события, связанные с героической борьбой прославленной 25-й Чапаевской дивизии в годы гражданской войны.

З російської переклав В. Давиденко

*Текст звірено за виданням:
Дм. Фурманов. Собр. соч. в четырех томах,
т. I, М., 1960*

РОБІТНИЧИЙ ЗАГІН

а вокзалі тиснява. Люду — сила-силенна. Цей червоноармійців по перону ледве стримує жвавий гомінкий натовп. Сьогодні опівночі вирушає на Колчака зібраний Фрунзе робітничий загін. З усіх іваново-вознесенських фабрик, із заводів зібралися робітники проводжати товаришів, братів, батьків, синів... Ці нові «солдати» якісь смішні — і незграбністю, і наївністю: багато хто з них тільки вперше надів солдатську шинелю; лежить вона недоладно, кругом стовбурчиться, підіймається, як тісто в діжі. Та що з того — це хлопцям не заважає лишатися бравими молодцями! Подивись, як цей перетягнувся ременем наче оса, ледве дихає, сердешний, а хвацько вистукує дзвінкими каблучками; або цей — з молодеською недбалістю, мов бувалий вояка, опустив руку на ефес незграбно підв'язаної шаблі і поважно-поважно про щось сперечається з сусідом; третій почепив з лівого боку револьвер, на правому — кілька пляшкових бомб, немов гадюкою, обкрутився стрічкою патронів і сновігає туди-сюди по площадці, бажаючи хвастонутися перед друзями, рідними і знайомими таким грізним виглядом.

З гордістю, любов'ю, з одвертим захопленням дивився на них і говорив про них могутній чорний робітничий натовп.

— Навчаться, братику, навчаться... На фронт придуть — там одразу визнають, чому ківш лиха...

— А що думав — на фронті тобі не в колісці гойдатися...

І всі заворушилися, засміялися, шиями потяглися вперед.

— Он Терентія й не впізнаєш, — у заварці вимазаний був, як гніт, а тут ач який... Козир-мозир...

— Фертом ходить, що й казати... А шабля — наче генеральська: бач, як теліпається.

— Терешу,— гукнув хтось сміхотливо,— шаблю сховай у кишеню — козаки відберуть...

Всі, хто стояв ближче, grimнули регітним розсипом.

— Мати візьме капусту шаткувати...

— Зачеписья, Терешку, зламаєш...

— Пальчика вріжеш... Генерал, ликом шитий!

— Ага-га... го-го-го... Ха-ха-ха-ха-ха...

Терентій Бочкін — хлопець років двадцяти восьми, веснянкуватий, рудуватий — оглянувся на жарти добрим, ласкавим поглядом; трохи засоромився й покvapно вхопивсь за шаблю, що зсунулася набік...

— Я... тобі дам,— погрозився він зніяковіло на юрбу, не знайшовши, що відповісти, як озватися на гарячий потік кпинів і дотепів.

— Що даси, Терешу, що?..— реготали невгамовні жартівники.— На ось насіння пожуй, солдатичку божий. Тобі шинелю, мабуть, з теляти дали... Ага-га... Ого-го...

Терентій, усміхаючись, попрямував до вагонів і зник у сірій метушливій гушці червоноармійців.

І щоразу, коли навертався на очі незграбний,— його брали на гузи, поливали дощем ущипливих насмішок, густо просолених дотепів... А потім знову повзли ділові, серйозні розмови. Настрій і теми мінялися швидко,— дрижала нервова, урочиста, чутка тривога. В натовпі точилися пересуди:

— Треба буде — чорта витягнемо з пекла... Скиглили все — взутися нема в що, шинелей нема, стріляти не знаємо чим... А от воно — ач...— І той, що говорив це, тикав пальцем на вагони, показуючи, що мову веде про червоноармійців.— Вважай, тисячу цілу одягли...

— Скільки, кажеш?

— Та, мабуть, тисяча, а там і ще збирається — і тим усе знайшли. Захочеш — знайдеш, брат, чухатися тут ніколи: приспів час он який...

— Час сурйозний, що й казати,— скріпляла хрипка октава.

— Ну, як же не сурйозний: Колчак от, він пре щосили. Бац, і на Уралі незлагоди почалися...

— Ехе-хе,— зітхнув стариган, маленький, щупленький дідок у кацавейці, перемерзлий, зморщений, як гриб.

— Так... Як то воно діла наші теперечки підуть, так уже погано все стало,— поскаржився нудний, сумний голосок.

Йому відповіли серйозно й суворо:

— Хто ж їх знати може; діла самі не ходять, водити

їх треба. А ось тобі перше діло — тисяча-бо молодців!.. Це, брат, діло — і велике діло, ве-елике!.. Чути в газетах он — робочих мало по армії, а треба... Робоча людина — вона тямущіша буде за всякого іншого... За прикладом недалеко ходити — Павлушку візьми, Лопаря, — кам'яний, можна сказати, чоловік... І голову має — не пропаде, не бійсь!

— А хто ж каже, звісно...

— Та не те що чоловіки, — ти ондечки на Марфушку на Кожану глянь, теж не тараня молодиця. Іншому, либонь, і чоловікові носа втрє.

Марфа, ткаля, проходячи поблизу й почувши, що мова йде про неї, швидко обернулась і підійшла до гурту. Широка в плечах, широка з обличчя і з широко розкритими голубими очима, трохи веснянкувата, вона на вигляд здавалася значно молодшою за свої тридцять п'ять років. Одягнена в новий солдатський костюм: штани, чоботи, гімнастерка, волосся підстрижене, шапка зсунута аж на потилицю.

— Ти мене чого чіпаєш? — підійшла вона.

— Чого тебе чіпати, Марфушо, — сама прийдеш. Кажу от, не молодиця в нас Кожана, а кобила безсідельна...

— Тобто я кобила?

— Ну, а хто ж іще? — І враз змінив жартівливий тон. — Кажу, що на воїна ти дуже годяща... от що!

— Годяща не годяща — треба...

— Зрозуміло, що треба... — Він хвилинку помовчав і додав: — Ну, а там — як?

— Що — як?

— Діла всякі свої?

— Що ж діла... — розвела руками Марфуша. — Дітей у притулки порозтикала, куди їх подінеш?

— Куди подінеш... — співчутливо озвався і співрозмовник. І, важко перевівши дух, сказав співчутливо, мов видихнув з грудей: — Ну, побережемо, побережемо, Марфушо, а ти не турбуйся: побережемо... Ідь спокійна, що вже нам тут і робити, як не за вас працювати?.. Прийде, може, час — і ми тоді... га?

— Та от же... — кивнула Марфа, — та й найпевніше, що так воно буде... на одному загоні хіба можна заспокоїтись?.. Неодмінно буде.

— І хлопці, здається, тее, — мотнув головою співрозмовник на вагони.

— Чого ж їм, — відповіла Марфа. — Тільки б їхати, чи що, скоріше: ждати, кажуть, набридли. Їхати та їхати —

одно чути, чого марудитися?.. Е-гей, Андреев! — гукнула Марфа до когось.— Про відправлення що там балакають?

Петербурзький слюсар, який оце недавно приїхав у Іваново, двадцятитрьохлітній юнак із сумними темно-синіми очима, з блідим обличчям, стрункий і гнучкий, з комунаркою на голові, в потертій коричневій шинельці,— це Андреев! Підходить чітким кроком, наче на доповідь; порівнявся, цокнув каблуками, взяв під козирок і, без жодної усмішки, впритул дивлячись на Марфу чудесними серйозними очима, відрепортував:

— Маю честь доповісти вашому превосходительству: поїзд вирушить через сорок хвилин!

Марфа смикнула за рукав:

— Прощатись будемо чи ні? Хлопці ждуть,— слово б треба прощальне абошо... Де Кличков? Де це він поїде?

Андреев знову взяв під козирок і тим самим незворушним тоном відрубав:

— Пузо чаєм прополіскує, ваше превосходительство!

Марфа вдарила по руці:

— Кинь ти, чортяко, здурів, чи що? Диви, генерала собі якого знайшов...

Він миттю стрепенувся і до Марфи чистим, дзвінким, «своїм» голосом:

— Марфочко...

— Га?

— Марфочко, а сама ти... гм!

Андреев виразисто скривився, накопивши губи й вирячивши очі.

— Чого це? — глянула на нього Марфа.

— Відчиржиш, певне, що-небудь.

Але Марфа нічого не відповіла, підвелась навшпиньки, подивилася над юрбою:

— Та он і самі йдуть, здається...

Ті, що стояли поблизу, теж підвелися, шиями витяглися туди, куди дивилася Марфа. Там ішли трое, оточені тісним кільцем. Виразніше виділявся Лопар — з чорним довгим волоссям, блискучими очима, високий, худий. Він ішов і плутався, наче сам собі ногою на ногу наступав,— вайлуватий такий, незграбний.

Поруч нього Олена Куницина, ткаля, дівчина двадцяти двох років, яку так любили за просту, за розумну мову, за ясні думки, за голос гарний і міцний, що його чули так часто ткачі на мітингах. Вона ще не в комунарці —

запнута хусткою; не в солдатській шинелі, а в чорному легенькому пальтечку,— і це в січневі морози! На блідому суворому обличчі відбилася внутрішня тиха радість.

Поруч Олені — Федір Кличков. Це не ткач, взагалі не робітник; він нещодавно повернувся сюди з Москви, застряв, призвичаївся, бігав по уроках, жив, як пташка, тим, що добуде. Був у студентах. В революції швидко нашупав у собі доброго організатора, а на зборах говорив піднесено, з захватом, палко, хоч і не завжди однаково до діла. Кличкова робітники знали близько, любили, вважали за свого.

Натовп за пероном, побачивши Куницину, Кличкова та Лопаря, заворушився, зашепотів голосним шепотом:

— Зараз, либонь, говоритимуть.

— Вирушати скоро...

— Та вже попрощатися б, чи що,— спати пора.

— А от розцілуємося — і край.

— Чуеш, дзвінок.

— Перший, чи що?

— Перший.

— О дванадцятій рушатимуть...

— Саме, бач, опівночі й націляються!

Засмальцьовані короткі пальтечка, поганенькі шубки з плішивими, облізлими комірцями, з короткими рукавами, протертими ліктями; чорні куценькі тужурки — драпові, сукняні, шкіряні. Стильна юрба!

Вокзал не широкий, люду вбирає в себе мало. Хто меткіший — зачепився за огорожу, виліз на підвіконня, багато хто забрався на вокзальну прибудову, звисив голову, витріщив очі на юрбу, скарлючившись, висів на дерев'яних обіддях. Інші, чіпляючись за карнизи, зайняли проходи, примостилися на вагонних дахах, на східцях, на приступках... Тиснява. Кожному охота продертися вперед, ближче до ящика, з якого будуть говорити. Попискують, покректують, перелаюються, пересварюються... Ось на ящику з'явився Кличков,— шинелька стара, обшарпана: вона дісталася в спадщину від тієї війни. Без рукавиць мерзнуть руки — він їх раз у раз засуває в кишені, за пазуху, хукає на червоні хрусткі кулаки. Сьогодні обличчя у Федора блідіше, ніж завжди: дві останні ночі мало і погано спав, удень поспішав, багато працював, стомився. Голос, тихий завжди чистий і дзвінкий,— глухуватий, несвіжий, гуде, наче з печери.

Кличкову дали перше слово — він від імені загону про-

щатиметься з ткачами. Холодно. Замерз натовп. Треба поспішати. Промови мають бути короткі!

Федір окинув поглядом і не побачив кінців чорної маси,— вони, кінці, були десь за майданом, освітленим газовими ріжками. Йому здалося, що за цими ось тисячами, які стоять перед ним, гублячись у густій темряві, впритул стоять ще, а за тими — ще тисячі, і так без кінця. В цю останню хвилину він з гострим болем відчув раптом, який любий, дорогий йому чорний натовп, як тяжко з ним розлучатися.

«Чи побачу?.. Чи вернуся?.. Та й чи усі вернемося коли в рідні місця?.. Чи прийду ще коли і чи говоритиму, як говорив так часто в ці роки?»

Сповнений скорботного почуття розлуки, не встигши обдумати свою коротку промову, не знаючи, про що буде вона, Кличков крикнув якимось особливо голосно — так він не кричав ніколи:

— Товариші робітники! Лишилося нам бути вкупі хвилини: проб'ють останні дзвінки — і ми поїдемо. Від імені червоних солдатів загону кажу вам: прощайте! Пам'ятайте нас, своїх хлопців, пам'ятайте, куди й на що ми поїхали, будьте готові й самі за нами йти на перший поклик. Не поривайте з нами зв'язку, шліть вісників, шліть, що зможете, від копійок своїх, допомагайте бійцям. На фронті голодно, товариші, важко,— важче, ніж тут. Цього не забувайте! А ще не забувайте, що багато хто з нас залишив бездоглядні, незабезпечені сім'ї, дітей, приречених на голод,— не кидайте їх. Тяжко буде сидіти нам в окопах, страждати в походах, у боях... Але стократ тяжче буде знести муку, коли дізнаємося, що сім'ї наші вмирають безпорадні, покинуті, всіма забуті... І ще вам одне слово на розлуку: працюйте! Дружніше працюйте! Ви — ткачі і знати про те повинні, що чим більше витчете в Іванові, тим тепліше буде в уральських, оренбурзьких сніжних степах,— скрізь, куди потрапить звідси ваше добро. Працюйте і твердо запам'ятайте, що перемога не тільки в нашому багнеті, а ще й у вашій праці. Чи побачимося коли знову? Будемо вірити, що побачимось. А якщо й не буде зустрічі — чого тужити: революція не лічить окремих жертв. Прощайте, дорогі товариші, від імені червоних солдатів загону — прощайте...

Наче буйним буревієм завив сніжний степ,— натовп зарідав у відповідь:

— Прощайте, хлопці! Щасливо... Не забудемо...

І коли замовкли — запала сумна тиша. Так було хвилину, і раптом по натовпу зашелестіло шепотом:

— Олена... Олена вийшла... Куницина...

На ящику виросла Олена Куницина. Глибокі й аж чорні стали ясно-карі чудові Оленіні очі. Швидко провела вона рукою по щоці, по скроні, сховала пасмо волосся під хустку, а хустку обома руками щільно притиснула до голови.

І сказала неголосно, наче сама до себе:

— Товариші!

Весь витягся до неї зацікавлений в чеканні натовп.

— Я вам скажу на прощання, товариші, що ми будемо фронтом, а ви, наприклад, тилом, але як є одному без другого ніяк не встояти. Виручка, наша виручка — ось у чому головне тепер завдання. Коли ми знатимемо, що за спиною все спокійно та гаразд, — нічого не буде для нас їдкого, товариші. А коли й у вас тут кисіль піде, — яка вона буде, війна? Недаремно ми, робітники тобто, ці два роки мучилися, — чи, може, марно, даремно? Ні, товариші, до діла все це. От, приміром, і ми йдемо, жінки: нас у загоні двадцять шість. Ми теж зрозуміли, який це момент, переживає вся країна. Треба, значить, іти — та й по всьому! Жінки — матері, дружини, дочки, сестри, наречені, подруги, — всі вони вам посилають через мене свій останній уклін. Прощайте, товариші, будьте міцні духом, а ми теж...

У відповідь їй тисячоуста грудна радість, палкі клятви, вдячність за розумне, за бадьоре слово:

— Ех, Оленко, тобі б у міністрах бути! Ну й жінка — чисто як машина працює!

З натовпу пробрався, виліз на ящик старий ткач, одягнений у жовту кацавейку, в засмалцьовану кепку, у валянки. Темними глибокими смугами лягали зморшки на зсохлому обличчі старого, шамкали невиразним шепотом губи. По мокрих, але ясних очах, по осяяному обличчю, наче хвилі, здіймалися напливи незмірної радості:

— Так, ми відповімо... відповімо... — Він зам'явся на мить і раптом зняв з білої, посивілої голови шапку. — Збирали ми вас — знали на що! Всього надивитесь, всього зазнаєте, може й зовсім не повернетесь до нас. Ми, батьки ваші, — нічого, що тяжко, — скажемо якраз: ідіть! Коли треба йти, — значить, іти. Нічого тут огинатися. Тільки б справу свою не осоромити, — он воно що, справу! А в найпоганші дні і про нас згадуйте, воно легше буде. Ми вам теж запоруку даємо: дітей не покинемо, жінок не забудемо, поміч хоч яку, а дамо! Звісно, дамо — на те війна. Хіба ж

можна без того...—Старий поважно розвів руками і сумно, виразно цмокнув: однаково, мовляв, виходу нема іншого.

Потім він хвилину постояв, почекав своїх думок і, не дочекавшись, махнув рукою, швидко насунув кепку на сиву рідковолосу голову і — зовсім готовий піти — гукнув чутним, різким голосом:

— Прощайте, хлопці... може, зовсім...

Старий голос затремтів слізьми, і слізний дрож гострим струмом різонув натовп...

— Може, тее... усяко буває... Мало чого, адже війна... Вона тее...

І в темні зморшки з мокрих очей ринули рясні сльози. Брудним рукавом кацавейки він сльози мазав по обличчю. Багато хто плакав у натовпі. Інші гукали ткачеві, що схопив униз:

— Вірно, батьку! Правильно! Правильно, старий!

Старий зійшов. На ящику не лишилося нікого. Тонко і дзвінко над юрбою вибив другий дзвінок. Кличков скочив востаннє на ящик:

— Ну, прощайте! Ще раз прощайте, товариші! За нашу зустріч, за щасливу майбутню зустріч: ура!

— Ура... ура... ура!!!

І щойно стихло — команда:

— Загін, по місцях!

Замигтіли метушливо шапки, кашкети, комунарки, зацмокали прощальні поцілунки. Попливли квапливим заливчастим гудінням напутливі слова, солідні поради, сумні просьби, марні заспокоювання.

На плечі в похмурого червоноармійця здригалася материна голова. Сльози змочили сіре обличчя. Стогнала, схлипувала, плакала рокотливо якась одна половинка,— друга застигла, серйозна, міцна, замовкла в задумі.

Загін у вагонах. Ближче насунув натовп,— він крізь вагонні вікна здавався суцільною безликою масою. Маса ворухилась, гуділа, хвилювалась, наче величезний волохатий звір — тисячолапий, тисячоокий, податливий, як ведмідь-мохнач.

Третій дзвінок...

Засвистіли свистки солов'ями, загуділи сичами гудки, зафоркала важко горлянка паровоза, зачаділа, задихала, брязнули колеса по мерзлих рейках, хруснули на скріпленнях, тріснули вагони, знялися з стоянки, покотилися...

Кричали червоноармійці з вагонів, кричав і слідом біг гнучкий чорний натовп. Потім вагони зникли в темряві, і

тільки можна було чути, як вдалині щось ухало, скреготіло, чимраз глибше поринало в чорну ніч...

Понурі, сумні, з сльозами, з гіркими словами в опівнічному січневому холоді розходилися з станції по домівках ткачі.

До Самари від Іваново-Вознесенська їхали щось дуже довго — не менше як два тижні. Але як на ті часи і цей строк — найкоротший. Дорога мало стомила — любі-дорогі нові місця, бадьорить незвична обстановка, збуджує зміна вражень, тонкою, високою струною бринить настрої: гострота новизни змивала сіру скуку нудної їзди, нудьгу стоянок у тупиках глухих полустанків. Як тільки зупинка — в ешелону жвава робота. Весь довгий шлях позначений мітингами, зборами, засіданнями, самодіяльними лекціями, гомінкими бесідами в гуртках охочих слухачів. Загін ткачів-більшовиків — тямущих, строгих до себе хлопців — увесь шлях проорав глибоким і несподіваним враженням. По станціях, по глухих полустанках, по дрібних містечках, селах, хуторах мчала в ті дні незліченна «вольниця», ніким не облікована, ніким не організована: різні загони й загінчики, усякі «місцеві формування», знавіснілі, непевні особи, що вешталися без мети й без толку з краю в край неосяжної Росії. І вся ця численна юрма годувалася коштом населення: неоплатна, скандальна, свавільна. Бешкету воля була широка, нікому було той бешкет загнудзати: влада Радянська на місцях, по закутках не зміцніла повною могутністю.

Гостро в ті дні відчула людина, що не досить мати їй тільки пару ясних очей, тільки два найтонших і чуйних вуха, дві руки, готові до роботи, і голову одну на в'язах, і серце в грудях самотне. В ті нелюдські дні тяжко було людині.

Кращі люди Радянської країни йшли на фронт. Інші томилися в незмінній виснажливій нудоті тилу. Де ж було всього доглянути, все прослухати і все зробити, що треба робити! По заростях глухих провінцій, у непролазній пуші сірячинних закутків, що діялося в ті неспокійні дні — про те ніколи ніхто не дізнається. Горе людське спинилося стражданням у сірих озерах очей.

Старого нема — і нового нема. Де ж голову прихилить беззахисна людина? І хто розпалив цей огняний вихор?

Ах, більшовики? То це їхня хмільна вольниця не дає спокою, то це од них наше люте горе?

Того не могли зрозуміти, що нова влада на розперезану вольницю тільки-тільки плела в ті дні джутовий аркан.

І все своє важке горе, іржаву злобу свою вихлюпнули сірочинні закутки на більшовиків:

— Грабіжники! Насильники! Погане плем'я!

І раптом тепер у загоні, в цій тисячі більшовиків-ткачів, побачили сіряки, жителі малих містечок побачили, просто кажучи, хороших людей, які їх уважно, спокійно вислухували, на всі запитання мирно відповідали, що треба, пояснювали розумно і просто, самовільно не нищпорили по коморах, не розпорювали підвалам животи, нічого не брали, а що брали — за те платили. І селяни дивувалися. Було це нове. Було це дивне. Було це любе. Часом до полустанка, де ешелони затримувались цілими днями, сповзались жителі з далеких сіл «послухати розумного люду». Роботу агітаційну було проведено «на ять», — вона наче двері розчинила до тієї велетенської роботи, яку за роки громадянської війни розгорнули іваново-вознесенці. І де їх, бувало, не зустрінеш: чи біля китайського кордону, в сибірській тайзі, по степах оренбурзьких, на польських рубежах, на Сиваші під Перекопом, — де вони не побували, червоні ткачі, де вони кров'ю не полили поле бою? Тим-то їх так і берегли, тим-то їх так стерегли, тим-то їх так любили і так ненавиділи; через те їм і пам'ять — як пісня, складена по безкраїх рівнинах радянської землі.

От їхали тепер на фронт і в студених теплушках, у лютому січневому холоді вчилися, працювали, думали, думали, думали. Бо знали: треба готовими бути до всього. І треба вміти війну вести не тільки багнетом, а й розумним, свіжим словом, здоровенною головою, знанням, умінням враз усе зрозуміти й іншому так сказати, як треба. По теплушках книжне читання гуде, непокірне скрипить навчання, метушаться суперечки галчачою зграєю, а то раптом пісня рвоне в морозній чистоті — легка, дзвінка, червонопера:

Ми ковалі — в нас дух бадьорий,
Ключі ми щастя куємо.
Здіймайся вище, важкий наш молот,
В сталеві груди ми б'ємо, б'ємо б'ємо!!!

І на черепашачому скрипучому ході вагонному, пережовуючи й переборюючи іржаві пісні коліс, линуть над рівнинами пісні боротьби, переможним гудінням вкривають простори. Як вони співали — як співали вони, ткачі! Не минулися даром і для пісні підпільні роки! Тим-то на фронті згодом, у дивізії, не знав ніхто ще такого полку, як

Іваново-Вознесенський, де так берегли б пісні боротьби і так би їх співали,— з такою простотою, з безмежною любов'ю, з палким почуттям. Ті пісні гордістю й захватом запаливали полки. Ох, пісне, пісне, що можеш ти зробити з серцем людським!

Що ближче до Самари, то дешевший на станціях хліб. Хліб і всі продукти. В голодному Іваново-Вознесенську, де місяцями не видавали і фунта, звикли вважати, що хлібна скоринка — великий скарб. І тут робітники раптом побачили, що хліба вдосталь, що річ зовсім не в безхліб'ї, а в чомусь іншому. І гірко тут пожурилися над загальним безладдям, над тим, що зв'язок слабкий у промислових робітничих центрів з хлібородними місцями, і наче мстилися тепер у хлібному багатстві за роки голоду — поспішали надолужити нез'їдені пуди. Вже, здається, треба б було повірити, що, просуваючись у самарську хлібну гушу, всього там зустрінуть більше і все там буде дешевше. Так ні: не вірилося,— голод відучив од такої легковірності. На якомусь полустанку, де хліб видався особливо дешевим та білим,— закупили по цілому пуду. Як же пропустити таку надзвичайну нагоду? А за день приїхали на місце й побачили, що там він біліший і дешевший: розгублено усміхалися, перешіптувались, збентежені, не знали, де подіти свої зачерствілі вже запаси.

Тільки-но приїхали до Самари і спинилися десь на «п'ятнадцятій» колії, у чорта на болоті, де тільки іржаві купи рейок та кістяки поламаних вагонів, висипали на колію, збилися, загомоніли, почали квапити командира, щоб дізнався швидше про їхню долю.

Куди, коли, на яке діло? Чи зараз рушатимуть, чи день-другий затримають у місті?

Про все це можна було дізнатися тільки у Фрунзе. Фрунзе вже командував Четвертою армією. Він виїхав з Іваново-Вознесенська трохи раніше, ніж загін, і тепер був в Уральську, а тут, у реввійськраді, лишив записку на ім'я Федора. У цій записці звелів, щоб Лопар, Кличков, Терентій Бочкін і Андреев мчали негайно до нього, в Уральськ, а загін піде їм услід. Він теплими, щирими словами вітав земляків, коротко ознайомив з обстановкою, зазначив, яка всіх чекає велика і важка робота. Кличков прочитав записку загінникам. Бадьорі слова улюбленого командира слухали захоплено. Хтось запропонував послати йому привітальну телеграму.

— Послати... телеграму, послати!

— І сказати спасибі! — вигукнув хтось.

— Не те — «спасибі», — перебили голоси, — сказати, що прийшли, що готові на діло — куди яка поміч потрібна. От як!

— Правильно! Так і сказати: готові, мовляв, на діло! І сказати, що всі як один, тобто якнайкраще!

— Гайда, хлопці, складайте телеграму! Хай живе Фрунзе, ура!

— Ура!.. Ура!.. Ура!..

Шапки, кепки, варязькі шоломи злетіли над головами, метнулися вбік, як сполохана галича зграя.

Федора розпалив дружній тон записки, — він нею смішно потрясав над головою, кричав, захоплений і наївний:

— Товариші! Товариші, — ось вона, ця маленька записка. Її писав *командувач армії*, а хіба не чуваєте ви, що писала її рівна цілком і в усьому нам рівна людина? З цієї товариської манери, з цього простого тону хіба не чуваєте ви, як у нас від рядового бійця до командарма справді один тільки крок? Навіть і кроку немає, товариші: обидва зливаються в ціле. Ці обидва — одна особа: і вождь, і рядовий червоноармієць! От у чому сила нашої армії, — в цій внутрішній єдності, в згуртованості, в солідарності, — в цьому сила... Тож за нашу армію! За наші перемоги!

І знову червоноармійці в несамовитому захваті кидали шапки вгору, кричали «ура», випліскували радість, і гордість, і готовність свою, наче камінчики в буйному штормі з морських глибин на морські береги.

Далі події застрибали білими зайцями. Загін дістав наказ швидко зібратися. До штабу армії викликали командира і наказали, щоб був із загоном готовий до виступу.

Призначеній четвірці з Ревради нагадали:

— До Уральська виїздити негайно!

Заметушилися. Заспішили. Не встигли як слід попроситися з загінниками. Та й вірилося, що незабаром побачаться в Уральську.

Від Реввійськради від'їхали дві тройки: в першій сиділи Федір з Андреевим, у задній — Лопар і Терентій Бочкін.

Стрепенулися коні, свиснув пошвист візницький, вереснув гадючим посміхом батіг степовий — і в сніжній завіршній куряві легкі тройки зникли, як птахи.

Морозно вранці в степу. Візники геть закутані в баранячі кошлаті кожухи. Кудлаті коміри сховали їхні голови од подорожніх, що куняли.

— Лопар, змерз? — зсутулився до нього заляклий Бочкін.

— Пробирає... до селезінки! — прохрипів сумно Лопар.— А зупинка скоро чи ні?

— Хто її знає — спитати треба приятеля... Гей, друже,— ткнув він в руду кожушану тушу,— село скоро буде?

— Примерзли?

— Холодно, куме. Чи скоро село, питаю?

— Верст сім, мабуть, а то... й дванадцять! — пожартував їздовий, не повертаючи голови.

— А насправді — скільки ж?

— А стільки ж! — весело зубоскалячи, хихикав візник.

— Як ти село називав?

— Івантеевка буде...

— А з Івантеевки до Пугачова далеко?

— Та що ж там залишиться?

Мужик діловито й суворо покосував очима, задубілий палець глибоко встромив у ніздрю. Помовчав хвилинку. Озвався:

— Нічого, можна сказати, не залишиться: до Таволожки вісімнадцять та від Таволожки двадцять дві,— якраз в обід на місці!

— А сам ти як — з Николаєвки? — випитував Бочкін.

— З неї, відкіля ж іще бути?

І в тоні мужичка почулася наче образа: якого, мовляв, чорта пuste брехати: якщо в Николаєвці брав пасажирів — звісно, і сам відтіля.

— Ну, чого ж, дядьку? Може й івантеевський ти,— відказав був Бочкін.

— Ще чого — івантеевський...

І дядько якось насмішкувато цмокнув і без потреби покwapно заворушив віжками.

У мужиків такий склався тут звичай: привезе, наприклад, якийсь Карпо Єдрьонович з Івантеевки в Николаєвку пасажирів, а Єдрьонові Карповичу з Николаєвки в Івантеевку вже дано наряд везти іншого. То він не везе, не робить зайвого кінця, а передає пасажирів Карпові, і той на

стомлених конячках повзе-повзе з ним бозна-скільки часу. Той йому потім, тобто дядькові Карпові,— послуга за послугу. Дядькам це дуже зручно, а от пасажирам — могила: якийсь там двадцятиверстний перегінчик тягнуть повільною ступою чотири-п'ять годин. І незважаючи ні на які виняткові пункти мандата:

«Надспішно... Поза чергами... Екстрене призначення...»

Усі ці страшні слова вражали Карпів Єдрьоновичів дуже мало,— вони посміхалися в промерзлі вуса, добродушно й повільно обдирали бурульки з кошлатої бороди, заспокоювали неспокійного пасажира:

— Прудкий дуже. А ти потерпи — померти встигнеш... голубе!

Терентій чув про цей звичай візницький, згадав тепер і зрозумів, чому так солодко й хитро прицмокнув дядько.

— Знаю, брат, на обмін нашого брата возите...

— А хіба ж ні! — пожвавішав візник.— Звісно, на обмін,— все ж такі воно легше йде...

— Ну, кому як.

— Нікому ніяк, а всім легше...— розвіяв він Терентієві сумніви.

— Та вам, знаю, легше. Хто про те каже,— згодився Бочкін.— А нам от від цих порядків — просто біда: на заморених не дуже промчиш — плуганитимемо цілий день...

— Це в мене б то заморені? — раптом образився візник і круто повернув кожух здоровенною спиною, по-молодецькому змахнув віжками, з гиканням пустив коней, тільки сніг завихрив, запорошив в обличчя:— Гей ви, чорти! Вйю, рідненькі... Ага-а-а... Недалеко вже... Ннн-о... соколики!

Мужика не впізнати: наче на перегонах, розпалився він над сніжним пустинним степом.

І коли вгамував образу, притримав засапаних коней, повернув голову в високому комірі, глухо сказав:

— От тобі й заморені!

— Хвацько, брат, хвацько,— зраділи його пасажири.

— Тож-бо, хвацько,— погодився дядько й статечно додав:— А що стомлені бувають, на те причина — їзда велика: своє справляй, наряди справляй,— диявол, і той стомиться, не те що кінь...

— А багато, мабуть, нарядів? — поцікавився Лопар.

— Та чимало,— жваво озвався мужик.— Тут вештається люду туди й сюди — тільки давай... І чого це метушаться, сатани, дивом дивуюся: одно шмигають, одно шмигають, а все коней! І кому затримав — стусана дати наміряється!

— Так уже й стусана? — усумнився Лопар.

— А то що, хіба пожалієшся кому?

— Брехати ви, мужики, вмієте добряче,— сказав він серйозно візникові.

— Ну, сам збреши краще,— трохи образився дядько, важко повертаючись на передку.

— Чортзна-що! — розпалювався Лопар.— Вигадає собі от чоловік якусь історію та й вірить у неї... Вірить собі й вірить,— що будеш робити?

— Авжеж... історію...— бурчав невдоволений кучерило, ображений тим, що так круто й неприязно повернулася раптом розмова.

— Били тебе самого коли? — спитав Лопар.

— А то не били... Один такий от, як ти, шаблею рубонув, сучий син. Добре, що кожух міцний, а то б до самої кишки ризонув...

— Чого він, п'яний, чи що, був, дурень?

— А мабуть, що п'яний...

— Ну, з п'яного й питати нічого,— наче мимохить кинув Лопар.

— Та я й не питаю...

Терентієві захотілося дізнатись, як тут справи з Радами: чи міцні вони, чи успішно працюють. Він перебив ухильну візникову мову і почав ставити інші запитання, але й тут почув ту саму неув'язку, недомовку, ухильність у відповідях, наче мужик чогось побоювався.

— А нехай... всяк буває... Чого ж нам тепер...— чув Терентій закрутки слів замість серйозних і ясних відповідей.

— Та не розумію нічого, кажи ясніше,— не витримав і розсердився Лопар.

— Недогадливий дуже, хлопче. А ти подумай — може й догадаєшся...

— Ні, стривай-но, стривай,— спинив Терентій Лопаря, побоюючись, що той зірве розмову.— Як Рада, питаю, хороша тут чи не дуже: діло робить?

— А чому їй не робити, звісно... Наряди ось Горшков тільки неправильно...

— Неправильно? — і Лопар кинувся на живе слово, як кіт на м'ясо.

— А то що ж: тестя, не бійсь, щоразу старається обминути, а нашому братові раз у раз підсипає, коли й черги нема ніякої.

— А ти скаржився б,— підказав Терентій.— У Раду йди, доведи, розкажи: негідникові зразу вуса підкрутять...

— Авжеж, підкрутять,— зневіреном голосом пробур-

мотів мужичок і безнадійно ляснув по коневі віжками,— того й дивись, підкрутять: сам якраз і вскочиш, куди не треба...

— Ну, що ти дурниці верзеш? — розсердився знову Лопар.

— Не «верзеш», а так достеменно завсігди,— сумним голосом сказав візник, і голова його, наче в мертвої пташки, схилилася набік.

— Випадки були? — твердо і прямо, як слідчий, спитав Терентій.

— Тож-бо, що були...

— Ну, і що ж?

— Ну, і нічого ж,— поворухнув мужичок вкритими інешми губами.— Було, та й не було. «Жив, та не дожив — чорт ухопив»...

— А мовчали чого? — вгризався Лопар.

— Того й мовчали, щоб тихше було...— незворушно і тонко пояснював хитруватий мужичок.— Як помовчиш — воно само відходить...

— Жарт жартом,— відрубав Лопар,— а теє...— І, наче схаменувшись, додав добродушно:— А втім, чи й збиток тобі їздити, дядьку? В Радах он папірці висять скрізь: «Їдеш — плати, що береш,— за все плати». Читав? Бачив сам?

— Бачив... Хай висять...

Лопар плюнув спересердя, уткнувся глибоко в пітний комір, замовк,— він звик говорити у місті з робітниками одверто, зовсім по-іншому, а так не вмів: уникливі, невиразні, хитромудрі відповіді дратували його не на жарт. Всю дорогу до Івантеевки він не сказав більше ані слова, а терплячий Терентій Бочкін ще довго-довго в потоці фальшивих і туманних слів мужика вилловлював, наче коштовні перлинки, окремі дрібні факти, нечасті думки і міркування, якими прохоплювався балакучий хитрий мужичок.

В санях у Федора та Андреева точилася зовсім інша розмова:

— Ти сам був, Гришо, у нього в загоні? — питав Федір хлопця.

— Таж і ногу з ним покалічив,— ткнув Гриша пальцем у сидіння.— Все літо степами з краю в край ганяли: вони за нами полюють, а ми вигадуюмо, як би їх обдурити... *Чеха* — той дурень, а от *козару* не обдурити: сам тут виріс — чого від нього діждешся?

Гриша, відкинувши комір, боком сидів на передку, і Федорові було добре видно його засмагле, багрове обличчя: мужне, одверте, просте. Особливо характерно і міцно лягала його верхня губа, коли в хвилюючій розмові опускав він її, притискуючи й покриваючи нижню. Розплюснутий, широкий ніс, сірі густі очі, низький лоб у масних зморшках,— ну, обличчя як обличчя, нічого примітного! А водночас сила в ньому відчувалася соковита, *корінна*, справжня. Гриші було всього двадцять два роки, а, дивлячись на обличчя, ви дали б йому й тридцять п'ять: тяготи батрацького життя і страждання з одірваною в бою лівою ногою залишили невитравні сліди.

— Ну, і що *він* — молодий? — цікавився Федір, продовжуючи почату раніше розмову.

— Так, молодий зовсім: тридцять років, мабуть, нема...

— З тутешніх, чи що,— козак?

— Який козак... Від Пугачова тут село буде В'язовка — у ньому, певно, і жив. А інші кажуть — у Балакові жив, тільки приїхав сюди. Хто їх розбере...

— А з себе який? — жадібно випитував Федір, і видно було по схвильованому обличчю, як його захопила розмова, як він боїться пропустити жодне слово.

— Та що ж сказати? Одне слово — герой! — немовби сам з собою міркував Гриша.— Сидиш, скажімо, на возі, а хлопці здалека вглядять: «Чапаєв іде, Чапаєв іде...» То вже на день його, здається, десять разів бачиш, а все охота подивитися: такий, брат, чоловік! І злізеш ото з воза, дивишся — немов на чудо яке. А він вуса, іде, сюди та туди розправляє,— любив вуса, все розчісувався... «Сидиш?» — каже. «Сиджу, товаришу Чапаєв». — «Ну, сиди». — І пройде. Більше й слів од нього ніяких не треба, а сказав — і наче радість тобі робиться нова. От що значить *сравнісний* він чоловік!

— Ну, і герой... Справді герой? — випитував Федір.

— Та хто про це й каже,— значливо мотнув головою Гриша.— Він у нас іще й як поспішав, приміром, на Іващенківський завод? Як то вже йому хотілося робітників урятувати: не вдалося, не встиг вчасно.

— Не встиг? — здригнувся Андреев.

— Не встиг,— повторив зітхаючи Гриша.— І не встиг же зовсім мало. А що вже крові через це робітничої там було — ну-ну!..

Гриша помалу махнув рукою і похилив важку голову...

В смуткові промовчали цілу хвилину. Потім Гриша тихше, ніж звичайно, сказав:

— По-різному говорять, тільки вже буде найменше, коли дві тисячі рахувати. Так їх між корпусами рядами ото й виклали, все подвір'я завалено було — жінки там, і діти, ну, і старі там которі — одне слово, кажу: всіх без розбору. От як, сволота...

Він чутно скреготнув зубами і смикнув за попушені віжки.

— Сам бачив? — допитував його Федір.

— Як не бачити... Та вже й говорити б не треба... Що ж тут бачити: кров та м'ясо у грязькій землі... Без розбору, падлюки, так підряд і сікли...

— Ну, а він же як, сам Чапаєв?

— Що ж йому лишилося? Розлютився, очі блищать, і сам тремтить, наче кінь на скаку. Шаблею розмахнувся — та об камінь. «Багато буде,— каже,— крові за цю кров пролито! І повік не забудемо, візьмемо своє!..»

— А взяв? — серйозно спитав Андреев.

— Та ще як узяв! — швидко відказав Гриша.— Він, наче очманілий, кидався по степу, в полон брати не велів жодного козака. «Всіх,— каже,— кінчати, падлюк: Іващенківського заводу не забуду!»

І знову помовчали. Кличков розпитував далі балакучого Гришу:

— А що ж, Гришо, в нього за народ був, бійці тобто: звідки вони?

— Так, тутешні, кому ж іти? Наш брат пішов, батрак, та бідніші которі... Ну, й бурлаки були, ці навіть раніше за нас пішли...

— Що ж, полк, чи що, у вас був?

— Так, був і полк, коли в Пугачах стояв, а потім все більше загоном звали, він і сам, Чапаєв, полком не любив називати: загін, каже, загін, це більше до діла підходить...

— Та-ак... Загін... Ну, а поранені з загону, вбиті у вас, їх де дівали?

— Дівали,— замислено спроквола мовив Гриша, збираючись з думками.— Всяко дівали: кого не встигнеш підібрати, тих козара доколювала,— хіба ж залишить. А кого забереш,— тих по селах розтикали: тут у нас скрізь народ свій. І тут от бували, в Таволожці. Та де не було — скрізь було...

— А лікували як?

— Тут і лікували, тільки ліків, отих-таки, не було ніяких, а чим бабуся надумає, тим і помагає... Коли хто в місто попаде — тому ще так-сяк, а тут, по селах,— ого, як заліковували!.. Ну, й де вже їй, бабі темній, ногу закри-

ти, коли від ноги тієї тільки жилки теліпаються та кістки потрошені хрустять... Який тут баба лікар чоловікові?

— А були такі? — з тремтінням у голосі спитав Федір.

— Чого ж не бути: на те війна!

— Оце правильно! — брякнув несподівано Андреев, що весь час сидів мовчки, глибоко в кожух закутавши голову, наче злий на кого або чимось невдоволений. — Правду кажеш! — повторив він з притиском і по-дружньому лягнув Гришу по кожному.

— Ну, звісно, — махнув той весело рукою. — Всяко бувало!

— Гришо! — перебив Федір. — Гришо, а харчувалися по селах таки?

— По селах... — поважно відповів хлопець, видно, дуже задоволений, що ним так цікавляться. — З собою возили ми мало, — та й де його возити, куди дівати було? Тут усе по селах: вони прийдуть — вони беруть, ми придемо — знову беремо. Сіл кругом п'ятнадцять виходило, хоч куди заверни!

— Так, тяжкенько було, — зітхнув і Кличков.

— Усім тяжко було... А нам хіба легко? — підхопив Гришуха, ніби боячись, що його зрозуміють неправильно.

— Авжеж, нелегко, — квапливо підтакнув Федір.

— Отож-бо й воно, — заспокоївся Гриша. — Всяко було! Мало що, — відмовляться там іноді хліба, приміром, дати, або віса коням, або й коней змінити, коли своїх геть заморимо: треба було... Якщо треба, значить, давай — що там балакати. І, гадаю я, однаково тут виходило, — що в нас, що в них... Чого вихвалятися, ніби дуже все ото гарно загиналося? І негарно бувало... Ти цілу добу не жерши, скажімо, та з походу, а тут хліба шматка не дають, — де ж їй, красоті тій, узятися? Насамперед словом: дай, мовляв, жерти хочемо. А він тобі дулю покаже. То в усмішку з ним гратися, чи що? Ну, тут під арешт кого, а в кого черево товстіше — і в морду зайдеш, чого з ним розп'якувати...

— Били? — затаїв дух Кличков.

— Били! — відповів просто і твердо Гриша. — Всі били, на те війна.

— Молодець, Гришухо! — знову весело зірвався Андреев.

Андреев любив цю чисту, незамазану, грубувату правду.

— А мене не били? — обернувся Гриша. — Теж били... Та сам Чапаев одного разу садонув. Що вдієш, коли треба?

— Як? Чапаєв? За що? — стрепенувся Федір, почувши (вкотре вже!) це магічне, дивне ім'я.

— А я, бач, на варті стояв, — доповідав Гриша, — що от за Пугачами, зовсім близько, станція якась тут... забув її назву. Стою, братику, стою, а набридло... Що то, мати твою так, думаю, за паршиве діло це — на варті стояти. Нудьга, одне слово, заїла. А біля самісінького вокзалу берізки стоять, і на берізках галок, дивлюся, сила-силенна: га-га-га... Ач, розкричалися! Бахну от, не дуже, мовляв, загакаєте тоді! Спершу подумав смішком, а там і насправді: хто тут побачить, — хіба мало народу стріляє з усякої потреби? Прицілився в купу: бах, бах, бах... Та всі п'ятеро і випалив спробою... Котрих убив — попадали зверху, за сучки крильцями, пам'ятаю, все зачіпалися та билися перед смертю. А всі інші — хмарами так і знялися... знялися та й загалакали. Хто його знав, що він у коменданта сидить, Чапаєв тобто. Виходить — як хмара.

— Ти стріляв?

— Ні, — кажу, — не стріляв, не я!

— А хто ж галок сполохнув, хрін гороховий!

— Та, мабуть, самі, — кажу, — полетіли!

— Ану покажи! — і хап за гвинтівку. За гвинтівку хап, а вона порожня.

— Що? — каже. — А патрони де, — каже, — візьмеш? Козаків чим битимеш, бовдур? Галка тобі страшніша за козака? У, ч-чорт! — та як дивigne прикладом у бік!

Мовчу, що йому скажеш? Схаменувся, та пізно, а треба б інакше мені: як націлявся ото на гвинтівку, а мені б висмикнути: не підходь, мовляв, застрелю — на варті не можна гвинтівку мацати! Він би туди-сюди, а не давати, та багнет йому ще в живіт націлити: любив, усе простив би одразу...

— Любив? — примружився цікавий Федір.

— І як любив: що дужче його ошелешити, то ласкавіший. Назавжди поважав тверду людину, хоч би що вона йому зробила: «Молодець, — каже, — коли дух маєш сміливий!» Ну, а де ж усе перекажеш? А ось і вона, Вантеєвка, — зрадів Гриша, пересів, як годиться візникові, ударив гучно віжками, солодко цмокнув, присвиснув і вже так клопотався аж до самісінького села. Тільки раз обернувся: — До Ради підвозити?

— Авжеж, авжеж, до Ради, Гришо.

— А може, до Парфеновича б, от він про Чапаєва розкаже...

— Хто це, Парфенович отой?

— А з наших, у загоні ж був раніш од мене. Та руку йому одірвало геть, з тим і вернувся...

— Тутешній житель?

— Тутешній. Та безхазяйний тепер — геть-чисто все розорили козаки: хату рознесли, комори спалили, як є голим мужика залишили. Полагодив, але погано.

— Покажи, коли проїздити будемо,— на всякий випадок нагадав Федір.

— Покажу...

Вїхали в Івантеевку — велике, просторе село з широко наковченими срібними вулицями. Мале сільце зима оберне в барліг — засипле, закриє, снігами замете. А великому селу взимку тільки й покрасуватися. Гриша надав ходу і мчав для форсу легкою риссю. На одну хатинку ткнув пальцем — це була хата Парфеновича. На другу показав, обернувся швидко, ляснув мовчки себе по шиї, усміхнувся: треба було, очевидно, розуміти, що в цій женуть самого. Підкотили до Ради; вона, як загальне правило, на головному майдані, в будинку колишнього правління. Вилізли з саней, ступали несміливо на занімілі ноги, поскидали засніжені, вкриті памороззю кожухи, захопили під пахви і в руки свої кошики та клунки (мізерний скарб: у кожного вагою з півпуда!), по східцях піднялися в приміщення Ради.

Рада як Рада: простора, недоладна, непривітна, брудна і нудна. Ще рано, в місті тепер ще нікого не знайдеш по установах, а тут, дивись, скільки народу наповзло! І що тільки вони з отакого раннього ранку робити хочуть? Притулившись до коричневої засмальцьованої стіни, крутять цигарки, махорять, провонюють і без того нестерпне, кисле повітря; туляться по вікнах, видряпують усячину на обмерзлих шибках, поплескують з холоду рукою об руку, відігріваються, мляво і ніби ненароком перемовляються нудними фразами... Видно, що багато хто, більшість, може, всі,— товчуться без діла: нікуди подітись, нічого робити — то й сповзлися.

Побачивши приїжджих, обернулися в їхній бік, оглянули, висловили різні міркування про мороз, про втому, про напрям і мету їхньої подорожі, про труднощі самої їзди, згадали про недостачу ячменю та вівса, про те, що буде сьогодні завірюха неодмінно і їхати неможливо «пі в яких смислах».

— Здорово, товариші! — звернувся Лопар, що затримався чогось надворі і входив тепер останній.

— Здрастуйте,— мугикнуло кілька голосів.

— Голову б побачити...

— А сюди от,— і вказали на кімнату в кутку за перегородкою.

Лопар усю дорогу грав роль представника нашої четвірки: провадив переговори, діставав коней, дізнавався, де можна спинитися, поїсти тощо.

Андреев кожуха не скинув, посунув безцеремонно мужичка, що сидів на підвіконні, закурив, мовчки дав закурити й тому. Терентій уже вклинився в юрбу і провадив розмову, розпитував, скільки живе на селі люду, як справи різні йдуть, як Рада працює, чи задоволені з Радянської влади,— одне слово, з місця в кар'єр.

Федір сповнений був оповіданнями Гриші. Перед ним стояла невідступно, хвилювала, мучила й радувала казкова постать Чапаєва, степового отамана.

«Це без сумніву народний герой,— міркував він сам із собою,— герой з табору вольниці — Ємельки Пугачова, Стеньки Разіна, Єрмака Тимофійовича... Ті свого часу свої діла робили, а цьому інший час дано — він і діла творить не ті. З оповідань Гриші можна зробити висновок, що в нього, Чапаєва, відвага і молодечтво — головні в характері риси. Він більше саме *герой*, ніж борець, більше пристрасний любитель пригод, ніж свідомий революціонер. В ньому переважають, очевидно, і збуджені до надмірності елементи неспокою, жадоби до зміни вражень. Але яка це оригінальна особа на фоні селянського повстанства, яка самобутня, яскрава, колоритна постать!»

Федір узнав від мужичків, як пройти до Парфеновича, і, коли Лопар після розмови з головою Ради повів компанію чаювати, Федір до них не пристав, пояснив своє бажання і пішов на вказану адресу.

Години через півтори виїздили з Івантеевки. Федір сидів мовчазний і похмурий: Парфеновича не застав — той напередодні поїхав у Пугачов. Андреев поставив йому одне-два запитання, хотів викликати на розмову, але, побачивши, що не клеїться нічого, замовк. Терентій з Лопарем сиділи-сиділи, надумали пісень співати. Дуєт був знаменитий: Лопар не співав, а тільки похрипував, Терентій вищав дико і фістулою. Виходило щось жахливе, плутане і різке. Коли дуже вже надокучили, Андреев гукнув до них з переднього воза, щоб перестали вити. Хлопці, видимо згодившись, замовкли. Продрімали до самої Таволожки. А приїхавши, не чекали нітрохи, замовили коней, рушили на Пугачов.

Уже при виїзді з Таволожки мужики-візники поглядали скося на чорні соковиті хмари, що диміли в потьмареному небі. Вітер дув різкий і непевний: він рвав без напрямку, з усіх боків, наче атакував невидимого ворога, кидався на нього, як пес цепний, впивався, рвав оскаженіло, але щоразу могутнім поштовхом його відшпурювало назад. І знову кидався, і знову відскакував розлючений, з виском, з гавканням, з гнівним судорожним виттям. По землі кружляли, мчали й вертілися сніжні вихрясті вири: шляхи позамітало, наглухо заפורшило снігом. Опускався і швидко згущався буремний примерк. Чимраз наполегливіше, міцніше й різкіше бив по боках шаленіючий вітер, чимраз чорніше ставало небо, крутіше й швидше зривалися сніжні пластівці, металися у вихорі голками, крижинками, грудками просто в обличчя.

Як у норі кроти, глибоко в кожухи позаривалися подорожні. Ледве визирають візники. Від зустрічного вітру забиває подих, палючим морозом обпікає обличчя. Довго їхали — і чим довше, тим дужче, вільніше розмахувався шалений степовий буран. Коли дорога пішла лощиною, ярмом, на високому березі якого тягся ріденький чагарник,— тут начебто стало затишніше; але тільки-но вибралися знову на рівнину — тут буран бушував, як буйний хазяїн на п'яному бенкеті: все, мовляв, мое і що понівечу, за те не відповідаю! Хмільно, весело, грізно було в замільному степу.

До Пугачова лишалося верст із десять. Назустріч колівалися каравани верблюдів, траплялися окремі їзди; мабуть, багато хто з них не доїхав тоді до рідних халуп: ті зовсім загинули, ті пролежали ніч у снігу; цих відкопали тільки на ранок і сьак-так врятували од смерті.

«Такого бурану,— розповідали степняки,— не було вже багато років. Не інакше,— казали,— бог послав його як кару за холодні молитви, за те, що храми божі народ забуває».

Казали, але вже видно було, що слова ці — пусті слова, сама лише *фраза*, ходяча і звичайна, і говорять її мужички більше з християнської чемності, а самі й на копітку не вірять тому, що говорять.

Від бурану і на станцію набилося народу чимало. Коли під'їхали подорожні наші і, мов снігові баби, вивалились із саней, то тут уже не посилали одного розвідника Лопаря, а подались хто до станційного начальства, хто до коменданта, а милого Терешу спровадили по засніжених коліях шукати поїзди, які мають рушати на Уральськ. Цей «по-

діл праці» був викликаний тим, що за час їзди до Самари хлопці стократ переконалися, як, свідомо і несвідомо, майстерно обдурюють залізничні верховоди щодо відправлення поїздів: коли скажуть, бувало, що поїзд іде «через годину»,— це вже, будь певен, до завтрашнього дня не рушиш з місця, а коли скажуть «тільки на ранок»,— так і жди, що проскочить перед носом.

Довго чи недовго шукали, а таки знайшли нарешті вагончик, в якому саме до Уральська спорядилася група політичних працівників. Домовились, порозумілись, посідали з своїми речами. Але багато ще довелося побідувати, перш ніж дісталися до Уральська: під Єршовом замело колію—вилізли, розчищали снігові замети, лаялись з комендантами, правдою й неправдою добували дрова, нагрівали промерзлий гробок. Повзли повільно і нудно. Як тільки заїхали за Єршов, скоїлося щось з паровозом,— знову морока, знову висадка, довге нервово чекання. Потім з буксами щось сталося— і тут зупинка, знову турботи, клопіт, дорожній ремонт, нові й нові тривоги. Від Пугачова до Уральська їхали аж два дні, а тут і дороги тієї— рукою подати!

УРАЛЬСЬК

В Уральську зі станції подзвонили. Від коменданта прислали двоє саней; посідали хлопці з мізерним своїм манаттям, поїхали до Центрального готелю. Холод у готелі неймовірний, в номерах і вогко, і брудно, і голо: нема на чому сісти, нема на чому лягти, не знаєш, куди що покласти. Проте сяк-так влаштувалися, роздивилися, закріпили за собою номерок,— так учотирьох в одну кімнату і вселилися: не хотілося дружкам розбиватися.

Після того як з морозу видудлили зо два самовари підряд, блукали по місту, не знали, куди подіти вільний час. Ще на станції дізналися вони, що Фрунзе вранці виїхав ближче до позиції— керувати початим наступом. У цей час ближчі позиції були від Уральська всього за двадцять верст, і треба було поспішати відігнати ворога якнайдалі. А втім, ці перші бої для нас не були особливо вдалі, й одігнати козаків вдалося не тепер, а тільки пізніше, коли розроблений був і ширший, і обережніший план загального наступу одразу з кількох напрямів: не лише від Ураль-

ська, а ще й з боку Александрова-Гая на станицю Сломі-хінську і через неї напереріз великому шляху: Уральськ — Лбищенськ — Гур'єв — шляху, яким мали гнати козаків червоні частини, що наступали з півночі.

Але про це згодом, згодом; усьому свій час,— до тяжко-го переходу від Уральська до Гур'єва доведеться поверну-тися не раз.

У друзів наших були особливі звички, навіть ніби спе-ціальності. Наприклад, Терентій Бочкін дуже любив пи-сати листи, і майже завжди в цих листах в нього відомості господарського порядку: дізнається неодмінно — де, що й почім, усе це запам'ятає, спише, порівняє...

Кличков — цей справно вів щоденник. В будь-якій об-становці і при будь-яких умовах ухитрявся й записував найважливіше. Якщо не в книжечку, то на аркушиках, ін-ший раз відзначаючи на ходу, притулившись до парка-на,— але вже все запише неодмінно. Приятелі з нього зав-жди глузували, не бачивши в тому ні пуття, ні користі.

— І чого ти, Федько, папір псуєш? — скаже, бувало, Андреев.— Охота ото тобі усяку ересь писати? Та мало хто що зробив, хто сказав — хіба все охопиш? А вже як писати, то треба *все*, зрозумів? Частинку писати нема ра-ції, сама навіть шкода буде, бо в оману людей введеш...

— Ні, Андрійовичу, помиляєшся,— роз'яснював йому Федір.— Частинку я побачу, та другий, третій, десятий... складеш їх — і діло вийде, історія піде...

— Та ти ж там, чортяко, вигадуєш, мабуть, усякі нісе-нітниці... яка історія? — сумнівався Андреев.

— Я ж знаю, що до чого,— стояв на своєму Федір, від-чуваючи гостру ніяковість од цих безцеремонних настир-ливих причіпок.

— Що ти знаєш? Нічого не знаєш,— перебивав Андре-єв,— дурницями займаєшся.

Кличков на цю тему говорити не любив і, знаючи впер-тість Андреева, замовкав, на деякі питання не відпові-дав зовсім і тим припиняв розмову.

Писав він у щоденник свій звичайно те, що ніяк не по-трапляло на газетні шпальти або відбивалося там зовсім недостатньо. Для чого писав — не знав і сам: так, з при-родної якоїсь, органічної потреби, не усвідомлюючи ясно, для чого.

Спеціальність Андреева була інша — розпізнавати всі справи по робітничому фронту; сюди його вабило так са-

мо, як Терентія до листування або Федора Кличкова до свого щоденника. Андреев, може, навіть і проти волі, інстинктом, усім, з ким заново і в новому місці розмовляв, починав ставити цілком особливі запитання: чи є фабрики, чи давно збудовані, чи добре працюють, чому і чи давно спинилися, скільки робітників, якого ґарту, чи свідомі, чим, коли і як себе виявили і т. д. і т. д. Так і видно було робітника, якого тягне в рідне середовище, до рідних питань, потреб та турбот. Він цікавився також загальним становищем, головне, багатством місцевості, населенням, його складом і ступінню надійності; а втім, цими питаннями чи не в однаковій мірі цікавилися всі четверо.

Лопар був спецом у військових справах, — миттю дізнався, які військові частини стоять поблизу, які полки кращі, які — гірші, що робиться по політичній роботі з червоноармійцями, чи багато комуністів, як вони поводяться, яке взагалі становище на фронті і т. д. і т. д.

Ці спеціальності визначилися почасти уже і в дорозі, але головним чином — пізніше, коли всі четверо втяглися в справжню роботу. В одних поле спостережень звузилось, як, наприклад, у Андреева (робітничі центри траплялися не часто), в інших, як у Лопаря, — розширились; але з цих же перших днів усім було видно одне: військові справи й інтереси захоплювали чимраз повніше, чимраз рішучіше відсували на задній план усяке інше життя й інші інтереси, аж поки їх не захопили цілком.

Виходили місто вздовж і впоперек. Обстановка нова, дивна, цілком особлива. Тільки й видно сірі солдатські шинелі, гвинтівки, багнети, гармати, військові повозки — справжній озброєний табір. По вулицях проходять червоноармійці колонами, проходять, метушаться; поодинці скачуть кавалеристи, котяться повільно гармати, велично пропливають на позиції нав'ючені каравани верблюдів. Навкруги стрілянина невпинна, непотрібна, розгульна, що ледве-ледве вщухає на ніч: одні «прочищають дуло», другі стріляють «дичину», у третіх «зірвалось ненароком». Один військовий спеціаліст, вираховуючи по секундах і хвиликах середню кількість цих випадкових пострілів, визначив, що марно за день розтрачується дурною цією стріляниною од двох до трьох мільйонів патронів. Чи вірний цей підрахунок — сказати важко, але стрілянина була воістину безсвісна. Тоді ще не було в тих, у степових військах, про які йде мова, свідомої залізної дисципліни; не бу-

ло в полках кадрів свідомих більшовиків, здатних одразу полки ці перетворити, дати їм нове обличчя, нову форму, новий тон. Це прийшло згодом, а на початку 1919 року під Уральськом билися — і завзято билися, чудово, по-геройському билися — майже поспіль селянські полки, де або не було комуністів, або було дуже мало, та й то з них половина липових.

У цих полках мала успіх агітація, нібито комуністи — жандарми та насильники, ніби прийшли вони з міста силоміць вводити свою «комунію».

Нерідко в полках так і говорили, що «більшовики, мовляв, — це товариші і брати, а от комуністи — люті вороги». Через два дні по приїзді Кличкову довелося навіть публічно робити доповідь на цю безглузду тему: «Яка різниця між більшовиками і комуністами».

А втім, нема чого дуже дивуватися, бо тема про більшовиків і комуністів облетіла чи не всю республіку, особливо ж гостро вона «дебатовалася» по окраїнах: на Кавказі, на Україні, на Уралі, в Туркестані і попала навіть у Грузію.

Яке складне було тоді становище в полках, можна судити вже з того, що один з найблагородніших революціонерів, розумний і тактовний Ліндов, а з ним і ціла артіля більшовиків — полягли від рук своїх же «червоноармійців».

Коли за кілька днів прибув до Уральського іваново-вознесенський загін у своїх типових «варязьких» шоломах з величезними червоними зірками на лобі, коли він узяв охорону міста, по ткачах з-за рогу починалася хижа стрілянина: стріляли червоноармійці «вільних» селянських полків, у яких приїжджі ткачі віднімали й урізували їхню розгнудану «волю».

Проте вже дуже скоро, як тільки ці полки побачили, на що здатні ткачі в бою, як вони стійко й мужньо б'ються, — упередження одразу пропало, вирости інші, дружні стосунки.

В самому Уральську комуністів було небагато: хто загинув у боях, кого забрали козаки, частину було ще раніше розігнано й розполохано, частина лишилася у війську. Роботу здебільшого провадили приїжджі більшовики. Центральною постаттю був робітник-гірник, прозваний Фугасом, — дуже благородна людина, улюблений товариш, випробуваний боєць. Супротивно йому і завжди разом з ним

змагався і згадувався якийсь Пулемьоткін, паршивенький інтелігентик, політичний франт і позер, теж комуніст, але з тих, які по лінії особистій заслугують щирої, гострої неприязні. Пулемьоткін виявив себе як честолюбний хвалько, балакун і фразер, що вискакує скрізь напоказ і намагається в усіх завоювати популярність. Приїжджа четвірка розкусила одразу «угруповання» навколо Пулемьоткіна та Фугаса, приєдналася до Фугаса і за кілька днів тісно з ним здружилася.

Коли, стомлені ходьбою, повернулися тепер у свою нетоплену комірчину і Терентій наполовину закінчив традиційного листа, сповістивши, що «солянка з хлібом 5 крб., чорна ікра за фунт 23», з штабу прислали вістового, повідомили, що Фрунзе вернувся. Хлопці вмить на ноги — і гайда. Прийшли, але й тут усе якось дивно, все по-новому, незвичайно: їх навіть не пропустили зразу, а пішли доповісти. Кому? Михайлові Васильовичу, з яким вони так близько знайомі, з яким працювали так тісно, так просто, по-товариському звикли. Та чи не сон це? Де там у чорта сон? Перед носом стоїть вартовий з багнетом! Він дивиться досить неприязно на приїжджих молодців, що пробували так безцеремонно й самовпевнено прохопитися в двері до командуючого.

Потупцяли хвилинку в коридорі, почували себе ніяково, старалися не дивитися один одному в очі.

— Проходьте, — покликав хтось.

Увійшли. Зустріч була найщиріша, простецька, сердечно-товариська. Вони відчули, що перед ними той самий простий, доступний, завжди такий милий товариш. Потроху оговталися від першої ніяковості, а тут знову — новини. Біля Фрунзе сидять військспеці — не якісь там «окунці», а «лящі» справжні: полковники колишні, генерали. І всі вони пориваються сказати йому «так точно» та «нікак нет», усі вигинаються, ловлять на льоту слова. Хлопці розуміють, що «дисципліна», що по-їхньому, мабуть, і не можна, але самі в тон попасти ніяк не можуть: командуючого мало не Мишею звать, невлад з ним мову ведуть, ніби десь у себе в партійному комітеті... Полковники слухають здивовано, дивляться розгублено, ніяково посміхаються і настожуються ще більше, щоб за компанію з приїжджими хлопцями самим не зірватися з нарізу, не порушити субординації. Так тут два табори й лишилися до кінця розмови: в одному — приїжджі хлопці, а в другому — військові спеці. Фрунзе розповів, яка обстановка склалася на фронті, чого можна сподіватися, що доцільніше тепер зро-

бити на ближчий час. Хлопці добродушно розвісили вуха, марно силкувалися запам'ятати все, зрозуміти й уявити ясніше: нічого не виходило. По-перше, не знали карти, і тому станиці та укріплені пункти були для них пустим звуком; з другого боку, такі поняття, як «стратегія», «тактика», «маневреність» та інші, засвоювались тільки загальною, а ясно не вкладалися в свідомості.

Незабаром спеці пішли, лишилася своя компанія. Тепер музика була не та: плани розшифровувались докладно й одверто. Федір поглядав збоку на Фрунзе й дивувався, звідки в нього ця ясність розуміння у військовій справі, як це він так правильно все схоплює і ні перед якими питаннями не розгублюється. Йому все зрозуміле, він тут зовсім легко розбирається, все ураховує, передбачає, — що за чорт! А чи давно був цивільною *шляпою*? Уже в ті дні, на початку командування Фрунзе, виявилися в нього чітко ці особливості, його характерні риси: легкість, швидкість, повнота і ясність розуміння, здатність до своєчасного та пильного аналізу й всебічного ураховання, впевнений підхід до розв'язання завдання і віра, колосальна віра в успіх, віра не пуста — обгрунтована.

Сиділи — балакали. Згадали рідний Іваново-Вознесенськ, спільних товаришів, недавню роботу. Розійшлися аж по півночі, а на ранок Фрунзе спішно виїхав до Самари, сказавши, що призначення надішле звідти, а до одержання, мовляв, доведеться побути тут, в Уральську, попрацювати в комітеті партії. Ця випадкова партійна робота забрала аж вісім днів, поки всіх чотирьох розподілили по армії.

Поміж себе говорили:

— Змінився... Михайло Васильович...

— Ще б пак... Роботи ж — сила...

— І пожовтів, змарнів, сердешний...

— Поззеленієш, не те що... От вони, частини, тут — орда буйна, хіба мало клопоту з ними буде? Веліли, кажуть, уже не вперше припинити стрілянину, а що вийшло, от послухай!

І вухом припали до вікон: за вікнами ухала й дзвеніла одчайдушна стрілянина.

— Анархія, чорт би її вхопив! — буркнув сердито Андреев, потім помовчав і впевнено, спокійно пробасив: — Не таке ламали — все перекроїмо...

Надійшло свято 23 лютого — річниця Червоної Армії. Ворушиться почали, як це водиться, задалегідь, а робота, справжня організація свята, проведена була й оформлена за три-чотири останні дні. Дійшлому Лопареві вже другого дня по приїзді було відомо, що партійна організація дуже слабка, що з святом клопотатися, по суті, нікому, і воно, мабуть, провалиться, якщо не втрутиться хтось активно, не візьме справу в одні певні руки. Ревком сповістив Лопаря, що справою відає партійний комітет; а прийшов туди — відпроваджують назад у ревком, посилаються на якусь неіснуючу комісію. На вимогу Лопаря швидко призначили збори, запросили робітничих представників, але від ревкому знову-таки не з'явився ніхто. Лопар вирішив діяти на свій страх і ризик, оголосив збори дійсними і правомочними, повідомив коротко про майбутнє свято і про те, що зволікати його організацію далі не можна, запропонував обрати діловий виконавчий орган. У цей орган його обрали головою, Андреева — секретарем. Справа зрушила з мертвої точки. Місто поділили на райони, визначили місця, де відбудуться збори, відкриті масові мітинги, лекції на тему дня, хто і де буде виступати, як використати театр, кінематограф, оркестри. Зв'язалися з професійними спілками, викликали звідти робітників, робітниць, — одним доручили подбати про влаштування трибун, інших залучили до роботи з листівками, плакатами, черговим номером «Яицкой правды»; жінкам-робітницям доручили дітей, яким мали дати того дня поліпшене харчування, театри, кінематографи. За три дні все було готове. Двадцять третього рано-вранці на головний майдан стяглися з усіх кінців колони робітників — вони збиралися по профспілках. Вони шикувалися рядами біля трибун, в середину пропускали військові частини, до того дня трохи почищені й приодягнені. Майдан повен народу. Промови... все промови та промови. Найкраще, найближче і найщиріше сприймають робітники і бійці просту, розумну, коротку промову Фугаса. А за Фугасом, як завжди, вискочив Пулемьоткін і почав безглуздо жмакати й жувати всім набридлі й усім знайомі істини про «гідру контрреволюції»... Він міг базікати скільки завгодно, коли не обірвати, не спинити... Минає десять... двадцять... тридцять хвилин — Пулемьоткін усе меле. Його вже смикали двічі за полу — не помагає. Набрид страшенно. А день морозний, червоноармійці давно переступають з ноги на ногу. Змерзли. Терпіти далі несила. Лопар Пулемьоткіну ззаду чітко і з притиском сказав:

— Як не перестанете цю ж мить, я закричу «ура». Зрозуміли?

Пулемьоткін швидко озирнувся, блиснув водянистими злими очима і, побачивши рішучий вираз на обличчі Лопаря, зрозумів, що той не жартує,— закінчив квапливо, зліз з трибуни, зник у натовпі. Промови як промови... Такі промови того дня виголошувались по всій Радянській Росії... Вечір як вечір... І вечори були, мабуть, однакові: з лекціями, спектаклями, кіносеансами...

Від майдану — по місту з червоними прапорами, з революційними піснями. Прийшли на могилу загиблих воїнів, і тут стояла теж трибуна. З трибуни говорили Фугас і Лопар. Пулемьоткіна, що поривався виступити, своєчасно затримали і виступати йому не дали. Коли Лопар згадав про товаришів, що спочивають у братській могилі, пояснив, за яку вони справу загинули і як повинні ми шанувати їхню священну пам'ять, у відповідь на його палкі, повні свіжості й сили слова — глибоке, зосереджене, довге мовчання. І раптом — постріл. Цей одинокий і, можливо, цілком випадковий постріл — наче сигнал: скільки тут було частин,— радісно всі відкрили «вогонь по богу». Стрілянина зчинилася оглушлива, безладна,— це зовсім не був урочистий салют. При бажанні в такому сум'ятті легко було «зняти» якомусь там білогвардійцеві більшовиків, що стояли на трибуні: цього в розпалі ніхто б не помітив і не розпізнав. А вниз спускатися — ганебно; так і простояли на вищій, аж поки розстріляли червоноармійці свої патрони. Лопар стояв блідий, як місячна тінь,— за ці кілька хвилин він пережив могильний жах. Ніколи, ніколи потім, навіть у найстрашнішій бойовій колотнечі, не зазнавав він цього неясного, хвилюючого, дражливого трепету, в якому тремтіло безпомічне тіло. Нема гіршого стану, коли почуваєш себе безпорадним у владі сліпих випадковостей!

По Уральську День Червоної Армії пройшов, можна сказати, непогано, а як він пройшов по області — хто його знає; путніх директив дати туди не встигли, тільки нагадали загалом, що слід робити. На фронт ще напередодні виїхали Бочкін з Федором Кличковим; вони прихопили, що можна було, з літератури: ювілейний номер «Яицкой правды», відзвочки, різні листівки. Повернулися тільки пізно вночі, розбудили приятелів і з запалом розказували здивованим, напівсонним Андрееву і Лопареві, як чудово зустріли їх на «передових позиціях» (це вимовлялося з гордістю неймовірною!), як бійці дякували за подарунки, за те, що пам'ятають про них, як слухали промову, просили

приїздити знову. Сонні друзі озивалися тупо на ці захоплені слова. Андреев вилаявся спросоння і сказав, що йому смертельно набридли ці «мисливські байки». Розмова явно не клеїлась. Незабаром, через брак слухачів, оповідачам довелося замовкнути, хоч яке велике було бажання розповісти до «найменших подробиць» про свою яскраву подорож на «найпередовіші позиції». Цим закінчився для наших приятелів День Червоної Армії.

Одного найближчого вечора, після обіду, коли всі четверо були вкупі, принесли телеграму: «Лопареві і Бочкіну вранці виїхати в бригаду».

Кінець! Прийшов час розлучатися!

У всіх настрій був особливий, прощальний, сповнений несподіваних думок та почуттів. І нічого не було дивного в тому, що треба їхати вранці, а двом, може, слідом за ними. Вони ж цього тільки й чекали! І все-таки були настроєні всі четверо по-особливому. У Лопаря й Терентія раптом з'явилася небувала войовничість, ніби вони тільки й знали досі, що воювали. Андреев був похмуріший, ніж звичайно, Федір зосереджено мовчав і, усміхаючись, слухав нервово-захоплені розповіді від'їжджаючих товаришів.

Уранці в саночки посадили Терентія з Лопарем, попрощалися, поцілувалися,— поїхали дружки. А тут надійшла і друга телеграма: Андрееву лишатися на місці, працювати комісаром тут же, в дивізії; Федорові Кличкову їхати в Александров-Гай налагодити там політичну роботу в новоствореній групі, начальником якої призначається Чапаєв. Як прочитав, так і завмер Федір, не повірив навіть зразу. Перечитав удруге і втретє,— сумнівів нема ніяких: Чапаєв...

Ударило раптом у скроні, запульсувала поштовхами кров, він зразу й слова не міг вимовити од хвилювання.

«З таким героєм... з Чапаєвим пліч-о-пліч... як це все дивно склалося... Щось виходить дивовижне: то я мріяв про Чапаєва як про легендарну особу, то раптом з ним разом, зовсім близько, запросто, як тепер от з Андреевим... Може, навіть і зйдемося ближче один з одним, потоваришуємо?... Ух, цікаво, чорт візьми,— от склалося!»

З тієї миті Федір сповнений був однієї тільки думки, одного тільки палкого бажання — якнайскоріше побачити Чапаєва. І хоч про що починав говорити — зводив усі роз-

мови до Чапаєва. З телеграми можна було зрозуміти, що тепер Чапаєва в Александрові-Гаї немає, він туди тільки збирається їхати, але — однаково... В Александров-Гаї треба поспішати негайно. І Федір не став чекати наступного дня, зібрався години через три. З Андреевим попрощалися по-приятельському, сердечно і просто. Федір поїхав, Андреев лишився в Уральську сам.

IV

АЛЕКСАНДРОВ-ГАЙ

Федорові наговорили, що поїздом довезуть його до Алгая (так коротко називали Александров-Гаї) мало не на другий день. А потім виявилось, що в Єршові, Урбаху і Красному Куті — пересадки. Три пересадки — це не жаргі! Хто їздив у 1919 році залізницями, той повірить, що витримати в дорозі три пересадки — справа марудна і зовсім не легка. За приблизними підрахунками, підганяючи до середньої норми, Федір визначив, що подорож ця забере тижня півтора. Тому передумав, зліз у Дергачах, узяв коней і рушив на перекладних: тут навпростець до Александрова-Гаї півтораєста верст.

І знову степ, простори, голубі обрії, безкраї простираєла снігу... Подекуди вже з'явилися лисини — чорніють горбочки оголеної землі. Коли нема великого вітру, вдень сонце, тепло — значить, скоро весна закружляє хороводами. По степу села тут рідкі: двадцять п'ять — тридцять верст одне від одного; живуть вони ситим, замкнутим життям; тут і дівчат до інших сіл віддають мало — обходяться своїми, всіх і на всіх вистачає вдосталь. Кожен село — ніби невелика республіка: почуває себе незалежно, нікого й нічого не потребує, має велику схильність до самостійності. Ці великі села, що їх доводиться проїжджати до Алгая, відіграли величезну роль в історії громадянської війни уральських степів: Осинов-Гаї, Орлов-Гаї, Курилово... Ці села не тільки окремих добровольців — вони дали готові червоні полки. Щоправда, з цих же такі сіл чимало куркульні пішло й до білих, але лишається безперечним, що перевага завжди була на червоній стороні. Коли в Курилово вдерлася в 1918 році козара і, за вказівкою місцевих куркулів, почала хапати радянських праців-

ників,— піднялася вся величезна трудова сільська маса, озброїлась, хто чим міг, перебила козаків, рештки вигнала геть і тоді ж вирішила створити свій окремий полк: його назвали Куриловським. Приблизно в такій самій обстановці створені були й інші місцеві полки: Домашкінський, Пугачовський, Стеньки Разіна, Новоузенський, Малоузенський, Краснокутський. Вони створювалися спершу для того, щоб охороняти та обороняти свої рідні села; бійцями й командирами (комісарів спочатку не було) були всі свої ж односельчани. Спайка була, певна річ, надзвичайна: тут люди знали одне одного десятки років, часто були давніми товаришами, багатьох зв'язували й родинні стосунки — в Куриловському полку служили, наприклад, батько з п'ятьма синами. Бували, правда, і такі явища, що колись близькі друзі раптом розділялися: один тікав з білими, другий вступав червоноармійцем до рідного полку; бували випадки і ще разючіші, коли члени однієї сім'ї розколювалися на дві половини: одна до білих, друга до червоних.

Усі ці місцеві полки, створені для оборони своїх сіл, незабаром змушені були ходом подій покинути рідні місця, піти глибоко в уральські степи, звідти на Қолчака, від Қолчака — знову в степи, із степів — на панський польський фронт.

Серед інших заслуженим, героїським полком вважався Мусульманський, який налічував чотирнадцять національностей; переважали в цьому полку киргизи, досі безжалісно й безосвісно експлуатовані багатими неробами козаками, до яких вони почували жагучу, жорстоку ненависть. Добровольчі полки ці вершили справді героїчні діла: без снарядів, без патронів, погано й недостатньо озброєні, роздягнені, невзуті — вони довго трималися, стійко й хоробро билися, багато разів і успішно били повстале проти Радянської влади уральське козацтво. Як бійці вони стояли незмінно високо від початку й до кінця; що ж до політичної свідомості, то вони дозріли не зразу і не зразу охопили і збагнули причини й масштаб розпочатої соціалістичної боротьби: слабка дисципліна, своєрідне поняття про «волю», тривала боротьба за виборність комскладу, неясне і неточне розуміння завдань і директив, що надходили з центру,— всі ці ознаки ще довго-довго відрізняли від полків центральної Росії ці молодецькі добровольчі, поспіль селянські полки.

Александров-Гай мало чим різниться від інших «гаїв» — Орлова-Гая, Осінова-Гая та, мабуть, і всіх степових се-

лиш, близько схожих одне на одне: село розкидане, просторе, в центрі брудне, на околицях непролазне. В ті часи Александров-Гай був надзвичайно жвавим пунктом: тут стояли штаб бригади, політичний відділ, різні команди, бойові частини. На Шильну Балку, на Бай-Турган і Порт-Артур, на Уральськ — в усі сторони йшов жвавий рух, підтримувався зв'язок то з військовими частинами, то з керівними центрами; невпинно сунули повозки, від'їздили і приїздили нові люди; кудись поспішали непосидючі кавалеристи, проповзали селянськими підводами і гоїдалися на гордих верблюдах цілі військові каравани, відвозили, привозили, розвантажували, навантажували, — всюди вирувало життя: так воно, певне, ні до того, ні після не вирувало в Александрові-Гаї. Місцева «інтелігенція» на майдані і по головній вулиці щовечора влаштовувала гулянки на зразок ярмаркових, і тут, певна річ, не дрімали червоноармійці, які зачарували на той час добру половину алгайського жіноперсоналу.

Політичний відділ бригади час від часу організовував мітинги як для червоноармійців, так і мішані. На цих мітингах висвітлювався, головним чином, стереотипний «поточний момент». Жителів втягти в політичне життя, звичайно, було важче, ніж червоноармійців, — ці йшли охоче, слухали уважно, просили скликати їх частіше, розповідати більше й докладніше. Бажання чудове, але здійснювати його доводилося не завжди, і не тільки через брак політичних сил, — ні, сил для тих місць і часів, мабуть, було й досить, — часто скликати на мітинги й збори не дозволяла воєнна обстановка: навкруги козаки, наскочити можуть несподівано, застукавши зібрану масу неозброєних бійців, можуть наробити немало лиха.

На чолі політичного відділу стояв тоді петербурзький робітник, Микола Миколайович Йожиков, людина ще зовсім молода, років двадцяти двох, але зріла, розумна й серйозна. Йожиков був у той час і комісаром бригади. В селі не тільки командний склад та червоноармійці, а й жителі ставилися до Миколи Миколайовича з величезною пошаною. Його любили за просту, розумну, ласкаву мову, за те, що на вітер слів не кидав, а, раз сказавши, обіцяне виконував, за те, що в селі не було ніяких бешкетів, і це справедливо приписувалось його моральному впливові на червоноармійців. А бійці любили його — і найбільше любили за те, що в походах він був завжди з ними, в бою сам лежав і біг у цепу, поводився як рівний товариш.

Треба сказати, що в ті часи — на самому початку

1919 року — взагалі в Червоній Армії не була ще розгорнута як слід політична робота. Форми й методи її були неясні, і багато політпрацівників, а особливо з молодших комісарів, були просто найбільш свідомі бійці, що особистим прикладом показували, як треба воїнові Червоної Армії терпіти голод, холод без взуття та одєжі, як треба зносити труднощі й нестатки у виснажливих походах, як треба битися відважно, а якщо доведеться, — спокійно, чесно вмирати. Безперервні бої не давали змоги протягом тижнів і навіть цілих місяців розпочати хоча б в якійсь мірі зосереджену й систематичну роботу. Обмежувалися випадковими «політнаскоками», а *справжню* політичну роботу відкладали до кращого часу. Під Александровом-Гаєм умови були не гірші й не кращі, ніж в інших місцях; резерви були маленькі, стояли вони на відпочинку неподовгу, а головна маса бійців невідлучно була на лінії вогню. Працівники політичного відділу, крім тих, що вели «сидячу» роботу, раз у раз виїздили з політвідділу на позицію, відвозили туди літературу, нові розпорядження, інструкції і вказівки, зв'язувались там з комісарами, партійними осередками, інструктували тих і других; якщо вдавалося, провадили роботу і серед червоноармійців, а коли була потреба — залишивши свої інструкції, брали гвинтівку і йшли в бій. Саме в ті дні, на самому початку березня, троє із співробітників бригадного політвідділу загинуло в нерівному бою, відступаючи лощиною з купкою червоноармійців під натиском величезної лавини козаків.

Авторитет політичних працівників у селянських полках тримався виключно як авторитет зразкових, мужніх і чесних воїнів Червоної Армії. Миколу Миколайовича, отже, поважали надзвичайно і серед бійців його завжди мали як кращий приклад.

На початку березня позиції були біля Порт-Артура — маленького і вщент розбитого селища, що стояло на дорозі до станиці Сломіхінської (від Алгая за кілька десятків верст); через цю станицю можна було вийти на великий шлях Уральськ — Лбищенськ — Сахарна — Гур'єв. Армія, центр якої був в Уральську, мала найближчим часом почати загальний наступ і комбінованими діями відігнати спершу козаків від Уральська якнайдалі, а потім і зовсім знищити козацьку армію. З боку Александрова-Гаєя удар мали спрямувати на станицю Сломіхінську, і далі наступ належало розвивати через Чижинські болота, виходячи на

великий Уральсько-Гур'євський тракт. Цим маневром перетинався шлях козачим частинам, що відступали під натиском червоного війська, з боку Уральська. День наступу був близький. Алгайська бригада готувалася з гарячковою поспішністю.

Прийшовши в станицю, Федір одразу пішов до політвідділу. Там провели його до Миколи Миколайовича. Закутаний у чорну глуху шубу, з неймовірно кудлатою папахою на голові, у валянках, він сидів у порожньому, високому, зовсім нетопленому кабінеті. Сидів сам-один і червоними, тремтячими від холоду пальцями рився у купі паперів, що лежали на столі.

Обстановка в кабінеті убога: стіл та стілець — більше нічого. А на столі — недогризок поганого копійчаного олівця, лампадка з підозрілою грязюкою, певне — чорнилом, замизкана ручка, схожа більше на воскову свічку, саморобне чрес-пап'є, дві політичні книжки, якийсь «діловий» журнал ціла купа, безладна пухка купа різноманітних паперів. Привіталися, познайомились. Федір показав йому телеграму, в якій Фрунзе говорив, що «товариш Кличков відраджується для ведення роботи в александров-гайській групі». (Бригада розгорталася в групу, додавалися нові частини.)

Йожиков подивився на папірця якось не уважно і мовчки повернув його Федорові. А потім несподівано:

— Ходім,— каже,— я вас влаштую. Чаю, абошо, нап'єтесь, та й відпочинете з дороги...

Федорові хотілося зараз же почати з Йожиковим ділову розмову, з'ясувати загальне воєнне становище, стан політичної роботи, перспективи, вжиті заходи, можливості,— одне слово, з місця в кар'єр. Але Йожиков так швидко і дбайливо відвів його до себе на квартиру, так охоче роздобув окропу і хліба, що ділову розмову поки що довелося відкласти. Кімнату займав він у величезній порожній квартирі; посередині — зал, по боках — кімнатки; в одній з них оселився і Федір. У залі стояв рояль, і Йожиков, як тільки посадив Федора за стіл, підійшов і одну по одній став поганенько награвати революційні пісні. В кімнаті було холодно й лунко.

Помалу зав'язалася розмова. Федір дивився на моложаве, бліде й суворе обличчя Миколи Миколайовича, милувався ним і почував невимовну радість од свідомості, що такий хороший хлопець керує тут політичною роботою. Як це звичайно буває, вони протягом однієї години встигли

один одному розказати свої біографії, історію й умови своєї минулої партійної роботи, як потрапили на фронт і чого сподівалися в близькому майбутньому. Розмова нібито розвивалася цілком нормально, а Федорові все здавалося, що Йожиков чи то куди поспішає, чи то нервується, чи то ображений чимсь і невдоволений. З обличчя було видно, що це прямий, одвертий і простий чоловік, а тут він і в очі Федорові ні разу не подивився прямо,— все кліпає та дивиться в землю, потирає руки, не сидить на одному місці, раз у раз схоплюється, посміхається штучно й неширо, надто запобігливо й поспішно з усім погоджується...

«Що за чорт, у чому тут річ?» — питав сам себе Федір і не знав, як відповісти, як зрозуміти Йожикова.

Прийшли в політвідділ, у холодний кабінет, і тут розмова сама собою набрала майже офіційного напрямку. Йожиков сам говорив мало і ні про що не розповідав, а тільки вислухував Федорові запитання і коротко на них відповідав — неохоче, сухо, нібито навіть зневажливо. Коли входив хтось із співробітників, Йожиков зустрічав його радісно і заводив розмову нескінченно довгу і, очевидно, зовсім не потрібну. Коли б Йожикова взагалі можна було вважати за балакуна — чого ж тут було б і дивуватися? Але Федір правильно визначив, що той — навіть зовсім навпаки — скупий на слова, і особливо в діловій обстановці: тут він або дає розпорядження, або інформує і пояснює лише настільки, наскільки вимагає сама справа. Таму штучна балакучість Миколи Миколайовича знову-таки здалася Кличкову ненормальною, і знову здивувався він, чому б це уникати Йожикову розмов з ним, Федором, і так радіти кожному співробітникові, який заходить у кімнату?

З коротких відповідей можна було зробити висновок, що партійні осередки є всюди; товариські суди працюють добре; література є, лекції, збори і мітинги провадяться регулярно й успішно і т. д. і т. д.— одне слово, справу поставлено зразково, і Федорові «ставити й розвивати» роботу мабуть що й не доведеться, оскільки він приїхав на все готове.

Признатись одверто, Федір і сам почував себе досить ніяково, приступаючи до нової роботи. Він досі на фронті не бував, нічого тут не знав і тому «вчити» Йожикова не міг, та й приїхав він з найщирішим бажанням працювати,— *не командувати, а працювати*: питання про субординацію зовсім його не цікавило. З першої ж розмови він про це одверто сказав Миколі Миколайовичу і з глухого муги-

кання того не розібрав, добре чи погано прийняв він його одвертість. Розмовляючи тепер у кабінеті і чуючи скупі, вимушені відповіді, Кличков вирішив діяти дуже обережно і тактовно, бо запідозрив, що той ображений його призначенням, яке ставило Йожикова в підлегле становище і зводило з п'єдесталу, на якому він укріпився як у бригаді, так і в самому Алгаї. Досі він був *єдиним* авторитетним політичним центром: до нього сходилися всі нитки, у нього всі і завжди шукали відповіді — тільки в нього самого, більше ні в кого. А тут раптом приїхав цей Кличков — політичний голова цілої групи, в яку бригада входила лише як частина... Баста! П'єдестал може похитнутися. Кличков Йожикова може потроху затінити і відтіснити з панівної позиції, — ось сумніви, які, на думку Федора, мусили хвилювати Миколу Миколайовича, ось причини того, чому він з неприхованою неприязню почав ставитися до Федора вже за півтори години після їхнього знайомства.

Насторожився Кличков, не став далі розпитувати і чуттям організатора зрозумів, що йому треба робити.

По-перше, він вирішив ознайомитися фактично, з документів та звітів, з роботою в бригаді, якщо не через Йожикова, то через його помічників і співробітників, добуваючи від них офіціальні звіти і всякі відомості.

В другу чергу він вирішив добитися скликання невеликих нарад-конференцій партійних осередків, культкомісій, контргоспкомісій, зборів військкомів і т. д. Це допоможе йому одразу багато дечого побачити і зрозуміти.

Далі він мав намір об'їхати частини й поглянути там на справжню постановку роботи і, нарешті, в наступних боях хотів брати участь особисто як рядовий борець і тим заслужити собі ім'я хорошого товариша і хороброї людини. Ця обставина могла мати вплив на успіх або неуспіх всієї його дальшої політичної роботи.

Найближчі кілька днів, аж до наступу, Федір здійснював наполегливо поставлені перед собою завдання. Він уже не раз розмовляв і в організаційному, і в культурно-освітньому, і в інформаційному відділах, але всюди натрапляв на ту ж таки упереджену й неприязну зустріч: вплив Йожикова почувався скрізь. З великими труднощами вдалося йому все ж таки дістати досить докладний звіт про стан роботи в цілому. Доповідь рясніла загальними місцями, — на цю хибу десятки, сотні разів натрапляв Федір і згодом, коли прийняв ще ширшу політичну роботу. Як звичайно,

виклад починається з Адама, потім ідуть вказівки на пер-вісний «хаотичний стан», далі роз'яснюється, що «робота налагоджується», але в деяких своїх частинах ще «не на належній висоті»; закінчується доповідь вказівкою на без-ліч ужитих «плодотворних заходів», які, безумовно, усу-нуть всі наявні недоліки.

Загалом серед гордих слів можна було роздивитися, що по полках досить справно й старанно розвозять книж-ки і створюють бібліотечки; школи грамоти зовсім припи-нили свою діяльність через бойові операції, а коли вони працювали, їх відвідували погано; всякі комісії формально нібито існують і організовані скрізь, але точних відомостей про їхню роботу нема; мітинги провадяться, але рідко, зате от спектаклі любительськими гуртками ставляться часто і відвідуються охоче. В такому ж роді вся доповідь. Деяке уявлення про роботу, звичайно, дала й ця сухень-ка реляція, а все ж головні надії Федір покладав тепер на особистий об'їзд частин і безпосереднє ознайомлення з роботою на місцях.

Спробував він скликати декого з комісарів,— упере-джене ставлення зустрів і тут; призначив збори представни-ків осередків,— вони й зовсім не відбулися; призначив мі-тинг, але політвідділ оповістив погано, і зібралася зовсім випадкова публіка, чоловік п'ятдесят-шістдесят.

Справа не клеїлась. Довго тривати так не могло. Фе-дір чекав тільки приїзду Чапаєва; цей приїзд, вірив він, розрубає гордіїв вузол, роз'яснить усю неясність стано-вища.

Післязавтра — наступ. Чому ж нема досі Чапаєва? Фе-дір послав запит в армію, але відповіді не дістав. Завтра виступлять на Козачу Таловку, до Порт-Артура, останні частини; до моменту наступу вони будуть у вихідних пун-ктах.

У штабі призначено останнє засідання,— остаточно об-говорюється розроблений детально план наступу. Розпо-чнеться він одночасно з трьох пунктів; розрахований не так на раптовість, як на загальну свою організованість і пере-вагу нашої техніки, головним чином кулеметів. Федір, який тоді ще мало що тямив у військових питаннях, уважно при-слухався до всього, що на цій військовій раді говорилося, але сам в обговорення і суперечки не вступав, тільки по-глядав в обличчя одному, другому третьому «спецові» і думав:

«А цей — невже зрадник? І невже весь цей пафос — сама тільки фікція, видимість, замилювання очей нашому братові? А на завтра, як тільки все буде готове, невже обернуться вони з друзів на ворогів?»

І особливо пильно, затамувавши подих, вдивлявся він в обличчя полковника, командира бригади:

«Невже?»

Але обличчя в комбрига було з тих, що не викликають побоювань,— одразу до себе прихляє, змушує вірити.

«А все ж таки, комісарє, пильнуй!»

Засідання ради закінчено. Всі виходили з штабу.

Весь цей день і цілий вечір один за одним, транспорт за транспортом, караван за караваном ішли на Козачу Таловку. Порожнів Александров-Гай. Завтра підуть останні: він лишиться осиротілий і беззахисний.

V

ЧАПАЄВ

Рано-вранці, годині о п'ятій-шостій, хтось твердо постукав до Федора в двері. Відчинив — стоїть незнайомий чоловік.

— Здрастуйте. Я — Чапаєв.

Зникли рештки дрімоти, ніби хто вдарив і миттю витверезив од сну. Швидко глянув йому в обличчя, подав руку якось надто квапливо, старався бути спокійним:

— Кличков. Давно приїхали?

— Щойно зі станції... Там мої хлопці... Я коней послав...

Федір швидко-швидко обмацував його пронизливим поглядом: хотілося якнайшвидше розглядіти, побачити в ньому все і все зрозуміти. Так темної ночі на фронті нишпорить охочий шукач-прожектор, поспішаючи вдертися в кожну щілину, вигнати морок з кутків, оголити соромливу наготу землі.

«Звичайний чоловік, сухорлявий, середній на зріст, видно, невеликої сили, з тонкими, майже жіночими руками; рідке темно-русе волосся прилипло пасмами до лоба; короткий нервовий тонкий ніс, тонкі брови ланцюжком, тонкі губи, блискучі чисті зуби, виголене начисто підборіддя, пишні фельдфебельські вуса. Очі... світло-сині, майже зелені —

бистрі, розумні, немигаючі. Обличчя матове, свіже, чисте, без прищиків, без зморшок. Одягнений у захисного кольору френч, сині штани, на ногах оленячі чоботи. Шапку з червоною околичкою тримає в руці, на плечах ремені, збоку револьвер. Срібну шаблю разом із зеленою чумаркою кинуто на скриню...» — так записував увечері Федір про Чапаєва.

Певна річ — з дороги треба б чаю напитися, а він чаю пити не схотів, розмовляв стоячи, вістового відіслав до командира бригади, щоб той прийшов у штаб, куди прийде зараз і він, Чапаєв. Незабаром гомінкою ватагою ввалилися хлопці, що приїхали з ним; закидали всі кутки речами: на столи, на стільці, на підвіконня покидали шапки, рукавиці, ремені, розклали револьвери, деякі скинули пляшкові білі бомби і недбало ткнули їх тут-таки, серед злинялих шапок та рукавиць. Засмагли, суворі, мужні обличчя; грубе густе волосся; вайлуваті, незграбні рухи і мова, скроне нескладно, випадково, зате сильно й переконливо. В деякого манера говорити була така дивна, що можна було думати, ніби вони весь час лаються: уривчасто й різко про щось питають, так само різко і наче сердито відповідають; речі летять шкереберть...

Від розмов і суперечок загудів весь будинок: приїжджі швидко і всюди «розташувались», тільки до Йожикова в кімнату не потрапили — вона була замкнута зсередини.

Через дві хвилини Федір бачив, як один з гостей розлігся у нього на неприбраному ліжку, задер ноги вгору по стіні, закурив і попіл струшував збоку, націлюючись неодмінно попасти на чемоданчик Кличкова, що стояв біля ліжка. Другий привалився до «туалетного» тендітного стола, і той хруснув, надломився, похитнувся набік. Хтось рукояткою револьвера вибив шибку, хтось баранячим, брудним і вонючим кожухом накрив на столі хліб, і коли стали потім їсти — гидко смерділо. Разом з цією ватагою, наче ще задовго до неї, вдерлася до кімнати міцна, здоровенна, галаслива розмова. Вона не змовкала ні на хвилину, але й не розросталася, — гула-гула все з тією ж силою, як спочатку: то була нормальна, звичайна мова цих свіжих степових людей. Спробували б розібрати, хто в них тут начальник, хто підлеглий. І натяку нема: поведження однаково стильне, манери однаково різкі, мова самобутня, колоритна, насичена соковитою степовою простотою. Одна сім'я! Але нема ніякої видимої прив'язаності одного до одного або ввічливості, ніякого взаємного піклування, хоча б у найдрібніших випадках, — нема нічого. А водночас

бачите й почуваете, що це одна і міцно зв'язана пачка людей, тільки зв'язана вона іншими узами, тільки викарбувалася вона у своєрідну форму: їх зв'язало, спаяло кочове, бойове, сповнене небезпек життя, їх зблизили мужність, особиста відвага, презирство до нестатків і небезпеки, вірна, незмінна солідарність, взаємна допомога — все много-трудне й барвисте життя, проведене вкупі, пліч-о-пліч, у строю, в бою.

Чапаєв виділявся. У нього вже було дещо від культури, він не мав такого примітивного вигляду, не поведився так, як усі: наче кінь степовий, сам себе на вузді тримав. Ставлення до нього було теж дещо особливе, — знаєте, як іноді по шибці лазить муха. Все повзає, все повзає сміливо, наскакує на інших таких самих мух, перестрибує, переповзає, або зіткнуться і обидві розлітаються в сторони, а тоді раптом наскочить на осу і злякано — цирк: полетіла! Так і чапаєвці: поки самі між собою — цілковита невимушеність; можуть і лягнути, що на думку спаде, і шпурнути один в одного шапкою, ложкою, чоботом, хлюпнути, скажімо, окропчиком із склянки. Та тільки зустрівся на шляху Чапаєв — цих вільностей з ним уже нема. Не від страху, не через те, що нерівня, а з особливої пошани: хоч і наш, мовляв, він, а зовсім особливий, і з усіма рівняти його не з руки.

Це почувалося щосекунди, хоч би як вільно при Чапаєві поводитися, хоч би як галасували, лаялися шестиповерхово: тільки зіткнуться — картина міняється вмиль. Так любили і так поважали.

— Петька, в комендантську! — наказав Чапаєв.

Й одразу вийшов і мовчки побіг Петька — маленький, худенький, чорнявий, що був тут «для особливих доручень».

— Я через дві години їду, коні щоб враз були готові. Верхівців уперед пошлеш, нам з Поповим сапки — живо! Ти, Попов, зі мною!

І владно кивнув головою Чапаєв жовтолиньому сутулому парубкові. Парубкові було років тридцять п'ять. У нього сміялися сірі добрі очі, а голос хрипів, як вороняче крикання. Могутній, кремезній постаті не пасували його м'які, наче дівочі рухи.

Попов розповідав, мабуть, щось веселе й смішне, але, почувши слово Чапаєва, — враз прохолов, погасив, як свічку, усмішку в сірих очах, подивився прямо й серйозно Чапаєву в очі зустрічним поглядом і очима йому сказав: «Чую!»

Тоді Чапаєв скомандував далі:

— Окрім — нікого! Комісар от ще поїде, та кіннотників дати трьох. Решта за нами на Таловку. Коней не гнати марно. Бути надвечір! Слухай...— оглянувся Чапаєв навколо й побачив, що нема, кого шукав.— Ага... послав же його... Ну, ти, Кочнев, іди подивись у штабі. Якщо всі зібралися — скажеш.

Кочнев вийшов. Він видався Федорові гімнастом — такий швидкий, легкий, гнучкий, жиливий. Коротка тілогрійка, коротенькі рукави, малесенька шапчина на потилиці, на ногах черевики, до колін обмотки. Років йому менше як тридцять, а лоб весь у зморшках. Очі хитрі, світло-сірі, ніс широкий і вогкий, він ним шморгає і якось усе шахраювато його набік скривляє. Зуби білі, вовчі, здоровенні; коли сміється — хижо вискалює, наче збирається погризти на шматки.

Був тут Чеков. Впадав у очі широкими рудими бровами, пишними багровими вусами, крокодилячою пашчею, монгольськими вилицями; ніби п'явка, налита кров'ю, — звисала нижня губа, квадратом випиналося чавунне підборіддя, а над ним, як гриб у чавуні, пітний і рихлий ніс. Під рудими рогожками брів, — мов вуглини, очі Чекова. Широкі й круті у Чекова груди, важкі лапи-лопати. Чекову сорок років з чимось.

Порався коло чайників, різав хліб, сипав дотепами, сам реготав, усіх зачіпав і всім відповідав Тьоткін Ілля, заслужений червоногвардієць, маляр за професією, добродушний, дзвінкий, загальний улюбленець, охочий до пісень, до ігор, до забави. Роками трохи старший за Петьку: двадцять шість — двадцять вісім.

Поруч стоїть і чекає терпляче, мовчки хліба від Тьоткіна Вихор — завзятий кавалерист, запальний командир кінних розвідників, на лівій руці без мізинця. Ця обставина — мішень для дотепів.

— Вихор, штрикни його мізинцем, безпалого хріна.

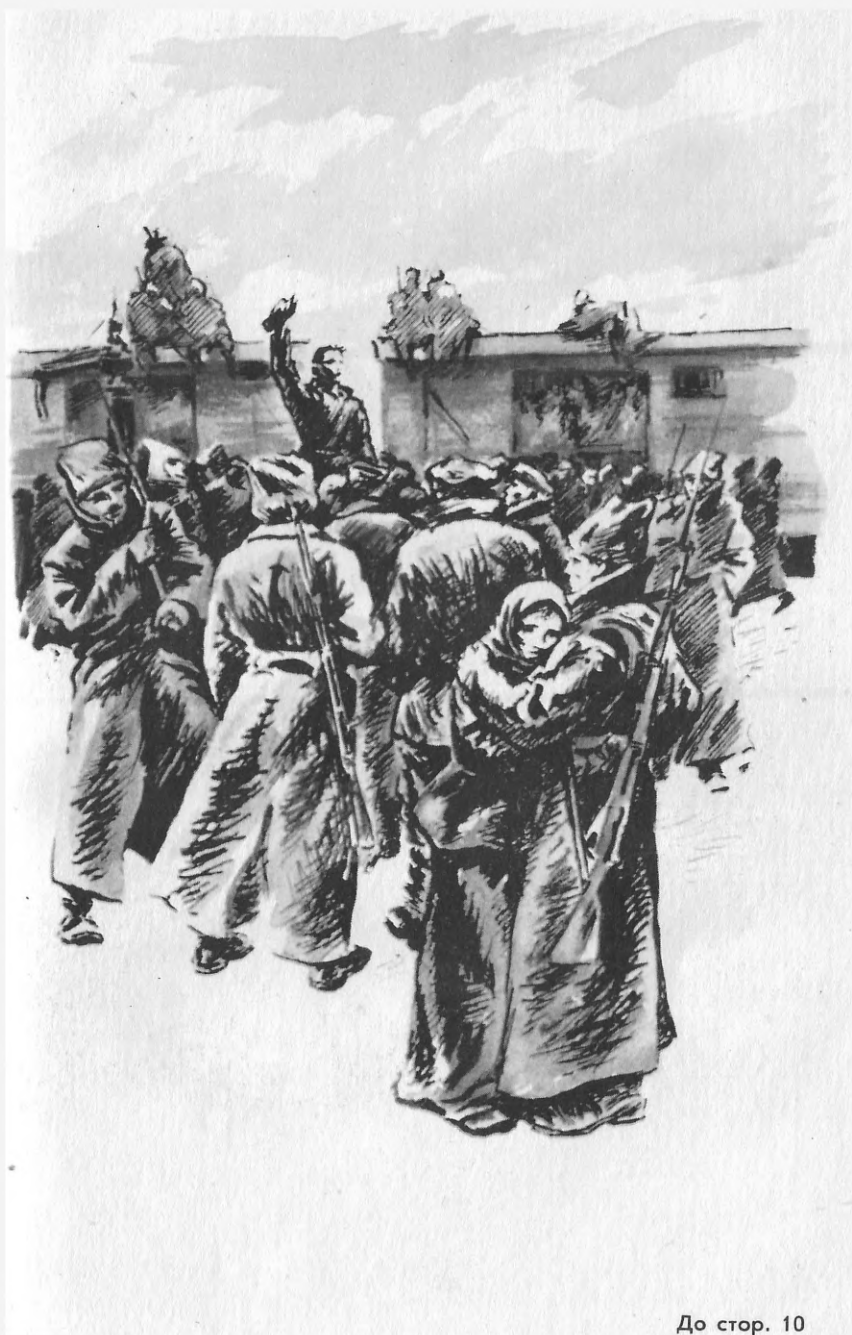
— А мізинчика покажеш — цигарку дам...

— Дев'ятипала бринда... Пес дев'ятиногий!

Вихора трудно обурити: з природи такий, завжди такий, в бою такий. Багато може мовчки зробити людина!

Більш за всіх штовхався, міцніш за всіх лаявся і галасував Шмарін, — у дубленій чумарці, у валянках (все мерзне, хворий), з хрипким, як у Потапова, голосом, чорноокий, чорноволий, смуглявий, з усіх найстарший: йому під п'ятдесят.

Кучер Аверка, хлопчина, — тут же з усіма, сперся на батіг, пильно стежить, як пораяться коло закуски та чаю.

Обличчя з Аверки багрове, ніс — як цибулина, очі з морозу посоловілі, губи обвітрені, потріскані, на шії намотана хустка — з нею і спить.

З вістових постійний і улюблений — Лексія, давній знайомий Чапаєва, меткий, спритний хлопець. Коли що треба дістати — посилають Лексію: усе добуде, все приготує й принесе. Чи підживитися треба, заколесник на повозку або ремінця до сідла, ліків домашніх добути — нікого не посилають, крім Лексію: найспритніший кругом чоловік.

І що за народець зібрався! Що обличчя — то й тип: сідай і пиши з нього степову поему. У кожного своє. Нема двох, щоб одно: хлопець до хлопця, як камінь до каменя. А разом усі — перевите і звите молодецьке гніздо. Одна сім'я! Та яка сім'я!

Увійшов Кочнев.

— Командир бригади в штабі, можна йти...

Зчинився легкий рух — цікавість освітила не одну пару спрямованих на Чапаєва очей.

— Ходімо!

І Чапаєв мотнув головою Попову, ткнув пальцем Шмаріну і Вихору. Забряжчали шпорами, важко застукали підкованими каблуками, вийшли. Федір разом з ними. Федорові здавалося, що Чапаєв приділяв йому надто мало уваги і зрівнював його з своїм «почтом». Десь глибоко від цих підозр затаїлося недобре побоювання, і він згадав, як розповідали про Чапаєва, нібито в 1918 році, під час бою, коли він був з військом оточений, а якийсь комісар розгубився, — відшмагав його Чапаєв нагаєм на возі... Згадав — затривожило погане почуття. Знав, що могли все це й вигадати, могли й перебільшити, тоді і часи були не ті, і сам Чапаєв був інший, та й комісар міг трапитися всякий! Федір ішов позаду. І вже саме те, що ішов він позаду, було неприємне.

З командиром бригади Чапаєв привітався нашвидку, уривчасто, дивлячись убік, а той галантно зігнувся, прищипорив, потім виструнчився, мало не рапорт випалив. Про Чапаєва він багато чого наслухався, тільки все більше з поганого, з хуліганського боку, в кращому разі — знав про Чапаєва-дивака, а путящого про нього не чув, степовим летучкам про героїство чапаєвське не вірив.

З усіх дверей визирали цікаві. Так десь у купецькому домі визирають із щілин домашні, коли, бувало, приїздить знатний гість. Видно було, що наслухався про Чапаєва страхів усяких не лише комбриг. У приміщенні штабу чисто сьогодні, як ніколи. Всі сидять і всі стоять на своїх

місцях. Приготувалися, не хотіли осоромитися, а може, і побоювалися: запальний Чапаєв, хтозна, як подивиться?.. Коли прийшли в кабінет командира бригади, той розстелив на столі бездоганно накреслений план завтрашнього наступу. Чапаєв узяв його в руки, подивився мовчки на тонкий рисунок, поклав знову на стіл. Присунув табуретку. Сів. За ним посідали всі, хто був.

— Циркуль!

Йому дали поганенький, іржавий циркуль. Розкрив, пошмикав-пошмикав,— не подобається:

— Вихор, піди в Аверки з сумки мій дістань!

За дві хвилини Вихор повернувся з циркулем, і Чапаєв став виміряти по кресленню. Спочатку міряв тільки по кресленню, а потім карту дістав з кишені — по ній став викльовувати. Раз у раз питався про відстані, про труднощі переходу, про воду, про обози, про ранкову півтемряву, про ступові бурани...

Всі присутні мовчали. Тільки зрідка кине комбриг у мову його слівце або на запитання відповідь. Перед очима Чапаєва по тонких лініях карти розгорталися снігові долини, спалені селища, війська, що йдуть у присмерку цепами й колонами, повзли обози, у вухах гудів-свистів холодний вранішній вітер, перед очима мигтіли горбки, колодязі, замерзлі сині річечки, поламані сірі містки, чахлі чагарники.

Чапаєв ішов у наступ!

Коли кінчив виміряти — вказав комбригові, де які є помилки: то перехід великий, то привал невдалий, то рано вийдуть, то пізно прийдуть. І всі міркування підтверджував помітками, які робив, поки виміряв. Комбриг згоджувався не дуже охоче, іноді сміючись нишком, сам собі. Але згоджувався, відзначав, змінював написане і накреслене. В деяких питаннях, немов за співчуттям і підтримкою, Чапаєв звертався до Вихора, то до Попова, то до Шмаріна.

— А ти що скажеш? Ну, як думаєш? Правильно кажу чи ні?

Не звикли хлопці багато балакати в його присутності, та й небагато могли вони додати — так докладно й точно все бувало в Чапаєва передбачено. На нього і прислів'я переробили: «Чапаєву завжди не заважай... Йому от як: одна голова добре, а дві гірше...»

Це нове прислів'я придумали тільки для нього. І добре придумали, бо бували раніше випадки, коли він послухається поради, а потім і бідкається, лається, кляне себе.

І не забути ще хлопцям однієї наради, коли вони в розпалі наговорили казна-чого. Чапаєв слухав, довго слухав, і навіть підтакував:

— Так, так... Да... Добре... От-от-от... Ду-уже добре...

Співрозмовники думали й справді, що він згоджується та схвалює. А кінчили:

— Ну, гаразд,— каже,— от що треба робити: на все, що балакали, плюнути й забути. Нікуди не годиться. Тепер слухайте, що стану я наказувати!

І почав...

Та так почав, що зовсім по-іншому справу повернув — навіть схожого не лишилося нічогосінько з того, про що так довго радилися.

На нараді тій були всі троє, пам'ятали її і тепер уже лізли мало, багато мовчали, чудово знали, коли й де можна говорити, чого не можна:

«Іноді й пораду, може, слід подати, це правда, а іноді і словом одним лиха накоїш!»

Тепер мовчали. Мовчав майже весь час і Федір: він ще не дуже тямив у військових питаннях і деякі пункти насилу розумів або зовсім ніяк собі не уявляв,— це вже потім, по кількох місяцях, опанував він бойову й іншу фронтову премудрість, а тепер — чого ж від «шляпи цивільної» було й вимагати.

Заклавши руки за спину, він стояв біля самого стола і заглядав глибокодумно на карту і на креслення, то хмурячи брови, то покашлюючи вбік, з явним побоюванням перешкодити діловій розмові. Вигляд у нього серйозний, спокійний. Збоку можна було подумати, що він тут усім рівноцінний співрозмовник. Федір вирішив давно, до зустрічі з Чапаєвим, установити з ним особливу, обережну, тонку систему відносин: уникати напочатку розмов суто військових, щоб не виявити себе цілковитим профаном; вести з ним політичні розмови, де Федір буде, безперечно, сильніший; викликати його на одвертість, змусити висловитися в усіх пунктах, аж до інтимних, особистих властивостей і подробиць; більше говорити про науку, освіту, загальний розвиток,— і тут Чапаєв буде більше слухати, ніж говорити. Потім... потім зарекомендувати себе хорошим воїном,— це вже неодмінно і якомога швидше, бо без цього все в очах Чапаєва, та й усіх, мабуть, червоноармійців, прахом піде, ніяка тут політика, наука, особисті якості не допоможуть! Коли буде проведено цю розвідувальну, підготовчу роботу і Чапаєв розкриється, буде зрозумілий, тоді можна і на зближення йти, а поки що — поки що по-

водитись обережно! Аби тільки не зрозуміли ввічливість і уважність як підслужування до героя. (Він, звичайно, знав, що ім'я його гримить повсюди, що на дружбу до нього багатом і багатьом набитися було б дуже приємно). Тільки потім, коли Чапаєв буде «духовно полонений», коли він сам слухатиме Федора, можливо, чогось у нього вчитиметься — аж тоді йти йому назустріч по всіх статтях. Але гонору — ні-ні: простоту, сердечність і певну грубуватість стосунків встановити тепер же, щоб і думки не було про Федора як про білоручку, інтелігента, до яких на фронті завжди ставляться підозріливо і з неприхованою зневагою.

Усі ці приготування Кличкова аж ніяк не були дрібницями, вони допомогли йому найпростішим, найкоротшим і найпевнішим шляхом увійти в середовище, з яким починав він працювати, а в ім'я цієї роботи — зростися з ним органічно. Він не знав ще, *де* будуть межі «зрошення», але добре розумів, що Чапаєв і чапаєвці, вся ця напівпартизанська маса, і характер її дій — таке складне явище, до якого, заплуштивши очі, підходити не годиться. Поряд з позитивними, тут є й такі елементи, з якими поводитися треба обережно, стежити за їхнім виявом чутко і пильно.

Що таке Чапаєв? Як собі уявляв Кличков Чапаєва і чому саме з ним він надумав встановити у стосунках особливу, тонку систему? Чи треба взагалі це робити?

Федір, ще працюючи в тилу, чув, звичайно, і читав багато про народних героїв, які спалахували то на одному, то на другому фронті громадянської війни. І коли придивлявся — бачив, що більшість їх із селянства і дуже мало — з лав міських робітників. Герої-робітники завжди були в іншому стилі. Вирісши у величезному робітничому центрі, звикнувши бачити струнку, широку, організовану боротьбу ткачів, він завжди трохи скоса поглядав на напіванархічні, партизанські витівки народних героїв, подібних до Чапаєва. Це не заважало йому з величезною увагою до них придивлятися й ставитись, захоплюватись їхніми героїчними вчинками. Але завжди-завжди лишалося у нього побоювання. Так і тепер.

«Чапаєв — герой, — міркував собі Федір. — Він втілює в собі все нестримне, стихійне, гнівне і протестуюче, що за довгий час нагромадилося в селянському середовищі. Але стихія... чорт її знає, куди вона може обернутися! Бували у нас випадки (хіба мало їх було?), що такий-таки славний командир, як Чапаєв, а раптом і пристукне свого комісара! Та не якогось там пройдисвіта, базікала і боягуза,

а чудового, мужнього революціонера! А то, дивись, і зовсім піде до білих із своїм «стихийним» загonom...

Робітники — там інша річ: вони *не підуть ніколи, ні за яких обставин*, тобто ті з них, які свідомо вийшли на боротьбу. Ясна річ, що й серед робітників є вчорашні селяни, є й малосвідомі, є й «занадто» свідомі, що стали білоручками... Але там, там зразу побачиш, з ким маєш діло. А в цьому от Чапаєвському партизанському молодечстві — ой, як багато в ньому небезпечного!»

При такому підозрілому ставленні до стихійної партизанщини і зародилось у Федора бажання якнайтоншим способом установити свої стосунки з новим середовищем, — з таким розрахунком побудувати, щоб не самому в цьому середовищі зваритися, а, навпаки, взяти його під ідейний вплив. Брати треба з голови, з вождя — з Чапаєва. На нього й скерував, на нього й зосередив усю свою увагу Федір...

Петька — так майже всі за звичкою звали Ісаєва — висунув у двері свою маленьку пташину голівку, мізинцем поманив Попова і сунув йому записку. Там було написано:

«Коні і вся готове дилажі Васілю Іваничу».

Петька знав, що в певні місця і за певних обставин заходити йому не можна, і тут діяв завжди подібними записками. Записка приспіла вчасно. Все було сказано, відзначено, підписано: зараз же наказ полетить по полках. Формалістика з прийманням справ забрала небагато часу.

— Я командувати приїхав, — заявив Чапаєв, — а не з папірцями морочитися. Для них писарі є.

— Васілю Івановичу, — шепнув йому Попов, — бачу, ти скінчив. Усе готово, їхати можна...

— Готово? Ідьмо! — швидко підвівся Чапаєв з стільця.

Всі розступилися, і він вийшов перший — так само, як перший увійшов сюди.

Надворі, біля ганку, зібрався натовп червоноармійців: почули, що приїхав Чапаєв. Багато хто разом з ним воював ще в 1918 році, багато хто знав особисто, а чули, звичайно, всі до одного. Витягнені шиї, палаючі захоплення і подивом очі, запобігливі, розтягнені до вух усмішки.

— Хай живе Чапаєв! — гаркнув хтось із перших, тількино Чапаєв зійшов зі сходів.

— Ура-а-а!.. Ура-а-а!..

З усіх боків збігалися червоноармійці, підходили жителі, натовп зростав.

— Товариші! — звернувся Чапаєв.

Умити все замовкло.

— Мені ніколи зараз говорити — їду на позицію. А завтра побачимось там, бо ми приготували козакам добрячу закуску і завтра почастиємо... Поговоримо потім, а тепер — прощайте!..

Покотилися нові хвилі «ура». Чапаєв сів у санки, за ним примостився Попов. Три кіннотники чекали тут же. Федорові підвели вороного баского жеребця.

— Гайда! — крикнув Чапаєв.

Коні рвонули, натовп роздався, закричав голосніше. Так шпалерами і їхали до самої околиці Алгая.

Степова сніжна пустиня одноманітна й нудна. В минулі теплі дні горбочки облісали було аж до землі, а тепер і їх замело; весь степ завіяло, стягло морозом. Коні йдуть легко і весело. Чапаєв з Поповим сидять майже спинами один до одного, можна подумати — посварилися: обдумують майбутні операції, готуються до завтрашнього дня. За три-чотири кроки від саней поспішають вершники, не ближче і не далі, увесь час на одній відстані, наче на припоні. Федір їде збоку. Він часом відстане на цілу версту і пустить в кар'єр. І любо скакати степом, добре, що кінь такий легкий, охоче скаче.

«Завтра, — думав він, їдучи хиткою ряссю, — починається смуга бойового, справжнього життя. І закрутить-пожогиться воно — чи ж надовго? Хто може знати долю його? Хто може вказати день перемоги? І коли ж буде вона, перемога наша? День за днем, день за днем у походах проскачуть, у боях, у небезпеках, у тривозі... Чи збережемося ми, пушинки? І хто повернеться в рідні палестини, хто залишиться тут, у чорних лігвах, на сніжних пустирях степів?»

І полізли в голову житейські спогади, постали милі, знайомі обличчя... І сам собі уявлявся вбитим: лежить на снігу, розкинувши широко руки, із закривавленою скронною. Аж жаль стало. Раніше жаль цей до себе самого перейшов би неодмінно в тривалий смуток, а тепер — струсив, одігнав, їхав далі спокійний, смішком посипав свою смерть.

Так минуло години дві з половиною. Чапаю¹, певне, набридло сидіти нерухомо, — спинив санки, посадив на своє місце одного з вершників, сам поїхав верхи. Підїхав до Федора.

— Виходить, разом тепер, товаришу комісар?

— Разом, — відповів Федір і зразу помітив, як міцно,

¹ Близькі часто звали його просто «Чапай».

твердо, наче впаяний, сидів Чапаєв у сідлі. Потім оглянув себе, і здавалося, наче прив'язаний.

«Труснути як слід — і геть полечу,— подумав він.— От Чапаєв, дивись,— цей уже хоч би що — не вискочить».

— Ви давно воювати почали?

І Федорові здалося, ніби той посміхнувся, а в голосі почулася іронія. «Знає, мовляв, що на фронті я тільки-тільки, ну й підсміюється».

— Тепер от починаю.

— А то по тилах були? — знову спитав Чапаєв.

І знову запитання ущипливе.

Треба знати, що тиловик для бійців таких, як Чапаєв,— це найнікчемніша, найнедостойніша істота. Про це Федір догадувався й раніше, а в останні тижні переконався остаточно, їдучи і розмовляючи багато разів з бійцями і командирами.

— По тилах, кажете? Ми в Іваново-Вознесенську працювали...— з удаваною байдужістю промовив Федір.

— Це за Москвою?

— За Москвою, верст триста буде.

— Ну, і що там, як діла йдуть?

Федір зрадів зміні теми, ухопився жадібно за останнє запитання і пояснив Чапаю, як тяжко і голодно живуть іваново-вознесенські ткачі. Чому ткачі? Хіба нема там більш нікого? Але вже так завжди виходило, що, говорячи про Іваново-Вознесенськ, Кличков бачив перед собою одну багатотисячну робітничу рать, пишався тим, що близький був з цією раттю, і в спогадах своїх трохи навіть позував.

— Виходить, погано живуть,— згодився серйозно Чапаєв,— а все через голод. Якби голоду не було — де там: та тут і вся справа інакше пішла б... А жеруть же як, суці діти, не думають, мабуть, про те...

— Хто жере? — не зрозумів Федір.

— Козачня... Все їй ніпочому...

— Ну, не все козацтво таке...

— Все! — скрикнув Чапаєв.— Ви не знаєте, а я скажу: все! Чого там... ота-ак!

Чапаєв нервово засовався в сідлі.

— Не може бути, щоб усі...— протестував Федір.— Хоч скількись там, а є такі, що з нами. Та стривайте,— згадав він з радісним хвилюванням,— хоч би і в нас ось тут, у бригаді, з козаків уся розвідка кінна?

— В бригаді? — трохи замислився Чапаєв.

— Так-так, у нас в бригаді.

— А це, мабуть, міські... тутешні навряд,— не зразу піддався на доводи Чапай.

— Я вже не знаю, міські чи ні, але факт... Та й не може бути, товаришу Чапаєв, щоб усе козацтво, ну, *все* було проти нас: По суті справи цього не може бути...

— Чому ж? От побудете з нами, тоді...

— Ні, скільки б я не був — однаково не повірю!

Голос у Федора був твердий і суворий.

— Про поодиноких що й говорити,— почав потроху здаватися Чапаєв.— Звісно, трапляються — та мало, ні, аніскільки.

— Ні, не поодинокі... Ви це даремно... Ось пишуть з Туркестану — на цілу там область козацькі полки встановили Радянську владу... А на Україні, на Дону... та хіба мало?

— Надійтеся, вони от покажуть... сучий хвіст!

— Ну, чого ж надіятися, я не надіюсь,— пояснив Чапаю Кличков.— І в вашій думці правди багато... Це правда, що козацтво — вороння чорне, правда... Хто ж проти того? Царська влада на те про них і дбала... Але ви подивіться на козацьку молодь,— ця вже не старим рівня... З молоді найбільше до нас і йдуть. Сивобородому козакові, певна річ, важче миритися з Радянською владою... в усякому разі, тепер важко, поки не зрозумів він її. Адже думають казна-що про нас і всьому вірять: церкви, кажуть, на хліви коров'ячі обертаємо, жінки у нас в усіх спільні, жити заганяємо всіх до купи, пити і їсти разом — за один стіл неодмінно... Де ж тут помиритися козакові, коли він з діда-прадіда звик і до церкви, і до свого ситого багатого хазяйства, до чужої праці, до степового, свавільного життя?

— Експлататори,— вимовив через силу Чапаєв.

— От-от,— стримав Федір усмішку.— Саме в експлуатації вся суть справи. Адже багаті козаки експлуатують не лише інгородніх або киргизів, вони й своїм братом-козаком не гребують... Отут саме і виходить розлад. Тільки старі, хоч вони і ображені, помирилися з цим, вважають, що сам бог так дав, а молодь — ця простіше, сміливіше на справу дивиться, тому до нас більше йдуть молоді... Старих — цих не звернеш, цих тільки зброєю і можна проїняти.

— Зброєю, зброєю,— труснув головою Чапаєв,— та воювати важко, а то б що...

Федір не зрозумів, до чого Чапаєв це сказав, але відчув, що даремно сказано, що тут розуміти щось треба

особливе під цими словами... Сам нічого не відповів і чекав, як той пояснить, розвине свою думку.

— Центри наші — от що... — кинув невиразно Чапаєв ще одну заманливу темну фразу.

— Які центри?

— Та от, понапихали там усякої сволоти, — бурмотів Чапаєв ніби тільки для себе, але так бурмотів, щоб Федір усе ясно чув. — Він мене колись під рушницею на морозі цілими днями тримав, а тут, будь ласка... От вам м'яке крісло, пане генерал, сідайте, командуєте, як вам заманеться: мовляв, можете дати, а можете й не давати патронів, хай дрючками б'ються...

Це Чапаєв зачепив найгостріше своє питання — про штаби, про генералів, накази і репресії за невиконання, — питання, яке в ті часи стояло поперек горла не самому лише Чапаєву і не тільки Чапаєвим.

— Без генералів не обійдеться, — буркнув йому заспокойливо Кличков, — без генералів що ж за війна?

— Ще й як обійдемося...

Чапаєв міцно зім'яв поводи.

— Не обійдемося, товаришу Чапаєв... Відвагою самою великого діла не зробиш — знання потрібні, а де вони в нас? Хто їх, знання ті, крім генералів, дасть? Вони ж цього вчилися, вони й нас повинні вчити... Буде час — свої в нас учителі будуть, але поки що нема ж їх... Нема чи є? Отож-то! А якщо нема, в інших вчитися треба!

— Вчитися? Та-ак! А чого вони навчають? Чого? — палко запитав Чапаєв. — Ви думаєте, скажуть, що робити треба?.. Еге, так і сказали!.. Був я й сам в академії у них, два місяці метлявся, мов тріска в ополонці, а тоді плюнув та знову сюди. Робити нічого там нашому братові... Один — Печкін от, професор є, лисий, як коліно, — на екзаміні:

— Знаєш, — каже, — Рейн-річку?

А я всю німецьку воював, як же мені не знати? Тільки подумав: та чого, мовляв, я йому відповідатиму?

— Ні, — кажу, — не знаю. А сам ти, — питаю, — знаєш Солянку-річку.

Він витріщив очі — не сподівався цього, авжеж.

— Ні, — каже, — не знаю. А що?

— Отож, і питати нема чого... А я на Солянці поранений був, п'ять разів її сюди й туди переходив... Що мені твій Рейн, на якого він чорта? А на Солянці я мушу кожен горбочок знати, бо тут ми з козаками воюємо!

Федір засміявся, подивився на Чапаєва здивовано і по-

думав: «Це ж у народного героя, у Чапаєва, які дитячі думки! Мабуть, усякому своє: кому наука, а кому і не дається вона. Два місяці от побула людина в академії і нічого не знайшла там хорошого, нічого не зрозуміла. А й людина ж розумна, тільки сира, мабуть, дуже... довго обсушуватись треба...»

— Мало побули в академії,— сказав Федір.— За два місяці всього не засвоїш... Важко це...

— Хоч би й зовсім там не бувати,— махнув рукою Чапаєв.— Мене вчити нічого, я й сам усе знаю...

— Ні, воно як же не вчитися,— заперечив Федір.— Вчитися завжди є чого.

— Авжеж є, тільки не там,— підхопив збуджений Чапай.— Я знаю, що є... і буду вчитися... Я скажу вам... Як прізвище ваше?

— Кличков.

—...Скажу вам, товаришу Кличков, що майже неписьменний я зовсім. Тільки чотири роки, як писати навчився, а мені ж тридцять п'ять років! Усе життя, можна сказати, у темряві ходив. Ну, та буде вже — іншим разом поговоримо... Та от, мабуть, і Таловку видно...

Чапаєв дав шпори. Федір зробив те саме. Нагнали Попова. Через десять хвилин в'їздили в Козачу Таловку.

VI

СЛОМІХІНСЬКИЙ БІЙ

Козача Таловка — це маленьке, дощенту спалене селище, де вціліли три засмалені мазанки та незграбно і довгов'язо стирчать всюди обгорілі печі. Халупа, де тепер вони спинилися, була набита червоноармійцями, що сиділи і лежали,— вони розташувалися тут, чекаючи походу.

Їх не чіпали, не турбували, нікуди не виживали: як лежали, так і лишилися лежати. Ті, що сиділи, посунулися, звільнили лаву, самі розбудили декого, хто хропів особливо завзято, заважав розмові.

Уже набрякли степовими туманами присмерки, у халупі було темно. Хтозна-звідки бійці дістали недогарок церковної свічки, приладнали його на слизьке чайне блюдце, з'юрмилися навколо стола, розстелили карту, розглядали

й обговорювали подробиці ранкового наступу. Чапаєв сидів посередині лави. Обидві руки поклав на стіл: в одній — циркуль, у другій — заструганий гостро олівець. Командири полків, батальйонні, ротні і просто рядові бійці пригнули кільцем — то сперлися на лікті, то похилилися, поперегиналися над столом, і всі вдивлялися пильно, як водив Чапаєв по карті, як ступав журавлиним ламаним кроком — маленьким білим циркулем. Федір і Попов умостилися поруч на лаві. Тут, по правді кажучи, ніякої наради і не було, — Чапаєв узявся лише ознайомити, розказати, попередити.

Всі мовчали, слухали, дехто записував його окремі вказівки та поради. В серйозній тиші тільки й чути було чапаєвський владний голос та свисти та хропіння сонних бійців. Один, що в кутку, розсвистівся веселою сопілкою, і сусід брудною підошвою величезного чоботиська неквапно й дощукльно провів йому по носі. Той схопився, тупо й безтямно озирався спросоня — не міг нічого зрозуміти.

— Тихше, ти, бузьку, — посварилися на хлопця сердито.

— Кого тихше?

І сонні очі його були безглузді й смішні.

Хлопця привели до пам'яті, давши штурхана в спину: він підвівся, протер очі, узнав, що тут Чапаєв, — і сам, вставши лагідно навшпиньки, до самого кінця вслухувався уважно в його мову, може, й не розуміючи навіть того, що говорить командир.

Незабаром під'їхала з Александрова-Гая решта чапаєвців. Вони насунули в халупу, і тиснява вже тепер аж тужавіла.

Чапаєв повчав далі:

— ...коли не зразу — не вийде тут нічого: обов'язково враз! Як наскочив — тут йому нікуди ступити... Всіх звідси спустити зараз же, години за дві. Зрозуміли? Біля Порт-Артура до світанку треба бути. Щоб усе в темряві, коли й світла нема справжнього, — зрозуміло?

Кивали йому згідливо головами, тихо відповідали:

— Зрозуміли... Звісно, в темряві... Вона, темрява, як раз.

— Наказ у вас на руках, — вів далі Чапаєв, — там у мене години всі зазначені, де спинитися, коли рушати в похід. Вірити треба, хлопці, що діло добре пройде, це найголовніше... А коли не віриш, що переможеш, то й не ходи краще... Я зазначив тільки години та місця, на цьому одному не переможеш, — самому все треба доробити... І перше діло — обережність: ніхто не повинен знати, що пішли в наступ,

ні-ні... Узнають — пропало діло... Коли трапився на дорозі козак або киргиз, та й мужик, все одно, — затримати, не пускати, — потім розберемо.

— Є такі, — мовив хтось із кутка.

— Є, і держи, — підхопив Чапаєв весело. — Ти на нього, на козака, оглядайся з усіх боків. Знаєш, який він є: вискочить зненацька з-під стола... Він тутечки вдома, всі стежки, яри всі знає... Це знову ж запам'ятай. Та не панькайся з ним, з козаком... будеш панькатися — він тебе сам у жилу витягне...

— Правильно... Що й казати... Козак завсіди за спиною...

Ділова частина бесіди закінчилася.

Всемогутній Петька дістав хліба, закип'ятив у казаночку води, дістав цукру — шість обсмоктаних сірих грудочок. Компанія весело загомонила. Гвалт у хатинці зчинився густий і соковитий. Бійці, котрі спали досі похідним, чавунним сном, попрокидалися здивовані: хто від гамору, хто від зухвалих штурханів, від човгання по обличчю чоботом, гвинтівкою, шинеллю — як прийдеться. Заметушився кожен із своїм посудом. Через п'ять хвилин висунули столик насередину, а навкруги попритикалися на сідлах, на дошках, на полінах, а то й посідали навпочіпки, припали до підлоги. Церковна жовта свічечка блимала лагідно, і було видно тільки розпливчасті чорні тіні та воскові плями замість облич.

Федір почував себе незвичайно в цій дивній, новій обстановці. Йому здавалося, що ніхто його зовсім не помічав. Та й кому, навіщо його було помічати? Ну, комісар — то що з того?! У військовій справі він указати поки що нічого не міг; політикою тут не час поки що займатися — звідки ж його помітити? «Буде час, зійдемося, — подумав він сам собі, — а тепер можна і в тіні постояти».

Він навіть самотнім себе відчув серед цієї тісної сім'ї бойових товаришів. Йому аж заздрісно стало, що кожен з них — от хоча б цей Петька, замурзане галчечня, — і він тут усім ближчий, рідніший, зрозуміліший за нього, Қличкова. А як вони всі шанували свого Чапая! Як тільки звернеться до кого — очманіє людина, за щастя вважає говорити з ним. Коли похвалить трохи — хвалений цього ніколи не забуде! Посидіти за одним столом з Чапаєвим, потиснути йому руку — це для кожного надзвичайна гордість: потім про те і розповідати будуть, та розповідати ревно, розповідати статечно, бувальщину перемішуючи з чудесною небилицею.

Федір вийшов з халупи і пішов був у поле, але почув, що в хаті співають. Він повернувся, протовпився знову до стола. Слухав.

Заспівував сам Чапаєв. Голос у Чапаєва металічний, деренчливий і зразу начебто неприємний. Але потім, як вслухатися, вабили щирість і захоплення, з якими співав він улюблених пісень. Улюблених було небагато, всього чотири чи п'ять. Їх знали до останнього слова всі його товариші: мабуть, часто співали! Чапаєв міг брати ноти неймовірної висоти, і в такі хвилини завжди страх брав, що зірветься. Але ніколи, ні разу не зірвав Чапаєв пісні; тільки як дуже перекричить — охрипне і днів чотири ходить мов темна хмара: без пісні завжди був похмурий Чапаєв, і не міг він, не співаючи, прожити дня. Що йому страшна обстановка, що йому вимученість похідна, або дрож після бою, або сонна дрімота після праці, — неодмінно викроїть хоч десять хвилин, а поспіває. Іншого такого любителя пісень шукай — не знайдеш: йому пісні були, як хліб, як вода. І хлопці його, за дружною звичкою, за компанію негвамовну — не відставали від Чапая.

Ти, моряк, вродливцевь бравий,
Тобі минуло двадцять літ.
Полюби мене, чорнявий,—
Що відкажеш ти мені?

Пісенька йшла до кінця така ж розтріпана, пуста, беззмістовна. І любив її Чапаєв більше за приспів — він так добре пасував до цього партизанського, кочового, неспокійного життя:

В море путь морякам,
Нині тут, а завтра там!
Ех, в море-море морякам!
Нині тут, а завтра там!

Цей приспів, підхоплений хором, як грім по хмарному небу, несамовито ржав понад степами. Потім про Стецьку любили, про Чуркіна-отамана і про те, як сидить

...у зажурі в темниці сирій
Син вільної волі — орел молодній...

Так проспівали, прогомоніли до півночі. Потім приткнулися хто де приловчився, послули.

Наступ розрахований був так, щоб під Сломіхінською опинитися, як тільки почне світати. Наступали з трьох боків, полками. Полк, що стояв тут, у Таловці, йшов у центрі,

бив на саму станицю; два інші з флангів обходили півколом.

Полк з Таловки, на повозках, умовилися відправити незабаром: через годину-півтори. Але тепер ще все було спокійно, і нема ніде похмурих ознак близького бою.

Федорові не спалося. Він спробував був і сам примоститися на підлозі, голову поклавши на козачьке холоднє сідло,— ні, не заснути! Чи то звички нема на сідлах спати, чи то од вітру, що гуде невгамовно в грудях у цю першу ніч перед першим боем.

Ім що! Десятки десятків раз були вони в боях: вшент переконтужені, з перебитими кістками, пробитими головами, продірявлені кулями наскрізь,— їм що! І нічого для них тут нема дивовижного. Чи й не диво: ніч перед боем! Вони таких ночей відхропли чимало, ці ночі не відрізняються для них од інших тихих ночей. Але в кожного, обов'язково в кожного, була тут колись у житті своя «перша бойова ніч». І тоді він, певно, як Федір, бушував у цьому хаосі нерозв'язаних суперечностей і похмурого очікування, безгучно знемагав від томливих думок та почуттів.

Не спалося. І не тільки не спалося — гнітив невимовний, небувалий тягар. Подивиться навкруги — в мертвотному блиманні церковного недогарка видно, як розкидалися, скарлючилися, переплелися на підлозі бійці в спільній купі, без розбору.

«Так само от на полі битви, певно, валяються трупи, безладно, в агонію скарлючених позах, то купами, то поодиңці, то рівними рядочками скошених кулеметами бійців».

У напівтемряві і обличчя здавалися блідішими, як у покійницькій, і хропіння — то зриваючись залпами, то розлягаючись протяжними свистами та зітханнями — нагадувало стогін...

Федір вийшов з халупи, відчував, що не засне. Чи не краще на свіже повітря морозної ночі? А ніч тиха, чорна, степова. Високо в небі зелені зорі. Вітер легкий і вільний, який буває тільки в степу.

Серед руїн спаленої станиці, просто неба розташувався полк. Де-не-де біля згасаючих вогнищ можна було розглядіти похилені постаті самотніх бійців: то вартові, то, як він, такі ж от бідолахи, змучені безсонням, не знають, як перед боем скоротати ненаситний час. Вони ліниво підкидали в огонь мокрі тріски і вологі лозинки, зібрані в степу,— дров у степу не дістати,— заклопотано ворушили вугілля, щоб не погасло вогнище, щоб не зостатися в чор-

ній, сліпій темряві. Там, де згуртувалося трое-четверо навколо вогнища, пораються з казанками, там варять юшку і чай, розлягається далеким громом рокотливий регіт, розважаються хлопці жартами, по-своєму вбивають передпохідні години.

А ніч темна-темнюща. І сувора. Обповзла навкруги, оперезалась страхами, розсипалася в мільйонах тонких шелестів — вони ще моторошніше загострили мовчання степу.

В степу, біля руїн, наче привиди, ворушились плавно і велично величезні кошатлі верблуди. Пірнали спритно в пільму якісь химерні тіні. З чорного мороку на світлу тремтливую смугу вогню вискакували раптом людські постаті і так само раптово, швидко зникали в чорній безодні ночі. В усьому була невимовна сувора зосередженість, виразне чекання великого і остаточного: чекання бою!

Скільки потім не доводилось Федорові проводити ночей у чеканні ранкового бою — всі вони, ці ночі, схожі одна на одну своєю суворою серйозністю, своєю поглибленою і похмурою величчю. Такої ночі, коли проходиш по цехах, переступаючи через голови послулик червоноармійців, мозок густо наливається думами про нашу боротьбу, про людські страждання, про ці от спокутні жертви, що трупами червивими залишаються безвісні на полях громадянської війни.

«Ось вони лежать, стомлені походами бійці. А завтра, як тільки блисне ранок, підуть вони в бій і цепами і колонами, колонами і цепами, то залягаючи, то схоплюючись у перебіжку, то знову і знову западаючи ницьма в звіркові ямки, вириті нашвидку маленьким заступом або просто видряпані мерзлыми пальцями рук... І багатьох не стане, навіки не стане: вони, безмовні й нерухомі, зостануться лежати на пустинному полі... Кожен з них, що залишиться в полі на поживу гайворонню, — такий маленький і самотній, що так непомітно прийшов на фронт і так безслідно вибув з бойових лав, — кожен з них віддав усе, що мав, і без останку і мовчки, без барабанного бою, ніким не пізнаний, ніким не уславлений, — випав він непомітно, наче дрібненький гвинтик з вогнедишної сталевієї потвори...»

Федір побачив, як здоровенний, кучерявий парубок схилився над вогнем, порається з картоплею, перевертає, проколє її на згасаючих жаринах вогнища... Він раз у раз тичає в попіл багнет, вихопить звідти проколену картоплину, помацає пальцем, несміливо до губ її піднесе — просто з вогню! І швидко сплюне, скине з вістря назад у попіл: він

увесь захоплений своїм невинним заняттям. Певно, і в нього в голові тепер цілий рій невідступних думок, швидких і мінливих спогадів... Про що він думає зосереджено, втупившись невідривним поглядом у згасаюче вогнище? Вже неодмінно про село, про роботу, про життя, яке залишив для фронту і до якого вернувся б, — ах, вернувся б з такою радістю й охотою! Та хіба мало що передумає він цієї ночі... А от на ранок привезуть його, може, сюди ж — з одірваною ногою, з пробитими грудьми, з розтрощеним черепом... І буде страшно хрипіти, повільно і марно, з зубовним скреготом розправляти перебиті хрусткі члени, буде страшний і дикий, весь залитий кров'ю, весь обліплений кривавими багровими згустками... Знімуть оцю ось, кимось ніжно любиму чорну шапку кучерів, поголять широку круглу голову й почнуть порпатися в чутливому закривавленому тілі сталевими ножами та голками... Брр...

А сусід, оцей мужичок, що з рудою бородою, вже немолодий — йому під сорок. Теж не без думи сидить. І нічого ото, ані слова єдиного не кажуть вони один до одного: обидва поринули в свої особливі думи, у кожного тепер загострено, прискорено пульсує власне, пов'язане з усіма і від усіх особливе життя. Не до розмов — тут слова не до речі. Він сидить, рудобородий мужичок, наче змерз і захолов у нерухомій позі: руки схрестив на животі, підібгав під себе задубілі ноги, немигаючим опівнічним поглядом втупився у вогнище — і думає. Завтра він так само, може, непорушний зостанеться лежати на сніжній рівнині, серед інших, як він, відпрацьованих у трупи, що чорніють і багровіють на чистому пухкому сніжному килимі... Тільки в одному, в єдиному місці — коло скроні, сніг просвердлить чорною діркою червона кров... Більше не буде навколо ніяких слідів.

Оці ось худенькі в ластовинні руки вже не будуть складені на животі — вони будуть розкидані, як у маренні, по боках, і буде здаватися, ніби мужичка розіп'яли і невидними цвяхами прибили до сніжного лона... Олов'яний погляд буде так само нерухомий, як тепер: мертвий, застиглий погляд задубілого трупа.

Федір ясно собі уявив ці мертві картини, які лишилися в пам'яті з минулої війни, коли підбирав і лікував поранених солдатів...

— Хто йде? — окликнув вартовий.

— Свій, товаришу...

— Пропуск?..

— «Затвор»...

Вартовий з руки на руку перекинув важку гвинтівку, знизав од холоду плечима і пішов, зник у темряві.

Федір повернувся в халупу — там несамовитий метався хропіт і свист. Націлився в першу щілину між сплячими тілами, приловчився, протиснувся, зігнувся, ліг... Ліг — і заснув.

Було ще зовсім темно, коли посідали коней і з Таловки риссю рушили на Порт-Артур. (До речі, чому назвали «Порт-Артуром» це маленьке, тепер дощенту спалене селище?) Проймав дроз; у всіх недоспане нервово дике позіхання. Перед світанком у степу холодно й суворо: крізь шинель і крізь сорочку впиваються тонкі крижані голки.

Іхали — не розмовляли. Тільки під самим Порт-Артуром, коли блиснули в похмурому небі перші вибухи шрапнелі, обернувся Чапаєв до Федора:

— Почалося...

— Так...

І знову змовкли і ні слова не говорили аж до селища. Пришпорили коней, поскакали швидше. Сердце сплющувалось і завмирало тим невимовним, особливим хвилюванням, яке охоплює завжди, коли зближаєшся з місцем бою, і незалежно від того, полохливий ти і боязкий чи сміливий і відважний: *спокійних* нема, це тільки рицарська балаканина, ніби є *цілком спокійні в бою*, під огнем, — таких пнів у роді людському нема. Можна звикнути *здаватися* спокійним, можна поводитися з гідністю, можна *стримувати себе і не піддаватися* швидко впливові зовнішніх обставин, — це питання інше. Але *спокійних у бою* і за хвилини перед боєм — нема, не буває й не може бути.

І Чапаєв, загартований боєць, і Федір, новак, — обидва сповнені були тепер цим дивним станом. Не страх це і не жах смерті, це — найвище напруження всіх духовних струн, надзвичайне загострення думок і квапливість — неймовірна, незрозуміла квапливість. Куди треба квапитися, отак от особливо поспішати — цього не усвідомлюєш і не розумієш, але всі поривчасті рухи, всі твої слова, уривисті й короткі, бистрі, чутливі погляди — усе свідчить про те, що весь ти в цю мить — стихійна квапливість. Федір хотів щось спитати в Чапаєва, хотів узнати його думки, його стан, але побачив серйозний, майже сердитий вираз чапаєвського обличчя — і промовчав. Підїхали до Порт-Артура; тут стояли обози; на попелищі спаленого селища сиділи купками обозники-селяни, наливали з казанків га-

рячий чай і смачно так, ситно, апетитно снідали. Чапаєв зіскочив з коня, виліз на вцілілу високу стіну, складену з кізняка, і в бінокль дивився в той бік, де рвалася шрапнель. Сутінки вже розповзлися, було зовсім видно. Тут пробули кілька хвилин і знову на коней — поскакали далі. Назустріч — селянська підвода, в ній щось лежить, укрите старенькою, потріпаною сірячиною.

— Що везеш, товаришу?

— Та от солдатика поранило...

Федір поглянув у віз і роздивився під сіряком обриси людського тіла, повернув коня, поїхав поруч. Чапаєв їхав далі.

— Тяжкий?

— Тяжкий, батечку... І голову йому, і ноги...

— А перев'язаний?

— Зав'язали, аякже, весь укритий.

У цю мить поранений застогнав, поволі висунув з-під сірого покривала забинтовану скривавлену голову, розплющив очі і подивився на Федора мутним, важким поглядом, наче говорив: «Так, браток, півгодини тому і я був здоровий, як ти... Тепер ось — дивись... Зробив своє діло і відходжу... Скалічений... хай уже інші — черга за ними... А я чесно йшов і... до кінця йшов. Сам бачиш: везуть...»

Уривки цих думок проскочили у Федора в голові. І було нестерпно тяжко тому, що це *перший*... Будуть інші — ну, то що ж? На тих спокійніше буде дивитися — на те й бій. Але цей *перший* — о, яка тяжка ти, перша свіжа втрата!

І так само швидко, як ці думки, промайнули інші — не думки, а картинки, недавні, вчорашні, там, у Козачій Таловці, біля вогнища... Може, він теж, як той, учора тільки, та й не вчора, сьогодні вночі — зосереджено пропікав десь біля вогнища напівгнилу картоплю, настромляв її на багнет і виймав, перевіряючи гарячу, розпечену... губами?

Федір поскакав доганяти Чапаєва, але той, мабуть, взяв убік. Вони зустрілися тільки в цепу.

І спереду, до фронту, і з позиції тяглися повозки: одні із снарядами, з патронами, порожні — по ранених, інші, назустріч їм, лише з одною незмінною і страшною поклажею, із скривавленими людськими тілами.

— Далеко наші? — спитав Федір.

— А недалечко, отут, верст за п'ять буде...

Праворуч, за річкою Узенем, стоять киргизькі аули, — козаків звідси вибили вогнем. Видно через річку, як бродять там туди й сюди дозорні — два червоноармійці. Вони

заглядають у ярочки, перевіряють за купами каміння та кізьяка, чи не завалився де поранений товариш. Щораз ближче, виразніше вибухають снаряди... Ось уже й цепі чорніють удалині. Які ж тут п'ять верст? Мабуть, і двох не буде. Довга, видно, здалася мужичкові дорога під артилерійським вогнем!

Під'їхав Федір до другого цепу і тут побачив Чапаєва. З ним ішов командир полку, вони про щось серйозно, спокійно говорили:

— Посилав — не повернувся,— відповідав на попереднє запитання комполку.

— А ще послати! — рубонув Чапаєв.

— І ще пославав — однаково...

— Знову послати! — наполягав Чапаєв.

Командир полку на хвилину замовк. У Чапаєва гнівом запалювалось серце. Здригнулися повіки, хижо блиснули у віях очі, насторожились, як звір у хащі.

— Звідти були? — гостро спитав Чапаєв.

— І звідти нема.

— Давно?

— Понад годину.

Чапаєв міцно зсунув брови, але нічого не сказав і далі розмови провадити не став. Федір зрозумів: мова йшла про зв'язок. З одним полком зв'язок був дуже добрий, з другим — нема нічого. Аж потім з'ясувалося, що бійці усумнілися в своєму командирові — він колишній царський офіцер. Вони вирішили раптом, що офіцер веде їх під розстріл. І не пішли, надовго затримались, усе галасували та з'ясовували, пробаландрасили найгарячіший час.

Федір ішов поруч Чапаєва, коней вели на повіді. Тут же, нечутний, опинився Попов, неподалік — Тьоткін Ілля, поруч з Тьоткіним — Чеков. Коли вони тут з'явилися, Федір не знав: у метушні, коли з Таловки виїхав з Чапаєвим удвох, він не помітив, чи лишилися хлопці в халупі, чи поскакали вони раніше вночі, після пісень.

До першого цепу було з півверсти. Вирішили їхати туди. Та ось зірвався різкий вітер, несподіваний, раптовий, як це часто буває в степу, пішов лапятий, розкислий сніг, густо заліплював обличчя, не давав іти вперед. Наступ зупинили. Та хуртовина крутила недовго,— через півгодини цепі знову рушили. Кличков з Чапаєвим роз'їхалися по флангах,— тепер вони були вже в першому цепу. Замаячів з правого боку хутір Овчинников.

— Тут, гадаю, засіли козаки,— сказав Чапаєв, показуючи за річку.— Мабуть, бійка буде коло хутора...

Цього разу Чапаєв помилився: тікаючи, козаки й не думали чіплятися за хутірець, вони постріляли, тільки щоб настрахати, і дали дропака, не чинячи опору.

Підходили до Сломіхінської. До станиці лишалося півтори-дві версти. Тут рівна широка місцевість, сюди з станиці бити особливо зручно й легко. А козаки мовчать... Чому вони мовчать? Це зловісне мовчання страшніше за всяку стрілянину. Чи не йде там хитра підготовка, чи не готується пастка? Билися тільки на тому березі Узеню, а тут — тут тихо.

Федір їхав попереду цепу, покурюючи, і бравував своїм молодцтвом: от, мовляв, який я сміливий, дивіться: їду верхи перед цепом і не боюся, що зніме козацька куля...

Це вихлопувала з нього хлопчача похвальба, але в ті хвилини і вона, може, була потрібна. По-перше, підносилися авторитет комісара, а потім і цеп це завзяття безперечно підбадьорювало: коли їде кінний перед цепом, він почуває себе весело і бадьоро,— про це знає кожен боєць, що ходив у цепу. Але можлива ця бравість, звичайно, тільки перед боєм; коли відкрився вогонь і почалися перебіжки, тут довго не нагарцюєш...

Чапаєв гасав стрімголов,— він був заклопотаний встановленням зв'язку між полками, піклувався про підвіз снарядів, справлявся про обози...

Федір проїхав з краю в край, повернувся на правий фланг, зліз з коня і сам пішов у цепу, тримаючи коня на повіді. Батарейа зосередила вогонь. Станиця все ще мовчала, ішов Федір спокійний, жартуючи, трохи позуючи своєю простотою і напускною звичністю до таких справ: він удавав з себе мало не бувалого ветерана, прокуреного в пороховому диму. Але ж це було тільки перше його бойове хрещення,— чого від «цивільної шляпи» й сподіватися? Ви краще подивіться, що сталося з ветераном через п'ять хвилин.

Підпустивши сажнів на триста, козаки вдарили гарматним огнем. За артилерією з навколишніх вітряків різонули кулементи. Федір зразу розгубився, але й знаку не дав, як усередині щось раптом перевернулося, опустилося, похололо, начебто полили гарячі нутрощі м'ятними студеними краплями. Він якийсь час іще йшов, як ішов досі, аж ось трохи віддалився, трохи відстав, пішов ззаду, сховався за коня.

Цеп залягав, підводився, мчав у миттєву перебіжку і знову залягав, повисвердлювавши нашвидку в снігу невеличкі ямки, посихлявши туди голови, як неживі. Ховаю-

чись за коня, і він перебіг разів зо два, а там — скочив у сідло і поскакав... Куди? Він сам того не знав, але геть від бою скакати не хотів — тільки *звідси*, з цього місця піти, піти кудись в інше, де, може, не так пронизливо свистять кулі, де нема такої близької, страшної небезпеки. Він помчав уздовж цепу, але тепер уже не перед ним, а ззаду, помчав чогось на крайній лівий фланг. Вираз обличчя у нього в ту мить був дуже серйозний, діловий — ви, зустрівшись, і не подумали б, що хлопець мчить з переляку. Ви подумали б, безперечно, що він везе якийсь дуже, дуже важливе повідомлення або скаче в трудне місце до спішного діла.

По дорозі зустрівся Попов — він їхав на правий фланг. Чого? Та, може, того, чого і Федір скакав на лівий? А втім, хто його знає, в бою ніяк не розбереш — чи за ділом вярвався чоловік, чи страх одібрав йому розум, і от він метушиться безглуздо, очманілий, шукаючи порятунку. Зіткнувшись, спинились, стримуючи коней, поквапливо питали:

— Чи є патрони? Чи вистачить снарядів? Де Чапаєв, як його знайти?

Питання ставили для людського ока.

Поки вони кружляли на місці, з станиці помітили і вирішили, що ці два вершники ніяк не рядові, а хтось з вищого начальства. Тоді налагодили скорострілку і обложили вершників навкруги снарядами — чимраз ближче, ближче, ближче...

Один упав сажнів, може, за двадцять п'ять, другий — за п'ятнадцять, третій — ще ближче. Ясно було: станиця бере на приціл! Снаряди лягали кільцем. Кільце стикалося, змикалося в огняних ланках.

— Треба скакати! — прошепотів квапливо і чутно Попов.

Лопнув неподалік новий снаряд.

Федір нічого Попову не відповів, ударив раптом шпорами коня і помчав у тил, геть від цепів...

Попов за ним, але обернувся, відстав, зник у напрямі правого флангу. Федір доскакав до горба, — за горбом лежало з десятків візників. Ліг він з ними сам і стежив, як вибухають снаряди в тому самому місці, де дві хвилини тому товкся з Поповим. Коня прив'язав до ближчого воза. Лежав і вслухався в дзвінке, гудюче виття пролітаючих снарядів, і, як тільки виття це наближалося, Федір миттю прилипав до обмерзлого сніжного схилу і так ницьма лежав нерухомий. Потім поволі, боязко підводив голову і,

страждаючи, стежив, чи не гуде десь мимо і близько новий. Чи довго пролежав він — хто ж знає? Так, саме тут він, мабуть, і був би вбитий випадковим снарядом, що покалічив трьох селян, які тепер з ним лежали на снігу. Але ще перед тим Федір підвівся, скочив знову в сідло й задумався на мить: куди ж тепер? Ніби на виручку, з лівого флангу підскакав хвацько молодий червоноармієць і засапаним шепотом пробурмотів квапливо, не звертаючись ні до кого:

— Де кулемети? Де тут кулемети?

— Які кулемети?

— Нам кулемети потрібні — з лівого флангу козаки лавою йдуть...

Федір зразу вирішив, що цей вояка такий самий, як і він, але глянув у той бік, куди показував кавалерист, і побачив раптом, з холодом у грудях, чорну масу, яка мчала неподалік... Волосся заворушилось на голові.

— Зараз з обозу пришлю! — крикнув він, стьобнувши коня, і помчав до обозу.

Прискакав туди і не знав, що сказати. Обозники поглядали хитро і косо, посміхалися, — відчували, мабуть, чого приїхав молодець. А може і здалося це Федорові, і не до нього, може, було мужичкам, — сміялися й жартували вони, щоб проминули, пройшли швидше ці довгі й страшні години, коли стій отут і чекай не знати як довго. Стій і чекай, з місця не рушай до наказу, а навколо блищать і виють снаряди, шукають жертв. Випадкові снаряди літають далеко, вони влучають і в самий обоз. Це тільки жартома кажуть, нібито в обози боягузів збувають служити. А ти сам послужи — тоді знатимеш, яке боягузне кубло — обоз! Добре солдатіві в цепу, — там у кожного гвинтівка, там грудьми йдуть сотні і сотні разом, там у сотень цих свої попереду кулемети, там кулеметникам гармати гавкають на підмогу. В цепу що?! Там є об кого штовхнутись, до кого пришитися, навколо — підмога в цепу. А ти оглянись на обоз: двісті возів, двісті мужиків, а на двісті, на всіх... одинадцять гвинтівок! Гвинтівок одинадцять, а патронів і зовсім мало. Кулемет у запасі стоїть, та і той лагодити треба. До того ж на двісті — півтори сотні стріляти до ладу не вміють. А ті, що вміють, — каліки та німі: інший і гвинтівку до плеча не візьме, тільки й діла може робити, що віжками на кобилі перебирати. От тобі і обоз! А козак обози любить: чого ж його не взяти голими руками! І як налетіла сотня — хто ж оборонить, на кого спертися, звідки підмога? Скачуть козаки між возами, рубають

голови обозникам. Одинадцять гвинтівок, і ті мовчать — вибили одразу козаки з рук. От тобі і обоз, от тобі й боягузне кубло: обозники під таким страхом стоять, що страху цього і в цепу не буває! Отож даремно і образливо кажуть, нібито в обозах боягузи, а боягузам скрізь страшно: обозний страх буде страшніший, ніж той, що трусить бійця в цепу!

Горіла на злодії шапка, замордував-замучив Кличкова сором тяжкий, не міг він з мужиками в сміх, у розмову зайти, а поїхати теж — куди тепер? Так і тинявся неприкаяний серед обозів години з півтори: питав прикурити, справлявся про фураж, про коломазь, про хліб, про консерви, про село — чи здалеку, мовляв, чи поблизькі? І все це не вдавалося, не виходило. Слова були пусті й дурні, нікому не потрібні. Здавалося, що обозники гребували розмовою кличківською, ішли геть од нього зневажливо і образливо. Як отруйна черва, повільно й марудно проповзали хвилини; вони змучили, зранили, здіявили Федорові серце, — немов мстилися за полохливість, за ганьбу.

Гармати ревом укривали все навколо. Шарахався по полю гуркіт, наче кидався з боку в бік і смертно ревів загнаний у коло велетенський звір. Серед стогону, свисту й ревіння йшли веселі цепи, підбадьорені вогнем.

У чорній шапці з червоною околичкою, в чорній бурці, що, немов демонові крила, летіла за вітром, — з кінця в кінець гасав Чапаєв. І всі бачили, як тут і там з'являлася раптом і швидко зникала його худенька постать, впаяна в козацьке сідло. Він на льоту давав накази, передавав потрібне, ставив запитання. І командири, що так добре знали свого Чапая, коротко, швидко давали потрібні відомості — ні слова зайвого, ні хвилини затримки.

— Всі кулемети цілі? — кидав на скаку Чапаєв.

— Цілі! — кричав йому хтось із цепів.

— Скільки повозок снарядних?

— Шість...

— Де командир?

— На лівому...

Він мчав на лівий фланг.

Цепи кидалися навальним бігом. Ту ж мить зривалися з цепів козачі кулемети. Цепи падали ницьма, впивалися в снігову коросту — лежали, як мертві, чекали нової команди.

Позаду цепів мчав Чапаєв, коротко, швидко і владно давав накази, ловив відповіді.

От він круто повернув коня, мчить до командира батареї:

- Бити по вітряках!
- Усі кулемети з вітряків скосити!
- Станцію не чіпати, поки не скажу!

І, швидко повернувши, помчав назад до цепів. Частіше, дужче й лютіше загомоніли гармати. Станиця нервово квапилася спинити цепи, що бігли перебіжкою. Вітряки завили і раптом розітнулися, мов гавкотом, сухою, колючою тріскотнявою: були спущені всі кулемети враз. Обидві сторони посилювали вогонь. Але з кожною хвилиною ближче й ближче червоноармійці, щораз точніше падають-вибухають снаряди, дух завмирає од думки, що смерть так близько, що близько ворог, що треба зім'яти його, у нього на плечах увірватися в станицю...

Збуджений, з палаючими очима, кидається Чапаєв з кінця в кінець. Шле гінців то до кулеметів, то до снарядів, то до командира полку, то знову скаче сам, і бачать бійці, як мелькає скрізь його худенька постать. Ось підскокчив кавалерист, щось швидко-швидко йому сказав.

- Де? На лівому фланзі? — стрепенувся Чапаєв.
- На лівому...
- Багато?
- Так точно...
- Кулемети на місці?
- Все гаразд... Послали по підмогу...

І він скаче туди, на лівий фланг, де грізно насунула небезпека. Козаки мчать лавою... Вже близько, видно, як скачуть коні. Підлетів Чапай до командира батальйону:

- Ні з місця! Всім у цепи... Залпом огонь!
- Так точно...

І він промчав по рядах бійців, що припали до землі.

— Не бійсь, не бійсь, хлопці! Не вставати...— підпустили — і вогонь по команді... Всім на місці... Вогонь по команді!!!

Міцне слово так потрібне бійцям у ці останні, фатальні хвилини! Вони спокійні... Вони чують, вони бачать, що Чапаєв з ними. І вірять, що не буде біди...

Як тільки лава домчала на постріл — ударив залп, за ним другий... кинувся нервовий кулеметний дрож...

— Тра-та-та... Тра-та-та... Тра-та-та...— вигравали невпинно кулемети.

— Ах...xxx! Ах...xxx! Ах...xxx! — вторували чіткі, різкі, дружні залпи.

Лава збилася, сплуталась, завмерла на мить.

— Ахх!.. Ахх!..— зривалися сухі залпи. Ще мить — і ла-

ва не рухається... Ще мить — і копії мордами повернули назад. Козаки тікають, а їм навздогін:

— Тра-та-та... Аххх!.. Аххх!.. Тра-та-та... Ахх! Аххх!

Відбито атаку. Вже бійці від землі підводять голови. У декого на обличчі, не простиглому і тривожному, ледь грає боязка усмішка... Цепи йдуть попід самісінькою станицею... Частіше, частіше, частіше перебіжки... Кулеметний козацький вогонь тонким вереском садить по цепу. І тільки він схопиться, цеп,— б'ють козацькі залпи. Їх покривають дрібні, хвилясті брижі кулеметної метушні... Вже бійці забігли за перші вітряки, купками сховалися де за горбками, де біля паркана,— чимраз глибше, глибше, глибше — в станицю...

І раптом вибухнуло несподіване:

— Товариші! Ура... ура... ура!!!

Цеп стрепенувся, здригнувся, гвинтівки взято напереваги,— це поривчастим легким скоком помчали в останню атаку...

Більше не чути козацьких кулеметів: порубано на місці кулеметників... По станиці — шумливі хвилі червоноармійців... Десь далеко-далеко мелькають останні вершники...

Червона Армія вступила в станицю Сломіхінську.

Жалюгідний і збентежений виїжджав Федір Кличков зі свого ганебного притулку. Їхав знову до цепів. Не знав, що там діється, але чути йому було, як стрілянина дедалі тихша, тихша, а тепер і зовсім ущухла.

«Мабуть, наші ввійшли в станицю,— подумав він.— А втім, може й інше: наші були оточені, побились-побились і здалися. Може, зараз уже козаки справляють криваве помилля. А хвилин за десять прискачуть сюди, по обози. І разом з обозами візьмуть його, комісара». О ганьба! Ганебне безчестя! Як йому соромно було усвідомити, що в першому бою не стало духу, що так от по-кошачому перелякався, не виправдав перед собою своїх же власних надій і сподівань. А де ж мужність, сміливість, героїзм, про які так багато думав, поки був далеко від цепів, від бою, від снарядів і куль?

Вкрай пригнічений свідомістю свого злочину, він підтюпцем їхав у напрямі до того місця, звідки так ганебно тікав дві години тому. Проїхав і горбок, на якому лежав з візниками,— там зовсім близько побачив величезну яму від снаряда і кров на снігу. Що за кров? Чия вона? Тоді ще не знав, як ударив сюди снаряд і вбив трьох його недавніх співрозмовників.

За горбком рівна долина — тут і йшов наш цеп. Але

де ж він тепер? У станиці? А може, на тім березі Узеню? Може, туди загнали його козаки? Може, через станицю прогнали?

Він губився в здогадах, у припущеннях.

Аж ось риссю під'їхав вершник. Цей, мабуть, теж «шукав кулемети». Він моллов щось недоладне і безглузде. Федір подивився йому в обличчя і зрозумів, що обидва вони хворі на однакову хворобу.

— А наші де? — спитав недбало той, під'їжджаючи впритул.

— А от сам шукаю,— з огидою відповів Федір і засоромився. Вони один одного зрозуміли до найганебнішого днища.

— Може, в станиці вже вони?— роблено позіхаючи і з удаваною безтурботністю спитав незнайомий.

— Може,— погодився Федір.

— Ну, то що ж, їдьмо, чи як?

— Куди?

— В станицю.

— А що, як там козаки?

— Навряд... Мабуть, увійшли... А втім...

— Тож-то й воно: попадешся в лапи — не помилують!

Отак пропонували один одному кілька разів, стільки ж разів один одного відраджували, застерігали, вказували на необхідність якось нишком довідатись, обережно: хто займає тепер станицю.

За розмовою все пливли і пливли вперед, не помітили, що були всього тільки за півверсти, що з вітряка їх давно й дуже добре видно, що дітися однаково нікуди і навіть у разі переслідування навряд чи є рація тікати: кулемети з вітряків дістануть услід!

Так їхали і тремтіли від невідомості, тремтіли і їхали далі.

Зовсім неподалік від крайніх хат побачили хлопчика років десяти.

— Малий, гей, малий, увійшла тут Червона Армія чи ні?!

— Увійшла,— прозвеніло хлоп'я весело.— А ви звідки приїхали?

— Біжи, біжи, хлопче, гуляй! Про військові справи розповідати не можна,— урезонив по-батьківському Федір його пустотливу й недоречну цікавість.

Супутник, як тільки почув, що небезпеки нема, кудись несподівано й миттю зник. Кличков спокійний, але все такий самий принижений і засоромлений, в'їздив тепер у ста-

ницю, зайняту червоними полками. Він усе заспокоював себе думкою, що з усіма новаками, мабуть, те саме буває в першому бою, що він себе виправдає потім, що в другому, в третьому бою він буде вже не той...

І не помилився Федір: через рік за одну з найславніших операцій він був нагороджений орденом Червоного Прапора. Перший бій для нього був суворим, значним уроком. Того, що трапилося під Сломіхінською, ніколи більше не траплялося з ним за роки громадянської війни. А бували ж становища набагато складніші й важчі, ніж сломіхінський бій... Він виробив у собі те, що хотів: сміливість, зовнішній спокій, самовладання, здатність схоплювати обстановку й швидко розбиратися в ній... Але це прийшло не зразу, — треба було спочатку пройти, мабуть, для всіх неминучий шлях: від очевидної розгубленості й боягузливості до того стану, що його визначають як гідний.

Розпитуючи зустрічних, де спинився штаб, Кличков помітив, що всі відповідали якимось поспіхом, ніби неохоче, кудись кваплячись, — уся станиця була в русі, надзвичайно жвава і збуджена. Козаків вибили, прогнали, і тепер ще десь гнали їх ті частини, яким доручено було переслідування. Виходить, причини збудження не в цьому — не у воєнній небезпеці, не в бойових приготуваннях. Але в чому ж?

Він під'їхав непомітно до штабу — величезного будинку купця Карпова. Тут були всі: Чапаєв, його хлопці, Йожики. Особливо запам'ятався Федору Йожики.

Він, мабуть, зрозумів, у чому річ, і зустрів гуляку ледь стриманою посмішкою:

— Тили підтягали... товаришу... Кличков? — А очі золотисті такі і сміються-сміються у диявола — насміхаються.

— Еге ж... Затримався там... — ніяково промимрив Федір і звернувся до Чапаєва: — Армію сповістили?

— Зараз от збираємось... З Уральська вісті добрі — там рушили вперед, дорогу до Лбищенська чистять...

— Ото б діло... А нам тут як щодо Сахарної?

Спитав і зніжківів: слова здалися зайвою балаканиною, як і сам собі здавався він тут мало не зайвим...

«Вони всі тут ішли, билися, життям ризикували, а я, бачте, — через дві години притягся!»

Докори сумління ярили серце, полум'яною мукою кидалися в обличчя.

Одна по одній підходили до будинку жінки-селянки. Завзято жестикулюючи, вони доводили щось вістовим і

вартовим, марно намагаючись пройти до штабу. У вікно було видно, що їх не пустять,— непорушний, усмішливий вигляд червоноармійців був запорукою. Федір вийшов надвір, розпитав, у чому річ, дізнався, що вони скаржилися на нових своїх гостей-червоноармійців, які, мовляв, розтягують майно. Федір негайно пішов з ними на місце, розпитав, обдивився, записав, обіцяв розшукати й вернути те, що пропало.

Грабунки були — цього ніяк не можна заперечувати. Грабунки, коли військо вступає в населені пункти, мабуть, явище неминуче, і це Федір не раз мав можливість згодом спостерігати як на своїх, на червоноармійських, частинах, так і на війську ворога. Це — щось стихійне, з чим важко боротися, що в корені знищити неможливо, поки існує війна. Це властиве бійцеві наших днів з природи всієї його напруженої, специфічно воєнної, руйнівної психології. Воєнні грабежі зникнуть тільки з війною. Це так. Проте це аж ніяк не означає, що з ними не можна боротися вже тепер і боротися навіть дуже, дуже успішно.

Федір натрапив на цілу низку грабежів, зовсім безглузких, вчинених без усякого корисливого спонукання. Іде, приміром, червоноармієць і тягне величезного клунка з різним манаттям.

— Що в тебе? Покажи.

Він цілком спокійно розташовується з клунком на снігу, розв'язує, витягає звідти дитячі сорочки, пелюшки, іграшки, різні ганчірки, платтячка...

— Нащо це тобі, друже?

Мовчить. Сам бачить, що ні до чого.

— Нащо ж брав, питаю?

— А ми всі, кому що: взяв і поніс.

— Нащо ж усе-таки?

— Звідки я знаю...

— А в мене жінка була, плакала, шукала. Мабуть оце саме шматтячко і є...

— Може, воно... Хай бере,— згодився хлопець без жалю.

— Не «бере», а віднести треба,— повчально, дружньо, без злоби сказав йому Кличков.

— І віднести можна,— згодився він.— Звичайно, віднести,— чого їй, бабі, морочитися? Ти покажи, сам віднесу.

Федір дізнався, де той ухопив клунок, і пішов разом з ним. Червоноармієць приніс, мовчки поклав його на залізне злиденне ліжко, потупцяв ніяково на місці, взявся за клямку і мовчки вийшов.

Федір зустрів другого. Цей голову встромив у плетену дитячу колясочку — може, в пічку тягнув, а може й просто побавитись... Бувало і це — по-різному розважалися...

Згребуть часом здоровенні лапи якогось там вихрястого Михрютку, в якого чоботища важкі-преважкі та грязюки на них з аршин, у якого в стегнах три пуди та півпуда в лляних кучерях,— згребуть і волочать його до такої от ангельської колясочки. Верещить-брикається Михрютка, шаленим виттям лякає прохожу публіку. Чи в ста-ниці, чи в селі, чи в місті — гра скрізь однакова. Хоч як верещи, а забава буде: на підмогу з усіх боків збігаються хлопці, допоможуть вони в'язати, тримати, зовсім скрутити хлопця в дитячу колясочку. Зв'яжуть його, прикрутять як слід і руки мотузком заплетуть, а тоді вибирають, де гірка крутіша, та з гірки його... на коліщатах... шкереберть!

Ха-ха-ха! Ото забава молодецька!

І тут наслідок був той самий: колясочку хлопець Кличкову повернув без найменшого жалю, вона йому була зовсім не потрібна і спокусила тільки своїм прикрашеним виглядом...

Багато дечого розшукали, багато дечого повернули, ста-ниця притихла, перестала скаржитися. Чапаєв наказав скликати негайно командирів, а коли зібралися,— жорстким тоном розпорядився провести масові труси і арештувати всіх, у кого хоч що-небудь знайдеться з украденого. Що буде відібрано — все зносити в певне місце, призначи-ти особливу роздаточну комісію, запросити потерпілих і задовольнити, але... тільки бідноту: жодному «буржуєві» щоб не було віддано щербатого шеляга. Це майно піде в полкові каси, які створити треба одразу ж, негайно! Тих, хто самі знесуть речі, не чіпати, не арештовувати... Крім цього,— зібрати через дві години на майдані всіх бійців, повідомити, що буде говорити «сам Чапаєв» — так і нака-зував передати: «Сам Чапаєв говорить, мовляв, буде!»

Через дві години Петька Ісаєв доповідав Чапаєву, що зібралися на майдані і ждуть його червоноармійці. Тут же прийшов командир одного з полків,— разом вирушили на майдан. Командир дорогою пояснив Чапаєву настрої бій-ців.

Чапаєва Федір чув уперше. Від таких промовців-дема-гогів він давно вже відвик. У робітничій аудиторії Чапаєв був би зовсім непридатний і слабкий, з його прийомів там, мабуть, немало б посміялися. Але тут — тут інша річ. На-віть навпаки: промова його мала тут величезний успіх! По-чав він без будь-яких вступів і пояснень з того питання, за-

ради якого скликав бійців,— з питання про грабунки. Але далі він зачепив мимохідь і величезну масу непотрібних дрібниць, усе зачепив, що випадково сплигло на пам'ять, що можна було хоч якимсь кінцем «пришити до справи». В промові Чапая не було навіть і сліду злагодженості, єдності, пройнятості якоюсь однією загальною думкою: він говорив, що на думку спадало. І все ж, незважаючи на численні огріхи й хиби,— від промови його враження було величезне. Та не тільки враження, не тільки щось легке і скороминуще — ні: була гостра, безперечна, глибоко проймаюча сила дії. Його промова була густо насичена ширістю, енергією, чистотою і якоюсь наївною, майже дитячою правдивістю. Ви слухали і почували, що ця безладна й випадкова в деталях своїх промова — не пуста балаканина, не позування. Це — палка, одверта сповідь благородної людини, це — клич бійця, ображеного і протестуючого, це — ясравий і переконливий заклик, а коли хочете, і наказ: в ім'я правди він умів не тільки закликати, а й наказувати:

«Я,— каже,— наказую вам більше ніколи не грабувати. Грабують тільки падлюки. Зрозуміли?!»

І на цей наказ відгукнулись оглушливі, і привітальні, і вдячні, з глибини серця радісні вигуки багатотисячного натовпу. Був невимовний захват. Червоноармійці присягалися, вірячи в слова, чесно присягалися своєму вождеві, що ніколи не вчинять грабунків, а винних будуть самі розстрілювати на місці.

На жаль, вони не знали, що цього зробити *неможливо*, що з *коренем* вирвати це на *війні* не можна, але присягалися вони переконливо, і нема сумніву, що *зменшили* грабунки до останньої фронтової можливості.

Пригадуються уривки чапаєвської промови.

— Товариші! — вкривав він майдан металічним дзвоном.— Я не потерплю того, що діється! Я розстрілюватиму кожного, хто буде помічений у грабіжництві. Сам же перший ось *цією* розстріляю падлюку! — І він енергійно потряс у повітрі правою рукою.— А я попадуся — стріляй в мене, не жалій Чапаєва. Я вам командир, але командир я тільки в строю. На волі я вам товариш. Приходь до мене опівночі і після опівночі. Треба — розбуди. Я назавжди з тобою, я поговорю, скажу, що треба... Обідаю — сідай зі мною обідати, чай п'ю — і чай пити сідай. От який я командир.

Федорові стало ніяково від безсоромного, хлопчачого вихваліяння, а Чапаєв, хвилинку заждавши, спокійно крив далі:

— Я до цього життя звик, товариші. «Академіїв» я не проходив, я їх не закінчив, а все-таки сформував от чотирнадцять полків і в усіх був командиром. І там скрізь у мене був лад, там грабінництва не було, та не було й того, щоб із церкви витягали рясу попівську... Що ти — піп? Одягнеш, чи що, сучий сину? Для чого крав?

Чапаєв грізно обернувся в один, у другий бік, навіть перехилився назад, глянув пронизливо і швидко, ніби хотів розпізнати серед багатотисячної сірої маси того лиходія, про якого зараз говорив.

— Піп, звісно, бреше,— висловив Чапаєв міцну думку.— Він і живе обманом, а то який же піп, коли обману нема? Не їж, каже, скоромного, а сам гуску в маслі жере, тільки кістки тріщать. Чужого, каже, не займай, а сам краде — цим попи й огидні нам... Це правильно, а все-таки віру чужу не займай, вона не заважає тобі. Правду кажу, товариші?

Місце було виграшне. Чапаєв це знав і тому саме в цьому місці поставив своє хитре запитання. Червоноармійці-селяни, розпалені чапаєвською промовою, немов даючи вихід довгому мовчанню, що душило їх, прохопилися буйними вигуками. Тільки цього й чекав Чапаєв. Симпатії слухачів були тепер цілком на його боці: далі промову хоч як побудуй — успіх забезпечений.

— Ти от тягнеш з чужого дому, а воно й так усе твоє... Коли скінчиться війна — куди ж воно все піде, як не тобі? Все тобі. Забрали в буржуя сто корів — ста селянам віддамо по корові. Забрали одержу — і одержу поділимо нарівно... Правду кажу?!

— Правду... правду... правду...— рокотало у відповідь.

Паленіють навколо збуджені обличчя, блищать промені од захвату очі... Червоноармійці уривками слів, кивками, усмішками, веселим оком виявляють один одному гостре співчуття, згоду, задоволення. Чапаєв тримав у руках колективну душу величезної маси і примушував її думати й почувати так, як думав і чув сам.

— Не розтягай!..— вигукнув він, різко піддавши лівою рукою. На хвилину спинився, не знаходив потрібного слова.— Не розтягай, кажу, а збери до купи і віддай своєму командирові, все віддай, що в буржуя забрав... Командир продасть, а гроші покладе в полкову касу. Поранять тебе — от маеш з цієї каси сотню карбованців... Убили тебе — ось тобі на всю сім'ю по сотні. Що, як? Правду кажу чи ні?

Тут уже сталося щось неймовірне — захват перейшов у шал, крики перейшли в несамовите, захоплене виття.

— Усе щоб віддали,— закінчував Чапаєв, коли хвилювання вщухло — до останньої нитки віддати, що забрали. Там розберемо, кому віддати, у кого що лишити, вам же в поміч. Зрозуміли? Чапаєв жартувати не любить: поки слухатимуть — і я товариш, а нема дисципліни — на мене не ображайся!

Він закінчив свою промову під шалені оплески, під довготривале «ура».

На ящик, з якого щойно зійшов Чапаєв, вихопився червоноармієць, миттю розгорнув поли шинелі, задрав гімнастерку і швидким рухом розстебнув на штанях масивний срібний козацький пояс.

— От він, товариші,— кричав хлопець, трясучи поясом над головою,— сім місяців ношу... в бою дістався... сам убив, сам з убитого зняв... А віддаю. Не треба... Нащо він мені? Хай у поміч іде в загальну. Хай живе наш героїський командир товариш Чапаєв!

Натовп задрижав у привітальному захваті.

Федір бачив, яке глибоке враження справила чапаєвська промова, він радів з цього ефекту, та все турбувала ота «сотня корів» та одежа, яку будуть ділити «нарівно»; потім і з касами цими полковими теж не все було гаразд.

— Товаришу Чапаєв,— звернувся він,— мені охота тепер же познайомитися з червоноармійцями, та й розказати я їм хотів би коротко про нашу загальну обстановку в країні, тільки скажіть їм самі, що буде, мовляв, говорити комісар, товариш Кличков...

Чапаєв — одразу ж на ящик, попередив, і Федір почав розповідати про боротьбу на інших фронтах — з Колчаком, Денікіним, з усіма вожаками білих армій. Торкнувся коротенько міжнародного становища, спинився в двох словах на економічному житті держави... В різних місцях, ніби побіжно і як ілюстрації, він навів чапаєвські приклади, спинився на них і, не відкидаючи прямо, дав такі до них «пояснення», що від цих тверджень лишився тільки легкий душок.

Федір підходив до руйнування чапаєвських тверджень дуже обережно і весь час підпускав вирази в такому дусі, що, мовляв, «хорошу і правильну думку товариша Чапаєва про наше *спільне* майно вороги наші витлумачили б, звичайно, так, ніби ми беремо, тягнемо і ділимо кому і що і як заманеться... Але не так думаємо ми з товаришем Чапаєвим, та й ви, звичайно, думаєте не так», — і Федір підко-

дістати звідти вказівки-розпорядження, а може і матеріальну підмогу.

Федір їм докладно роз'яснював завдання ревкому, миходь роз'яснював і завдання Радянської влади. Слухали односельчани, згоджувалися, схвалювали... У станиці встановлено було Радянську владу. Над ганком козацької управи приладнали червоний невеликий прапорець.

Надвечір ні з чим повернулася розвідка. Вона тикалась у різні сторони, винюхувала, вимацувала, видивлялась, але чижинська повінь не дозволяла їй думати про проїзд саньми до великого Уральського тракту. Це правда, що ранками приморожувало добраче. Це правда, що степ був у рихлому, липкому снігу. Але вже дороги помітно розбаюрило, а теплі березневі дні й зовсім їх облисили. Треба було спинити дальший наступ, чекати нових розпоряджень. У великому будинку купця Карпова зібрався весь командний склад: Чапаєв наказував розставляти охорону, підтягати обози, наводити лад у радянській станиці... Туди-таки приводили полонених. Довго і марно допитували киргиза, захопленого в степу. Стало відомо, що коло Шильної Балки — селища за кілька десятків верст — бешкетують козаки і що вони мало не зайняли саме селище: туди треба було негайно перекинути частину наявних сил — і це обмірковували. Та хіба мало різних справ, де там про все розказати!

Зависли чорними туманами сутінки. Стомлені походом і тривогами відгрімілого дня, спали командири. Заснув і Федір. Чапаєв скоро збудив його — підписати наказ. Прокинувся, підписав, знову заснув. І знову розбудив його Чапаєв. Усю ніч, до ранку, без сну просидів цей надзвичайний чоловік. Прокинеться Федір і бачить, як сидить Чапаєв сам, тільки світить тьмяна лілова лампочка. Сидить він, схилившись важко над картою, і той же улюблений циркуль з ним, що був в Александрові-Гаї: поміряє-поміряє — запише, знову поміряє і знову запише. Всю ніч, до третіх півнів, міряв він карту і слухав молодецьке хропіння командирів. Біля дверей, стиснувши гвинтівку в руках, куняв вартовий і сірим лобом довбав по чорному ребру багнета.

У Сломіхінській пробули чотири дні. Фрунзе прямим цроводом повідомив, що бригаду кидає на Оренбурзький фронт. Обстановка скоро примусила змінити і це рішення,— перекинули бригаду не на Оренбург, а в Бузулуцький район. Для детальних переговорів Фрунзе викликав Чапаєва і Қличкова в Самару — до себе!

Зібралися за чотири хвилини. Знали, що вже сюди не повернуться. Покидали в санки похідні саквояжики. Не стоїть на місці баска тройка,— вибрали сильних, найкращих коней!

Оверко вже сидить, готовий мчати в степ, і віжки підібрані, як у старої баби губи — сухо і міцно! На ганку Попов, Чеков, Тьоткін Ілля, вся братва чапаєвська — висипали проводжати.

— Та скоріше б нас звідси, товаришу Чапаєв...

— Як приїду — викличу враз!..

Тройка рушила.

Блиснули в сніговий порох прощальні вигуки. З ганку — як у дзеркальцях — плеснув в очі смуток розлуки. Хтось верескнув, хтось батогом махнув, хтось шапку підкинув угору... В сірому смутку і в снігових заметах зник ганок...

Степи-степи! Кумачі вечірні, колиски білі та пухові!

А по степу вітер, як дівоче зітхання — ходить пахучим і холодними валами, ходить над білими снігами, ходить над сніговими пустирями, зникає в чистій синяві раннього березневого неба!

Від Сломіхінської прямували назад на Александров-Гай — тією самою дорогою, де йшли ще недавно з полками... Їхали й мовчали. Степ подорожньому, як колиска,— наганяє солодкий сон.

От уже і Козача Таловка. Ну, чи давно тут готувалися до бою, вивчали і циркулем розпорювали карту, радились, мізкували — як би доценту розбити козару! І ніч — з піснями, з веселою розмовою, а потім — з мертвою тишею, могутнім хропінням стомлених, міцно-преміцно заснулих бійців...

Федір пригадав вогнища і коло вогнищ рудобородого того мужичка і високого кучерявого хлопця, що перевертав на жаринах картоплю і вихоплював на багнет. Де вони тепер? Чи лишились живі?

Так до самого Александрова-Гая — у спогадах про пережите, у звітуваннях перед собою за свої вчинки.

В Алгаї були недовго: перепочили, попоїли — і далі. Қрили степ перекладними тройками аж до самої Самари.

В ДОРОЗІ

Чапаев був із тих, з якими зійтися можна легко і дружно. Але так само швидко і різко можна розлетітися. Ех, розбушується, розбунтується, люто вдарить образою, вилає, розпалить, нічого не пошкодує, все обірве, далі носа не гляне в шаленстві, в буйній сліпоті. Відійде за хвилину — мучиться. Починає болісно пригадувати, усвідомлювати, що наробив, розбиратися, відсіювати важливе й серйозне від випадкового лушпиння, від шаленого чортополоха... Розбереться — і ладен піти на поступки. Але не завжди і не кожному: лише тоді піде, коли *захочеться*, і тільки перед тим, кого шанує, на кого зважає... В такі хвилини треба сміливо й наполегливо викликати його на одвертість. На гачок ішов Чапаев легко, розкривався часом так, аж серце видно.

Чоловік він був гомінливий, крикливий, такий суворий, що хто не знав його, підійти до нього боявся: вилає, мовляв, на всі заставки, а то — чого доброго — і стусоне зопалу!

Воно й справді могло так бути — на незнайомого та на боязкого. Чим у тобі більше страху, тим гірше лютує серце у Чапаєва: не любив він боязкої людини. І подивитися збоку — звір звіром, а ближче придивитись — побачиш простецького, милого товариша, серце якого відкрите кожному чужому диханню, і від цього дихання щоразу здригається воно радісно-чутко. Придивись — і зрозумієш, що за цією курною лайкою, за цією насупленою суворістю нічого не лишається, ні найменшого камінчика за пазухою, — все він вистрілює одразу, начисто. І коли поговориш з ним, — згоден ти чи не згоден, — знаєш зате і відчуваєш, що вичерпав питання до денця. Незакінчених справ і питань у Чапаєва ніколи не лишається — у нього завжди все закінчене. Сказав — і край!

Голову свою носив Чапай високо й гордо — недарма слава про подвиги його гриміла по степу. Та слава застелила Чапаєві очі, перед самим собою малювала його непереможним героєм, запаморочувала голову хмелем честолюбності.

Підручні хлопці і в очі і поза очі найбільше галасували про подвиги Чапаєва. Це вони перші поширювали бувальщину і небувальщину, вони їх розмальовували яскрави-

ми, мазками, це вони раніш за всіх співали Чапаєві хвалебні гімни, курили фіміам, розповідали про його ж власну чапаєвську непереможеність. Коли Чапаєву чудово брехали і навіть лестили — він слухав охоче, облизувався, як кіт після молока, сам підтакував і навіть дещо додавав у річ брехуна. Зате базікала і дрібного підлизу, що не вміє й збрехати як слід, виганяв геть і наказував не пускати до себе.

Вражала ще в характері у нього одна дивна рисочка: він по-дитячому вірив чуткам, усяким вірив — і серйозним, і пустим, цілковитим дурницям.

Вірив, що в Самарі, приміром, на пайок видають по десять фунтів махорки, а от на фронті й восьмушки нема.

Вірив, що в штабі фронту або армії день і ніч безприсипно й поголовно пиячать, що там самі спеці-білогвардійці і що вони щосекунди зраджують нас ворогові.

Вірив тому, що снаряди, взуття, хліб, гвинтівки, поповнення, що б там не було, — все це запізнюється із злої волі окремих осіб, а не через загальну нестачу, розлад транспорту, пошкодження мостів, наприклад, і т. д. і т. д.

Вірив, що тиф заносять птахи: чим більше птахів, тим більше тифу, вірив, що цукор росте мало не цілими головами; що коня не бити — зіпсується...

Чому-чому тільки не вірив він по простоті, по чистоті серця!

Або, скажімо, товариша бере, ну, Попова, чи що. Попов — комбриг. Попов — хлопець сам герой і був з Чапаєм в усіх боях, ходив в атаку не раз, не раз прострелений, контужений, одно слово — недарма комбриг.

І от якийсь там випадок у боях: не встиг Попов обози стягти в строк, не встиг на допомогу другій бригаді підійти, відступив, скажімо, на п'ять верст, та з тим, щоб деять одразу надолужити.

І вже хтось шепоче довірливому начдивові:

— Боягуз Попов... Утік... Даремно не допоміг — розгубився зовсім... Та пиячив, падлюка, цілий тиждень... Проти тебе, Чапаєва, ніби говорив... Заздрість має...

І слухає уважно, пожадливо, і вірить довірливий Чанай, запалюється гнівом:

— Та я йому, падлюці!.. Та я голову відірву!.. Розстріляю за пияцтво!.. Це що: людей мені занапачати... а сам пиячити! А Чапаєв відповідай... Покликати негайно!

І чекає, розлючений, коли приїде Попов, покидавши справи, зачувши про грозу. Прискакав Попов, у коридорі питається:

- Сердитий?
- У-ух, який сердитий...
- Все на мене?
- На тебе ж...
- Мабуть, наговорив хто?
- Та вже не без того...
- Ну, пронесе, дасть бог...

І, нашвидку стягнувши ремені, поправивши штани, кобурю, підтягнувшись по-військовому, входить Попов.

— Здравія желяу, товаришу Чапаєв.

А той і не дивиться. І не відповідає. Несамовиті очі під важким звисом вій упали додолу. Смикає вуса Чапай, мовчить цілу хвилину. А потім — мов корок вискочить з пляшки:

— Знову пиячив!

— Та я й не...

— Мовчать! Розпустилися, сучі діти!..

— Товаришу Чапаєв, я...

— Мовчать!.. Розстріляти тебе мало, падлюку! В такій обстановці і до чого розпустились, дияволи! Це що? Це що таке? Це під що Чапаєва підвели?

Попов мовчить. Він знає, що вискочить газ — і корок виймай спокійно. Він знає, що викричить Чапаєв свій гнів — і притихне. А як притихне, тут йому й доповідай, розкажуй, як було, спростувуй наклеп та дурні чутки... Спочатку покомизиться, все ще через упертість не буде слухати, але ти — йди-йди-йди наполегливо і прямо до мети.

Тільки йому краєчком похитни ту віру в наклеп — обм'якне, мов тісто, подивиться тобі ласкаво у вічі і скаже винувато:

— А я, розумієш...

— Розумію, розумію...

— Так-так, отож я, розумієш... Ну, кажуть, відступив...

Ну, кажуть, пияцтво...

— Авжеж, авжеж.

— То я й повірив — як же не повірити? А ти б на моєму місці хіба не повірив? Аякже. Бач — тут кожен повірить!

І вже Чапаєв сміється. І вже ласкаво плескає Чапай Попова по плечу. Чай пити з собою садовить, не знає, як загладити провину...

Минуло два дні, минуло три дні — трапся з Поповим те саме і так само, так само від початку до кінця буде вірити Чапаєв наклепам і безглуздим чуткам, почне шаленити, гримати, загрожувати, а потім — потім ластитися винувато...

Він був довірливий, як мала дитина. Тому й сам багато терпів, але змінитися не міг.

Тільки одному він не вірив ніколи: не вірив тому, що у ворога багато сили, що ворога не можна зломити й примусити тікати.

— Ніякий ворог проти мене не встоїть! — казав він гордо і твердо. — Чапаєв не вміє відступати! Чапаєв ніколи не відступав! Так і скажіть усім: відступати не вмію! Завтра ж ранком гнати ворога по всьому фронту! Передати, що я наказав. А хто насмілиться поперек іти — доставити в штаб до мене... Я зараз навчу, як с...у назад держати треба!

У своєму ділі і в своєму масштабі Чапаєв був великий майстер і знавець: він знав чудово всю свою дивізію — її бійців, її командирів; менше знав і майже зовсім не цікавився політичним її складом. Він чудово знав ту місцевість, де розгорталися бойові операції, — знав її то по пам'яті, з юнацтва, то від жителів, з розпитів, то вивчав її по карті зі знаючими людьми. А пам'ять у нього свіжа, чіпка — так усе і закліщить, не випустить, поки не треба. Знає він жителів, особливо — селянську ширину; містом цікавився менше; знає — що тут за мужик, чого можна чекати від нього, на що можна сподіватися, в чому небезпекатаїться. Все, що треба, знав про хліб, про взуття, про одягу, цукор, патрони, снаряди, махорку, — про все знав: ні з яким питанням його не застанеш зненацька.

Зате от у питаннях іншого порядку — в політичних, і надто в таких, що йдуть за межами дивізії, — в цих питаннях не розумів, не знав нічого і знати не хотів. Більше того: багато дечому зовсім не вірив.

Міжнародність робітничого руху, наприклад, він вважав за цілковиту вигадку, не вірив і не уявляв, що він може існувати в такій організованій формі. Коли ж йому вказували на факти, на газетні відомості, він тільки лукаво посміхався:

— А газети — самі ж пишемо... Щоб веселіш було воювати, от і вигадали.

— Та ні, тут же особи, міста, числа, цифри. Тут незаперечні факти.

— А що вони, цифри, — цифру я й сам вигадати можу...

Спершу він уперто цьому вірив, іншого й слухати не хотів, тільки посміхався. Потім, після частих і тривалих розмов з Кличковим, і на це він змінив свій погляд, як змінив його на багато що інше.

Далі він вважав, наприклад, що марудитися з анархістами непотрібне й дурне марнування часу.

— Анархістові треба волю дати, він тобі шкоди не зробив ніякої,— казав Чапаєв.

Програми комуністів не знав анітрохи, а в партії читався от уже цілий рік,— не читав її, не вчив її, не розбирався хоч якоюсь мірою серйозно ні в одному питанні.

Нарешті, пригадується його ставлення до «штабів» — так називав він усі органи, звідки одержував накази, директиви, а також людей, патрони, одержував,— все потрібне. Йому до кінця в цьому питанні вдалось прищепити дуже мало: Чапаєв був глибоко переконаний, що в «штабах» засіли майже самі тільки царські генерали, що вони «продають наліво й направо», а «народ», під керівництвом таких от вождів, як він сам, Чапаєв, не дається на гачок і, діючи *всупереч* штабним наказам, звичайно не програє, а *виграє*. Недовіря до центру було в нього органічне, ненависть до офіцерства була смертельна, і рідко-рідко де був приткнутий до дивізії який-небудь миршавий офіцерик, з «нижчих чинів». А втім, були й такі з офіцерів (дуже мало), які зарекомендували себе безпосередньо в боях. Він їх пам'ятав, цинив, але... завжди остерігався.

Не шанував і інтелігенцію. Тут йому не подобалося головним чином *базікання* про справи й відсутність видимого, *живого* діла, до якого він сам був такий охочий і майстер. А тих з інтелігенції, які вмели *діло робити*, вважав за надзвичайно рідкий виняток. З цього ставлення його до офіцерства й інтелігенції цілком природно випливало в Чапая прагнення скрізь поставити *своїх* людей: по-перше, тому, що вони — люди не слів, а діла, і надійні; по-друге, з ними йому легше, і, нарешті, як казав він багато разів,— «*учити* треба селянина і робітника тепер-таки, а вчити можна тільки в ділі... Я йому наказую бути начальником штабу — відмовляється, дурень, а сам того не знає, що для нього ж роблю. Накажу, поставлю, поччає тиждень, а там, дивисься, і запрацює, добре запрацює, ніякий офіцер так не працюватиме!»

Ця лінія — висовувати повсюди своїх — була в нього центральна. Тим-то й увесь апарат був у нього такий гнучкий та слухняний: скрізь стояли і командували тільки віддані, свої, мало того,— такі командири, які високо його шанували.

Всі ці особливості чапаєвського характеру Кличков розглядав досить швидко і, розглядивши, тільки більше впевнився, що насамперед треба завоювати в нього авторитет і

лише тоді перехрещувати, приборкувати його, спрямовувати на шлях свідомої боротьби — не тільки сліпої та інстинктивної, хоч би й яскравої, героїчної, такої гучної та славної.

Чим же завоювати авторитет? Треба взяти його, Чапаєва, в духовний полон. Розбуркати в ньому прагнення до знань, освіти, науки, широких горизонтів — не тільки до бойового життя.

Тут Федір знав про свою перевагу і заздальгидь був певен, що, як тільки вдасться *пробудити*, — пісня Чапаєва, анархіста і партизана, буде відспівана, його поволі, обережно, але наполегливо можна буде повернути й до інших думок, пробудити інтерес і до інших справ. Віри в свої сили, в своє вміння у Федора було багато.

Чапаєв не такий, як інші, — це правда, його важко буде приборкати, як дикою степового коня, але... і диких коней приборкують!.. «Та чи треба? — поставало питання. — Чи не полишити напризволяще таку красиву, самобутню, таку яскраву постать, лишити зовсім незайману? Хай виблискує, бравує, міниться, мов коштовний камінь!»

Думка ця у Кличкова була, але вона здавалась і смішною, і дитячою на тлі гігантської боротьби.

Чапаєв тепер — як орел із зав'язаними очима: серце трепетне, кров гаряча, пориви чудові й палкі, невгамовна воля, але... нема шляху, він його ясно не знає, не уявляє, не бачить...

І Федір узявся хоч трошки освітити, допомогти йому і вивести на шлях... Хай не вдасться, не вийде, — дарма: спиток — не збиток, однаково гірше від цього не буде.

А коли пощастить — ого! Революції такі люди край як потрібні!

Тільки від'їхали від Александрова-Гая, як у задній ряд відійшли в пам'яті і Сломіхінська, і недавній бій, і всі події цих останніх днів. Вставало нове — те невідоме, величезне діло, яке квапило їх тепер до Самари. Вони ще не уявляли собі всієї страшної небезпеки, яка створилася на колчаківському фронті, і не були поінформовані про серйозність наших останніх поразок під Уфою. Але й без того ясно було, що недаремно викликають їх так терміново на переговори: готується, мабуть, велике діло, і в цьому ділі їм доведеться відіграти не останню роль.

— Як ви думаєте, навіщо? — спитав Кличков.

— У Самару?

— Так.

— Перекидати... На іншому місці потрібні,— впевнено відповів Чапаєв.

Точно обидва нічого не знали, гадати даремно не хотіли... розмова уврвалася сама собою. Кожен думав собі своє — безкраї невисловлені думи...

Приїхали в перше на їхньому шляху село. Спинилися біля Ради... Селяни, як тільки зачули, що приїхав Чапаєв, набилися в хату, товпилися, проштовхувалися, жадаючи глянути на уславленого героя. Скоро про приїзд дізналося і все село. На вулиці все закружляло, всі поспішали застати, глянути на нього. Біля ганку збилася численна юрба: дітлахи, жінки, наповзли навіть сивобороді, сухі, білі діди. Всі з ним віталися, з Чапаєвим, як з хорошим і давнім знайомим, багато хто називав його на ім'я та по батькові. Виявилось, що й тут, як під Самарою, знайшлися старі бійці, що воювали з ним разом у 1918 році. І пливуть, пливуть зворушливі медові усмішки, грають радістю сірі чужі обличчя. Дехто дивиться серйозно і пильно, ніби хочуть надивитися досхочу і відбити навіки в пам'яті своїй образ геройського командира. Деякі жінки стояли в смішному здивуванні, нічого не знаючи і не розуміючи, в чому тут, власне, річ і на кого й чому з такою цікавістю дивляться: побігли чоловіки до Ради, побігли з ними й вони... Хлопчиська не галасували, як галасують завжди, стояли смирно, терпляче чогось чекали. Та й усі чогось чекали,— хотілось, мабуть, послухати, як Чапаєв буде говорити. Окремі, випадково впіймані слова плигали з уст в уста по юрбі. Їх перебріхували, їх переплутували, але гнали далі, далі й далі...

— Сказав би нам що-небудь, товаришу командир,— звернувся до нього голова Ради.— Мужичкам, бачиш, охота послухати розумну мову.

— Що я скажу? — усміхнувся Чапаєв.

— А як там живуть, скажи, навкруги от... Щось та надумай...

Чапаєв комизитись не любив. Охоту послухати у мужиків знав і бачив сам,— чому ж не поговорити?

Поки запрягали коней, він звернувся до селян з промовою. Важко сказати що-небудь про головну тему цієї чапаєвської промови,— він повторював найзагальніші місця про революцію, про безпеку, про голод. Але й ці слова були до душі: ще б пак, сам Чапаєв говорить! З напруженою увагою вислухали вони до останнього слова хитро-

мудру, плутану його промову, а коли скінчив — співчутливо похитуючи головами, пришіптували:

— Оце-то так!

— Ну, аякже!

— Ой, і молодець!

— Багато що хорошого сказав, от спасибі, братику. Оке таке уже спасибі!

Скільки сіл проїжджали — Чапаєва знали повсюди, зустрічали його скрізь однаково шанобливо, радісно, подекуди — просто-таки урочисто. Село висипало все подивитися на нього, мужики заходили в розмову, жінки охкали й перешіптувались, хлопчачи довго-довго кричали і бігли за саями, коли від'їздили. Іноді виголошував він промови. Ефект і успіх були забезпечені: річ була не в промовах, а в імені Чапаєва. Це ім'я мало магічну силу, — воно давало знати, що за «промовами», можливо, беззмістовними та незначущими, криються значні, великі діла. Це дуже дивна властивість людська, але вже завжди так: випадковому і часом дурному слову відомої і уславленої людини завжди надається більшої ваги, ніж безперечно розумному зауваженню якогось блідненького, непомітного «середняка».

На одному з перегонів розговорилися про приватні справи: хто звідки, чим займався, в якому середовищі виріс, — одне слово, на теми безкраї. Федір розповідав про чорне робітниче місто, де народився, дістав перші дитячі враження, зрозумів уперше, що життя — сувора боротьба. Потім — кочове життя, і так аж до самої революції... Коли він закінчив коротеньку автобіографію, Чапаєв почав розповідати про себе. Щоб не забути, Федір у першому ж селі по пам'яті записав чапаєвську повістинку.

Біографія Чапаєва

...Мені Чапаєв розповідав про себе, — писав Кличков. — Чи вірити — не знаю. В усякому разі, щодо деяких пунктів бере мене сумнів, наприклад, щодо його родоvodu, — надто вже явно прикрасив. Гадаю, що в цьому місці у нього фантазія, проте перекажу все так, як чув, — чому не переказати? Шкоди не бачу, а кому захочеться точно все встановити — хай поблукає по тих місцях, про які говорю, — там збереглися у Чапая і друзі, і родичі. Вони розкажуть, мабуть, чимало про життя і боротьбу степового командира.

— Знаєте, хто я? — спитав мене сьогодні Чапаєв, коли

сиділи в санях, і очі в нього заблищали наївно і таємничо.— Я народився від дочки казанського губернатора і артиста-цигана...

Я спершу подумав, що він «жартувати зволить», але, почекавши хвилинку і не почувши від мене вигуку здивування, Чапаєв провадив далі:

— Знаю, що повірити важко, а було... все було, як є... Він, циган тобто, звів її, матір, та вагітну й покинув — сама, як знаєш. Ну, куди ж бідолашний подітися? Туди-сюди, а матері не обминеш. Мати вдовою вже була. «Діда» мого, губернатора, на світі тоді не стало... Приїхала ото до матері та тут же під час пологів і померла. Лишився я, як те цуценя. Куди, думають, сховати такий скарб? Та й придумали. Кличуть ото двірника, а в двірника брат на селі жив, — цьому братові і подарували, наче іграшку яку. Живу, расту, як усі діти росли. У нього ж своєї сім'ї ціла купа! Поб'ємося, бувало, верещимо — хоч святих виносу... Про мале дитинство майже й не пам'ятаю нічого, та, мабуть, і пам'ятати нема чого — воно на селі в усіх однакове. А підріс до дев'ятого року — у люди віддали, і вештався я по цих людях усе своє життя. Передусім дали свиней пасти — і я практику на них витримав: великої худоби зразу не дають. Коли на свинях набив руку, пастухом став справжнім, а з пастухів мене артіль теслярська взяла, свого діла почала вчити... З ними й працював, по підрядах ходив, а потім з теслярів у крамничку попав, до купця... Торгувати вчився, красти пробував, та не вийшло нічого — надто вже не до душі був мені обман... Купець — він живе чистісіньким обманом, а коли обману не буде в купця, — жити йому одразу не буде з чого. От я тоді це все і зрозумів, а як зрозумів, — нічим тут мене не напоумиш: не хочу та й не хочу — так і пішов... Що тепер я злий проти купця, то все через те, що знаю я його наскрізь, сатану: тут я кращим за Леніна соціалістом буду, бо на практиці всіх купців розглядив і твердо знаю, що відняти у них слід усе, в падлюк, геть розпатрошити, жеребців. Плюнув я на торгівлю тоді і подумав собі: що ж, мовляв, робитиму я, сирота? А років було — сімнадцять. Метиковав-метиковав та й надумав на Волзі ходити, по містах, на народ усякий подивитися, та як хто живе дізнатися самому... Купив шарманку знову ж собі... І була тоді зі мною *дівчина* Настя!.. «Гайда, — кажу, — Насте, по Волзі ходити: я співатиму та шарманку крутитиму, а ти танцюватимеш. Зате і на Волгу ми надивимося й усі міста обійдемо з тобою!» І пішли... В різних місцях, як зима

затисне, і подовгу жили з нею, працювати навіть почали, як голодно жилось... Та що тут за робота — так собі слугування... на зимовий час... А як воно по квітневомузелу покотиться сонечко, як рушить матінка кригу на Каспійське море,— узяли ми голод на оберемок та берегом, усе берегом, бережком... І шарманка грає, жайворонки вгорі свистять, та Настя тут, та пісня тут... Ех, ти, не забути тебе — не забуду! Ну ж і красунею ти навесні пливеш!

І раптом похилилась Чапаєва голова, стих журно-веселий голос:

— Багато у квітні сонця, а крім сонця,— пріє квітнем земля... І від прілости тієї не вберіг я її, ластівку... Зів'яла, як листочок зелений. І зосталась порожня моя шарманка... А танцюристку у Вольському на березі поховав... А сам циганові шарманку збув — і лишився я наче зовсім самотній... Та життя, воно завжди такого підбирає — підбрало й мене: на царську службу роки підійшли... Коли служба підійшла — служити пішов, а служити пішов — війна прийшла... З того ж таки часу і виходу нема з-під рушниці... От воно як...

— Ви були одружені? — питаю Чапая.— Пам'ятаю, ви щось і про дітей...

— А, так... Я це перед війною... Це правда, що одружений був, тільки недовго воно... Як германська стукнула, враз забрили... Приїхав якимось на побивку — недобре говорять про жінку. Я і так і не так: скажи, кажу, як це все воно отак сталося, звичайнісінько?»

«Ні при чому,— каже,— я, Васю, все це лихий поговор людський».

Так-то воно так, що лихий поговор, а все ж я між іншим і насправді дізнався, як вона в ганьбі великій ходить. «Ну, що ж,— кажу,— гадюко зелена, хоч і любив я тебе, а йди ж ти, суко, під чотири вітри, не хочу я більше знати тебе в житті. А дітей беру з собою...» І так уже образа мене взяла! Бо ж два роки не бачив її, а інших щоб молодичь — пальцем не чіпав. Я ніколи цього... Все чекав, що до неї повернуся, тільки для неї і беріг себе... Ну, як же тут серцем не стривожитись! Приїхав чоловіченько, а вона — от що!

Поїхав я назад, на позицію, та з горя так і лізу, так і лізу під огонь. Один, думаю, кінець, коли в житті нічого не виходить... Усіх «георгіїв» чотирьох заслужив, унтером став, у фельдфебелі вийшов, а куля не бере... Вже й ранений був не раз, а все от цілий та цілий... Тільки одна й жила біда: воювати вмів, а грамоти не знаю ніякої. І так уже мені нудно, сором бере, та й заздрість погрязла: чи-

тають хлопці, пишуть кругом, а я й знати не знаю нічого... Якось, пам'ятаю, «сірим чортом» прапорщик мене вилаяв, а я його як шугну по-російськи у три поверхи,— надто вже лють розібрала... Так усі лички з мене й поздирали, лишився я знову на солдатському споді. Зате грамоти тут навчився: читати й писати, все як є завчив. Діло ділом, війна затягується, а от і революція приспіла — женуть мене в Саратов, у гарнізонний полк.

Що ти, думаю, за чортівня? Кругом і розмови розумні, і знають люди, що говорять, що й до чого, чому народ заворушився, а я один того не знаю. Дай у партію вступлю... Одного тямущого чоловіка упросив — він мене до кадетів усе прихилив, тільки звідти я скоро... есером став: хлопці, бачу, якраз на діло йдуть... Пробував з есерами і на збори їхні ходив — і тут почув анархістів. От воно, думаю, діло де! Люди одразу всього доходять, і утисків притому ж нема ніяких — кожному своя воля... А Керенський організував тоді добровольців загін, із сербів. Мене командиром ставили. Та я ж його й розвалив, загін той увесь,— проти Керенського обернув. Тоді мене, голубчика, розжалували, в Пугачов одправили, командиром роти призначили. А часи ж які тоді? У Пугачові раднарком був свій, і головою цього раднаркому був хлопець — ну, одне слово, справжній... Я йому чомусь полюбився, видно, та й мені він до серця! Як послухаю, аж самому охота розумним жити. Він мене, раднаркомщик, і почав вчити та просвіщати. Відтоді я вже все по-іншому розумію. Та й усю анархізму кинув — сам у більшовики вступив... І книжки пішли в мене інші — читати ж я дуже охочий. В ту війну, як грамоти навчився, лежу в окопах і читаю, все читаю... Хлопці сміятися почнуть: псаломщиком будеш, кажуть, зачитаєшся, а мені й не до сміху. Про Чуркіна-отамана читав, Разіна, Пугачова Ємельку, Єрмака Тимофійовича, дістав про Ганнібала, теж читав, Гарібальду італійського, самого Наполеона... Я, знаєте, все більше люблю, щоб воювати людина вміла та сама б себе не жаліла, коли треба буває... Всіх я цих знаю. І до того ж інших читав... Тургенева, казали, гарні твори, та не дістав, а в Гоголя все пам'ятаю, і Чичкіна пам'ятаю... Ех, коли б мені та більше просвітитися — тут інакше б голова працювати стала. А то що ж, як єсть темний чоловік! Був темний, темний і зостався...

Та ніколи було й учитися мені: на Пугачі, того й жди, козаки наскочать... Як де треба до того ж хліб діставати або бунт який придушити,— завжди мене посилали:

— Тут Чапаєв?

— Тут,— кажу...

— Іжджай.

І більше нічого: вчити мене не треба, знаю сам...

Довів Чапаєв автобіографію аж до Жовтневого перевероту.

Чи все в нього так розказано, як було,— звідки мені знати? Похвастатися любив — цей гріх за ним був,— може і тут що приплів, для красного слівця... Тільки якщо і приплів, то дрібницю якусь¹.

Біографія нібито звичайнісінька, нема в ній нічого надзвичайного, а водночас — придивіться: всі обставини, всі злигодні і події особистого життя його штовхали на невдоволення і протест.

У Федора і ще було дещо приписано, та ми вже спинимося на цьому і міркувань його про Чапаєва наводити не будемо. Що в Чапаєва за життя було після Жовтня — про це відомостей однакових нема: надто барвиста була ця смуга. Він, як вихор, метався по степу. Його сьгодні бачили в одному селі, а назавтра — за сотню верст звідти... Козаки тремтіли від самого імені Чапаєва, уникали вступати з ним в бій,— так були заворожені його постійними успіхами, перемогами, молодецькими наскоками.

До Самари їхали чотири дні. Сіл та хуторів по дорозі бачили безліч. І хоч би де вимовлялося ім'я Чапаєва, воно всюди справляло однаковий ефект. Сам Чапаєв поводився з надзвичайним апломбом. Був такий випадок: до якогось села під'їхали пізно ввечері, людей на вулицях нема, про Раду спитати нема в кого. Хотіли постукати в хату до кого-небудь, та вилазити неохота на морозі; поїхали прямо на церкву, гадаючи, що знайдуть Раду «там десь, на майдані».

Нарешті трапився прохожий.

— Товаришу, де тут Рада?

— Там он, за яром...— показав він у другий бік.

Повернули, приїхали. Величезна будівля, схожа на сарай, стара, глуха, дика, та у місці зовсім дикому — за яром, край села, так і видно, що занедбана... Стукали, стукали, пасилу відімкнули. Виходить старезний глухий дідок.

— Чого,— каже,— треба, соколики?

— Де черговий? — сердито питає Чапаєв.

¹ Про «губернаторське» походження, очевидно, все вигадка; щодо цього всі згодом сумнівалися.

— А нема нікого... дома всі, тут удень тільки ходять...
Нема нікого...

— Покликати негайно голову...

Федір у таких випадках ніколи не протестував проти настирливого і навіть різкого поведження: в ті часи особливою чемністю мало чого можна було добитися. Часом бачать, що квац чоловік, так його і гнуть, щоб затерти, забути, не дати йому нічого... Суворі були часи, суворо тоді і чинити доводилось, коли хотів якесь діло робити, а не теревені точити.

По голову послали — той ще дорогою од вістового дізнався, що викликає його «сам Чапаєв». Підходить сторопілий, скидає шапку, вклоняється.

— Це що ж, братику, Рада тобі — свинюшник, чи що? — грізно зустрів його Чапаєв.— Куди ти її до чорта в болото викинув — місця тобі нема серед села, га?

— Та народ не дає,— несміливо сказав голова.

— Який народ? Не народ, це куркулі не хочуть, а народ тут ні при чому... Ач поступливий який...

— Та я хотів...

— Що там хотів! — обірвав Чапаєв.— Тут робити треба, не хотіти... А владою називаєшся... Завтра ж перевести Раду на майдан, зайняти там будинок добрий і сказати, що Чапаєв звелів. Зрозумів?

— Зрозумів,— пролепетав той.

— Їхатиму назад з Самари, гляди, коли застану в цій дірі...

Безсловесний і, видно, нікчемний голова з числа «підставних» заметушився, забігав, шукаючи коней... Навіть і ночувати не стали «в такому селі», вночі ж і подалися.

Приїхали в Самару. З'явилися до Фрунзе. По-товариському покликав він Чапаєва і Федора зайти до нього ввечері на квартиру — домовитися як слід про майбутні операції. Прийшли. Фрунзе роз'яснив становище на фронті, говорив про те, як рішуче треба тепер діяти, які потрібні командири згідно з моментом... Коли Чапаєв в якихось справах вийшов десь хвилин на п'ять, Фрунзе питає Федора:

— Справа серйозна, товаришу Кличков... Думаю призначити Чапаєва начальником дивізії. Що скажете? Я знаю його мало, але чуток про нього — самі знаєте... Як він на ділі? Ви з ним хоч трохи та попрацювали...

Федір висловив йому все, що думав,— добре висловився про нього, відтінив тільки незрілість політичну.

— Я й сам такої ж думки,— сказав Фрунзе.— Чоловік він, безперечно, незвичайний... Користь може дати величезну, тільки от партизанщиною все ще дише жарко... Ви постарайтеся... Дарма що гарячий: вони, і гарячі, ручні будуть...

Федір коротко пояснив Фрунзе, що в цьому напрямі якраз і веде свою роботу, що симпатію і довір'я Чапаєва вже, безумовно, заслужив і сподівається, що надалі зійдеться з ним ще ближче.

Увійшов Чапаєв. Після короткої розмови Фрунзе сповістив його про призначення і сказав, що їхати треба зараз же на Уральськ і там чекати розпоряджень, бо загальний план майбутньої операції все ще досить неясний. Попрощалися. Пішли. Через дві години виїздили з Самари. Перед від'їздом Чапаєв попросив дозволу заїхати у В'язовку — своє рідне село. Фрунзе згодився. Поїхали на В'язовку.

— А хто у вас у В'язовці? — спитав Федір.

— Всі у В'язовці... Старі там — батько з матір'ю — названі... Двоє хлопців, дівчинка — ці живуть у вдови однієї У тієї, бачте, двоє своїх, от укупі всі й живуть...

— Знайома хороша?

— Еге ж, хороша знайома... Дуже знайома,— Чапаєв хитро усміхнувся.— Друг у мене помер, а вона зосталася, друг от і заповідав, щоб була зі мною.

У В'язовці зустріли з великим тріумфом. Голова Ради зразу ж скликав засідання на честь приїзду дорогого гостя. Там Чапаєв говорив свої «промови»... Увечері в народному домі його імені «місцевими силами» поставили спектакль. Грали страшенно погано, зате старанність виявили колосальну: артистам хотілося заслужити чапаєвську похвалу... Переночували, а вранці — гайда на Уральськ!...

Федорові здалося, що з дітьми Чапаєв поводить без ніжності; він його про це спитав.

— Правда,— каже,— відтоді, як у мене ця розколина сімейна об'явилась, ніщо мені не любе, і дітей своїх майже за чужих почав вважати...

— А виховувати як же будете?

— Та що ж виховувати: мені от усе ніколи, а тут — хто їх знає як, я навіть і не питаю про це... Посилаю з жалування, та й годі...

— Та жалування мало...

— Мало, знаю... до того ж ще за листопад і грудень у

мене не одержано... Он де листопад... А тепер березень за половину. Не платять...

— Погане діло...

— Кожен тепер щось втрачає, товаришу Кличков, кожен,— промовив серйозно Чапаєв.— Без цього, певно, і революції бути не може: один майно своє втрачає, другий — сім'ю, інший, дивишся, навчання погубить, а ми — ми і життя, може, зовсім втратимо.

— Так,— задумався Федір,— може і життя... А цікаво, справді: кінця війні нема... Все нові та нові вороги з усіх боків... І кругом у небезпеці... Ми ось з вами чи довго наїздимося вкупи? Адже близько вже і нові походи...

— І думати не думаю про це,— відмахнувся рукою Чапаєв.— Хто його знає, кінець той... Іноді в таку кашу засипався — і виходу, здається, нема ніякого, а, бач, живий. Краще не думати наперед. Я якось до чехів у село помилково заскочив, у 1918 році те було... Свое, думаю, та свое село, а шоферові що! — він повезе, куди схочеш... Тільки в'їхали — лишецько: чехи! Ну, кажу, Бабаєв (шоферові, значить), закручуй, як знаєш,— а в самого кулемет на руках... Крути, кажу, по вулиці, а я стрілятиму... Встигнеш закрутити — врятуємось, а то — згадуй лиш як звали... Він крутить, а я палю, він крутить, а я палю... Як завернув та як дасть ходу, а кавалеристів тут чоловік п'ятнадцять на нас виїхало, от і почалось навздогін... Обернувся я обличчям назад — курява стіною, не видно нічого, тільки стріляють, чую, на скаку: вони на нас, а я все туди та туди... Обидві стрічки вистріляв... Ану, якби лопнула тут шина, що б від мене лишилося?.. Чех за мою голову і тоді нагороду обіцяв: принеси, каже, голову Чапаєва, золота дамо... У мене хлопці прочитають ці папірці, сміються з чеха, а якось написали: «Приходьте, мовляв, до Стеньки Разіна в полк, ми вам і без золота віддамо...» Написали, запечатали листа та хлопчаків сільському й дали віднести... У мене багато було всяких *пригод*.

— І вберігся от...— сказав Федір.— Чим убережений — випадковістю обставин чи своєю знахідливістю, хто знає?... А, мабуть же, десятки разів на волосинку від смерті був.

— Так от,— озвався охоче Чапаєв,— саме десятки і є, і навіть багато десятків. Я сам усе питаю себе про це: чого це я такий живучий, наче навмисно хтось мене оберігає?.. А іншому, як тільки перша куля полетіла,— раз, і нема людини.

— Ну то що ж,— спитав Федір,— самі от ви все-таки як думаєте: випадковість тут чи інше щось?

— Та ні, де ж випадковість — скрізь голова потрібна... ой, як потрібна голова! Адже буває, що всього одну хвилину переждав, і нема тебе, та й не тільки тебе — сто чоловік можна занастити... Нас, сонних, чех застукав у селі... А я на другому кінці ночував, схопився у самих штанях та «ура-ура!»... А й нема в нас нічого — зброї ніякої, та зраділи хлопці, та як кинулись — разом відняли в кого що. І не тільки полонених своїх відбили, а й їхніх у полон набрали... *Знахідливість* потрібна, товаришу Кличков, без знахідливості одразу загинеш на війні.

— А гинути неохота? — пожартував Федір.

— І тут неоднаково, — серйозно відповів Чапаєв. — Ви думаєте, кожній людині життя свого жаль? Та не тільки що, а й один не завжди його любить як слід. Я, приміром, був рядовим, то що мені: уб'ють чи не вб'ють, хіба не все одно мені? Кому я, воша така, потрібен дуже? Таких, як я, народять скільки хочеш. І життя свого анітрохи не цинив! Триста кроків окопи, а я вискочу та й горлаю: на тобі, з'їж... А то й танцювати почну на горбку. Навіть і думки не було про смерть. Потім, дивлюсь, відзначати мене почали — на людину схожий, виходить. І от ви завважте, товаришу Кличков, що чим вище я підіймаюся, тим життя мені дорожче... Не буду перед вами лукавити, прямо скажу — думка про себе складається така, що от не клоп ти, каналія, а людина справжня, і хочеться жити справжньому як слід... Не те, що боязкіший став, а розуму побільшало. Я вже танцювати на окопі тепер не буду: дзуськи, брат, дурно помирати не хочу...

— А в ділі? — спитав Федір.

— У ділі? От вам присягаюся, — палко сказав Чапаєв, — присягаюсь чим хочете, що в *ділі* боягузом не буду ніколи... Коли в діло — тут усякі інші думки зникають... А ви думали — що?

— Та ні, я нічого не думав, так спитав...

— Чи так воно? Може, в *штабі* про мене?

Федір не розумів, про що він говорить.

— З полковничками? — вів далі Чапаєв, і в голосі почувалося ледве стримуване роздратування... — Там, звісно...

— Та ні, серйозно ж кажу вам, — заспокоїв його Кличков, — ні з якими «полковничками» нічого я не говорив, та й чого мені?

— А то вони наговорять...

— Не люблять? — спитав Федір.

— Ненависть мають до мене, — повільно і значливо сказав Чапаєв. — Я телеграми та цидулки їм такі посилав,

що в трибунал хотіли...— Тільки-от війна перешкодила, а то, чого доброго, і під суд підеш... Йому там біля стола сидіти — малина: лізь, каже, на рожен... А я на рожен ніколи тобі не полізу, хоч би ти хто хочеш будь... Диви, знайшлися командири... Патронів, коли тобі треба,— то їх нема, а до наказів — ач бистрі які... Ну, і крив я їх куди попало... Хуліган, кажуть, партизан, що з нього візьмеш...

— Та що ж, товаришу Чапаєв,— здивувався Федір,— ви думаєте, полковники у нас, чи що, Червоною Армією керують?

— А то що ж?

— Та як що: а реввійськради, комісари наші, командири червоні...

— «Реврада», виходить, що нічого й не тямить іноді, а наговорять їй — і вірять...

— Ні, це не те, зовсім не те,— заперечував Федір.— У вас неправильне уявлення про ревради... Там народ свій сидить, і тямущий народ, ви це даремно...

— А от побачите, як у похід підемо,— тихо відповів Чапаєв, але в голосі вже ні впевненості, ні наполегливості не було.

Федір розповідав йому, як організувалися реввійськради, яке їхнє призначення, які в них функції, яка структура... І бачив, що Чапаєв нічого цього не знав, усі ці відомості були для нього справжнім одкровенням... Слухав він надзвичайно уважно, нічого не пропускав, усе запам'ятовував — і запам'ятовував майже буквально: пам'ять у нього була знаменита... Федір завжди дивувався чапаєвській пам'яті: він пам'ятав найменші дрібниці і коли-не-коли та й вкине їх де-небудь у розмову.

Федір любив ці довгі, нескінченні бесіди. Говорив і знав, що зерно падає на добрий ґрунт. Останнім часом він помічав, що думки його Чапаєв іноді видавав за свої — так, у розмові з кимось стороннім, ніби ненароком... Федір бачив, як той відчув у ньому «знаючу» людину і, мабуть, вирішив, у свою чергу, використати таке спілкування. Від питань про керівництво армією, про техніку, про науку — вони перейшли до найболючішого для Чапаєва питання: про його неосвіченість. І домовилися, що Федір буде його вчити, як дозволять час і обставини... Наївні люди: вони хотіли вивчити алгебру в пороховому диму! Не довелося вчитися, звичайно, жодного дня, а думки, розмови про це багато разів виникали і згодом; бувало, їдуть на позицію вдвох, заговорять-заговорять і наштовхнуться на цю тему.

— А ми вчитися хотіли,— скаже Федір.

— Мало що ми хотіли, та не всі наші хотіння здійснювати можна...— скаже Чапаєв з прикрістю, з жалем.

Бачив Федір, як жадібно хапався Чапаєв за всяке нове слово,— а для нього багато чого було новим! Він цілий рік був у партії, здається, справа щодо релігії ясна, а тут якось Кличков раптом побачив, що Чапаєв... хреститься.

— Що це ти, Василю Івановичу? — звернувся він до Чапаєва.— Комуніст господній, та чи при своєму ти розумі? (Вони вже через два тижні знайомства перейшли на «ти»).

Чапаєв зніяковів, але задержувато відповів:

— Я вважаю — і комуністові, як він хоче. Ти не віриш — і не вір, а коли я вірю, то тут тобі яка шкода?

— Не мені шкода, я не про себе,— натискав Федір.— Я тобі самому дивуюсь — як ти, комуніст, і в бога вірити можеш?

— Та, може, я й не вірю.

— А не віриш, чого хрестишся?

— Та так... хочу от... і хрещуся...

— Ну, як же можна... Хіба цим жартують? — умовляв його серйозно Кличков.

Тоді Чапаєв розповів йому історію з часів далекого дитинства, запевняючи, що саме ця історія і дала всьому початок.

— Я хлопчаком був маленьким,— розповідав він,— та й украв одного разу семишник від ікони,— у нас там ікона стояла одна чудотворна... Украв і украв... купив кавун та наївся, а як наївся, зразу ж і захворів: аж шість тижнів мучився... Жар пішов, морозить, поносом рознесло, зовсім в могилу хотів... А мати дізналася, що я той семишник украв,— вже вона кидала-кидала туди... самих гривеників, казала, карбованців на три пішло, та все молиться-молиться за мене, щоб простила, значить, богородиця... Вимолила — на сьомому тижні встав... Я відтоді все й думаю, що є, мовляв, сила якась, котрої остерігатися треба... Я й цупити відтоді перестав,— яблука в чужому садку не візьму — все мене страх бере... Під кулями нічого, а тут от боязко... Не могу...

Федір цього разу говорив небагато, а потім частенько підводив розмову до теми про релігію, розповів про її походження, про так званого бога. Більше Чапаєв ніколи не хрестився... Але не тільки хреститися він перестав, а признався якось Федорові, що «справжнім дурнем був доти, поки не розумів, у чому річ, а як зрозумів — дзуськи, брат: після солодкого не захочеться гіркого...»

Внаслідок цих кількох розмов Чапаєв зовсім інакше став думати про віру, про бога, про церкву, про попів; а втім, попів він ненавидів і раніше, тільки трошечки все-таки і про них боявся думати: все здавалося, що «до бога вони ближчі, ніж ми, хоч і падлюки страшенні».

Чим далі, тим більше переконувався Федір, що Чапаєва, оцю крем'яну, сувору людину, цього героя-партизана, можна, як дитину, прибрати до рук; з нього, як з воскового, можна створювати нові й нові форми — тільки обережно, вміло треба підходити до цього, знати треба, що «прийме» він, чого відразу не захоче прийняти... Основна площина, на якій можна було його особливо легко вести за собою, це — площина науки: тут він сам охоче, любовно ішов назустріч живим думкам. Та й годі. В усьому іншому — неподатливий, міцний, часом упертий. Умови життя тримали його досі «в чорному тілі», а тепер він побачив, зрозумів, що є нові шляхи, нове всьому пояснення, і став замислюватись над цим новим. Повільно, несміливо й тихо підступав він до заповітної, зачиненої брами, і так само повільно відчинялася вона перед ним, розкриваючи шлях до нового життя.

VIII

НА КОЛЧАКА

Чекаючи розпоряджень, в Уральську пробули десять днів. Нудьга була мертва, діла ніякого. Товклися в штабі Уральської дивізії, що стояла тут, підтримували зв'язок з бригадою своєї дивізії,— цю бригаду в ті дні ще не перекинуто було в Бузулуцький район. Нудилися страшенно. Тільки один раз, і на дуже короткий час, побачився Федір з Андреевим,— той майже безперервно роз'їжджав по фронту і в Уральськ заглядав тільки наскоками. Він змарнів, пожовк, глибоко запали і здавалися мало не чорними його чудові сині очі,— видно, недосипав часто, багато хвилювався, а може, і з харчуванням не все було гаразд. Кличков зустрів його у коридорі штадиву вже одягненого, готового до від'їзду, хоч і приїхав він сюди тільки півгодини тому. Один на одного подивилися довгим, допитливим поглядом, наче питали: «Ну, що нового дало тобі це нове життя: що набув і що втратив?»

І, здається, обидва помітили це *нове*, що лягає незгладним відбитком на погляд, на обличчя, на рухи того, кого вже торкнулося бойове життя.

Поговорили на ходу всього кілька хвилин і розпрощалися до нової зустрічі...

Чапаєв нервувався надміру — він без діла завжди був такий: як тільки на день, на два, бувало, доведеться спитися й чекати чого-небудь, — Чапаєва не впізнати. Він у такому стані чіпляється до всіх немилосердно, лається за дрібниці, погрожує карами...

Внутрішня сила, його багата енергія постійно шукає виходу, і коли нема їй застосування в ділі, вона розряджається марно, але розряджається неодмінно.

Уральська дивізія в цей час мала свій фронт десь коло Лбищенська. Операції йшли ні добре, ні погано: без великих поразок, але й без значних перемог. Раптом — нещастя: у невдалому бою загинуло щось дуже багато народу. Фронт за Лбищенськом похитнувся. Новоузенський і Мусульманський полки були потріпані; їм на допомогу спішно послали куриловців. Справжня катастрофа. І все так несподівано. Як грім серед ясного неба. Не ждали, не гадали, не було ніяких ознак. Начальник Уральської дивізії — спокійний, випробуваний командир — і той розгубився, не зразу зорієнтувався в тому, що сталося, не знав спочатку, що треба робити. Радився з Чапаєвим, разом вирішили — як бути.

Але відновити фронт уже не вдалося, — Уральськ незабаром оточений був кільцем і в цьому кільці протримався цілі місяці.

Як тільки було одержано звістку про катастрофу і передано в центр, Фрунзе наказав особливій комісії негайно розслідувати причини поразки: в комісію входив і Чапаєв, головою призначили Федора. Чапаєва, видно, образило, що головування доручено не йому, а комісарові, але це виявилось лише згодом. Чапаєв і думки не припускав, що тут, крім обставин суто воєнних, можливо, не меншу, якщо не більшу роль могли відіграти обставини політичні: так, очевидно, подивився на справу центр, тому й доручено всією справою керувати Кличкову.

Почали негайно збирати всілякі матеріали, документи, копії різних наказів та розпоряджень, зведень, телеграм... Чапаєв взяв у Федора бригадний наказ, в якому йшлося про такий невдалий наступ на селище Мергеневське, — в

цьому наказі, була канва для пояснення того, що сталося, а тому Кличков надавав виняткового значення наказу. Чапаєв уважно його розглянув, склав «критичну свою думку», сидить диктує машиністові. Входить Федір.

— Проглянув наказ, Василю Івановичу?

— Ну, проглянув, то й що?

— Я над ним теж думав чимало... обміркуємо,— запропонував Федір.

— Можна прочитати, ось надруковано.

В голосі і манері Чапаєва почувалися погано прихована зневажливість і якесь невдоволення, поки що зовсім не зрозумілі Федорові.

— Ану, прочитай,— сказав він,— поговоримо, може, змінимо що...

— Та вже без змін,— відрубав Чапаєв.— Ти в себе зміняй, а я як написав, так і пошлю.

— Це ж чому? — здивувався Федір і відчув, як його боляче діткнула ця неприязна відповідь.

— А тому... Коли «голова», то свою думку і доповідай... А я — «спец»... Я тільки «спец»...

Він двічі з образою вимовив це слово...

— Ну, чого ти мелеш? — образився Федір.— Чого мелеш по-пустому? Розбиватись навіщо: обговоримо разом і відішлемо.

— Та ні вже,— упирався Чапаєв.

Кличкову не хотілося далі товктися на цьому питанні.

— Ну, читай,— сів він на стілець.

Чапаєв прочитав свою критику на бригадний наказ Уральської дивізії,— розбір був досить толковий, ретельний, серйозний. Від обговорення Федір ухилився — думку свою вирішив послати окремо.

— Що скажеш? — спитав Чапаєв.

— Та добре, по-моєму,— крізь зуби процідив Федір.

— А то хіба погано? — підвищив раптом тон Чапаєв.— Може й погано, та не в мене... отак! Ми знаємо, що робимо, а от там вертихвости всякі... шкура погана!..

Федір не зрозумів, на чію адресу відпускає Чапаєв такі епітети.

— Падлюки...— вів далі він люто.— Затерти людину хочуть... Ходу не дають... Ну, ми управу знайдемо, ми про себе скажемо...

Це Чапаєв глузував з приводу «проклятих штабів», які вважав за збіговище дармоїдів, боягузів, кар'єристів і різних взагалі покидьків...

— Стривай, Чапаєв, чого ти страмишся? — напівжарто-

ма звернувся до нього Федір.— Ні сіло, ні впало — якого чорта! Блекоти об'ївся, чи що?

— Давно об'ївся, давитися почав,— і в голосі Чапаєва почувся докір.— Давишся... Авжеж... А взяти нічого... У мене, брат, нікуди не підкопаєшся, Чапаєв своєму ділу хазяїн...

— Про що ти?

— Про те, все про те, що в академіях ми не вчені... Та ми без академіїв... У нас по-мужицькому і то виходить... Ми погонів не носили генеральських, та й без них, слава богу, не кожен такий *стратех* буде...

— Не хвались, не хвались, Василю Івановичу, це тобі не до лица... Хай тебе інші... А сам...— і Федір приклав пальця до губ... Недавнє неприємне почуття так і підбивало його чимось шпигнути Чапаєва, так би мовити, помститися на ньому. Чим же? А найуразливішим місцем — знав це Федір — є в Чапаєва розмова про визнання і невизнання його доблестей, здібностей, військового таланту, особливо, коли до цього підпустити що-небудь про «штаби». Момент був такий, що навіть вередити не доводилося,— Чапаєв і так був уже неспокійний.

— Мовчи краще про стратегію,— випалив Федір.

— Чого ж це мовчати? Мовчи сам,— гнівно сіпнувся Чапаєв.

Пересиливши себе, намагаючись здаватися цілком спокійним, Кличков сказав йому тихо:

— От що, Чапай... Ти добрий вояка, сміливий боєць, партизан чудовий, але ж тільки! Будьмо одверті. Май мужність признатися сам: у військовій мудрості ти слабкий... Ну, який з тебе стратег? Подумай сам, звідки тобі бути ним?

Чапаєв нервово сіпався, і злими вогниками блищали в нього вовчі сіро-сині очі.

— Стратег поганий?! — майже крикнув він на Федора.— З мене поганий стратег? Та йди ти к чорту після цього!

— А ти спокійніше,— зловтішався Федір, задоволений, що хоч трохи дійняв його до живого,— чого тут нервуватися? Щоб бути гарним військовим працівником, щоб знати наукову основу стратегії,— та зрозумій ти, що всього цього вчитися треба... А тобі ніколи було, ну, чи ж не ясно, що...

— Нічого мені не ясно... Нічого не ясно...— обірвав його Чапаєв.— Я армію візьму і з армією справлюсь.

— А з фронтом? — пожартував Федір.

— І з фронтом... а що ти думаєш?

— Та, може, і головкомом — не від того?

— А то не справлюсь, думаєш? Роздивлюся, звикну — і справлюсь. Я все зроблю, що захочу, зрозумів?

— Що ж тут не зрозуміти.

У Федора вже не було того недоброго почуття, з яким він почав розмову, не було навіть і того глузування, з яким він ставив запитання; ця впевненість Чапаєва у безмежних своїх здібностях здивувала його цілком серйозно...

— Що ти віриш у сили свої, це добре,— сказав він Чапаєву.— Без віри цієї нічого не вийде. Тільки чи не знаєшся ти, Василю Івановичу? Чи не пусті тут у тебе хвастощі? Адже міри ти не знаєш словам своїм, от біда!

Ще більше розпалилися, заблищали недобрим блиском очі: Чапаєв кипів обуренням, але чекав, коли Федір скінчить.

— Це я!..— крикнув він.— Це я хвалько?! А в степах хто був з козаками, без патронів, з голими руками, хто був? — наступав він на Федора.— Ім що? Сволота... Який їм стратег...

— А я за стратега теж не визнаю. Отже, виходить, і я сволота? — піймав його Федір.

Чапаєв одразу змовк, розгубився, обличчя його почервоніло; він зробився раптом безпорадним, начебто його піймали на смішному і дурному, на хлопчачому ділі.

Федір навмисне повернув питання так, щоб відучити якість Чапаєва від цієї безпорадної, сліпої лайки на вітер... І не тільки тому, що це «недобре», а все це було для Чапаєва дуже небезпечно: почують недруги, запам'ятають, а потім із свідками та з документами припруть його до стінки — дітися буде нікуди, поганюще створиться становище. А від Чапаєва часто-густо можна було чути, як він картає безоглядно і штаби, і ревшійськради, і ЧК, і особливі відділи, і комісарів — усіх, хто щодо нього може виявити хоч найменшу владу. Галасує, лається, проклинає, погрожує, а все даремно: поясни йому — і все зрозуміє, згодиться, навіть відступиться, бувало, від своєї думки — хоч по волі, туго і неохоче. Відступати не любив навіть у тому, що сказав. До речі, він і наказів своїх ніколи не змінював; у цьому була їх особлива, переконлива сила.

Тепер, спіймавши Чапаєва на слові, Федір вирішив процес *навчання* довести до кінця, піти й залишити Чапаєва роздумувати: «Хай помучиться сумнівами, зате довше пам'ятатиме...» І коли Чапаєв, отямившись трохи від неспо-

ліванки, почав запевняти, що «не мав на увазі... говорив тільки про них» і таке інше, Федір попрощався і пішов.

Коли опівночі Кличков повернувся, то в кімнаті у себе застав Чапаєва. Той сидів і ніяково жмакав у руках якийсь папірець.

— Ось, почитайте,— передав він Федорові надруковану на машинці маленьку цидулку. Коли Чапаєв був схвилюваний, ображений або чекав якоїсь образи, він часто переходив на «ви». Федір помітив це тепер у його звертанні, те саме побачив і в записці.

«Товаришу Кличков,— було написано там,— прошу звернути увагу на мою до вас записку. Мені дуже неприємно, що ви так пішли, що ви взяли мої слова на себе, про це ставлю вас до відома, що ви ще не встигли мені вчинити ніякого зла, а коли я такий одвертий і трохи гарчий, анітрохи не соромлячись вашої присутності, і кажу все, що на думці проти деяких осіб, на що ви образились. Але щоб не було поміж нас особистих рахунків, я змушений написати рапорт про увільнення мене від посади, ніж бути в незгоді з найближчим своїм співробітником, про що сповіщаю вас як друга. Чапаєв».

Ось записка. Від слова до слова наведена, без найменших змін. Наслідки вона могла мати дуже серйозні: рапорт був уже готовий, через хвилину Чапаєв показав і його. Коли б Федір поставився негативно, коли б навіть промовчав — справу було б передано «вгору», і хтозна, які вона мала б наслідки? Дивно тут те, що Чапаєв зовсім начебто не дорожив дивізією, а в ній же були пугачовці, разінці, домашкінці — всі ті геройські полки, з якими він був такий близький. Тут виявилась основна риса характеру: не роздумуючи, з плеча, в одну мить приносити в жертву навіть найдорожче, навіть заради цілковитої дрібниці, заради дурниці.

А підігріти в таку мить — і «ділов» ще, мабуть, наробить безглуздох.

Прочитав Федір записку, обернувся до Чапаєва з радісним, сяючим обличчям і сказав:

— Годі вже, дорогий Чапаєв. Та я й не образився зовсім, а якщо розстроений був трохи, то зовсім-зовсім з іншої причини.

Федір промовчав і тільки другого дня сказав йому про справжню причину.

— Ось телеграма,— показав Чапаєв.

— Звідки?

— За наказом з штабу треба виїздити завтра ж на Бузулук... В Оренбург не їдемо... Кінчати всі справи і їхати...

Подумали і вирішили до ранку не відкладати, а закінчити все зараз же і вночі виїхати,— остаточний розгляд невдалої операції Уральської дивізії однаково за один день не закінчиш: треба виїздити на місце, дістати ще деякі документи і т. д. Вирішено. Зараз же в штадив. Викликали кого треба було. Переговорили. Через півтори години виїздили з Уральська на Бузулук.

У ті дні на шляху до Самари діялося щось неймовірне. На Кінель один за одним мчали і повзли поїзди з усіх боків: од Уфи й Оренбурга, близькі й далекі, одні з військом, із снарядами, з провіантом, бронепоїзди... Другі — зустрічні, то порожні поїзди, то санітарні, і знову состави з військом, військом, військом... Тяглися обози з Уральська, і звідти йшло військо.

Відбувалося спільне перегруповування: перекидалися величезні маси, вводились нові і свіжі, відводилися в тил потріпані, деморалізовані, тимчасово непридатні до діла. Колчак уже взяв Уфу і підходив до Волги. Обстановка створювалась грізна. Самара була під ударом; разом з нею під ударом були й інші великі поволзькі центри. Обстановка допускала можливість відходу за Волгу. Це був би тяжкий удар для Росії. Червоне командування не хотіло цього відходу, гаряче взялося за оборону, вирішило будь-що вистояти, переламати становище, що створилося, вирвати у ворога ініціативу й погнати його назад від центру Радянської держави. В Бузулуцькому районі готувався потужний кулак: звідси мали завдати перших ударів. 25-й Чапаєвській дивізії доручалося велике завдання — ударити Колчака в лоб і, разом з іншими дивізіями, гнати його від Волги, маючи за найближчу мету захоплення Уфи.

Крім тих частин, що йшли від Сломіхінської, крім бригади Єлани — талановитого молодого командира, що діяла під Уральськом і була спільно перекинута на Бузулук, у район Сорочинської, до 25-ї дивізії включали бригаду під командою якогось офіцера, котрий через два тижні перебіг до білх. У цій бригаді, згрупованій недалеко від Самари, в районі Кротовки, був і Іваново-Вознесенський полк.

Колчак сунув широченним фронтом: на Перм, на Казань, на Самару,— в цих трьох напрямках ішло до півтораста тисяч білої армії. Сили були майже рівні — ми виставили армію трохи меншу за колчаківську. Через Перм на Вятку думав Колчак з'єднатися з англійцями, через Самару — з Денікіним; у цьому замкненому, фатальному кільці він і поспішав поховати Радянську Росію.

Перших відчутних ударів він зазнав на шляхах до Самари: тут вирвано було в нього ініціативу, тут почасти були розбиті його дивізії і корпуси, тут покладено початок деморалізації серед його війська. Ні офіцерські батальйони, ні дресирування солдатів, ні техніка — ніщо після перших завданих йому ударів не могло спинити стихійного відкочування його війська на Уфу, за Уфу, в Сибір до остаточної загибелі. В боях під Белебеєм брали участь полки Каппелівського корпусу — цвіт і надія білої армії; їх било червоне військо так само, як било й інші білі полки. Червона хвиля котилася нестримно, і її урочисто зустрічало змучене і розорене населення.

Залізничні станції і полустанки схожі були на пляшки з комашнею: всі повзуть, поспішають, збивають одне одного, зриваються, підводяться і знову поспішають, поспішають, поспішають... Приходили поїзди — з них зіскакували, як божевільні, цілі юрби червоноармійців, мчали в різні боки, юрмилися біля маленьких цегляних сарайчиків, ставали в черги, бряжчали чайниками, квапилися, лаялись, обурювалися, тушчали на місці, чекаючи окропу; друга половина кидалася врозтіч по станції і селищу, закупала сірники, цигарки, воблу — що потрапляло під руку, випивала в перекупок молоко, закупала хлібища, хлібини, хлібинки і хлібці... Натовпом, що ніколи не убував і відчайдушно протестував, галасували у коменданта, проклинали порядки і непорядки на всі заставки, паплюжили тричі нещасного коменданта, просили нездійсненного, присягалися неіснуючим, сподівалися неможливого: то вимагали негайно «бригаду» або машиніста, або паровоз новий, теплушки інші або обміняти теплушки на класні... Коли в комендантській казали, що «ні, не можна, не буде», — до бурі протестів і образ долучалися погрози, клялися помститися самі або наслати якогось там свого грозу-командира.

Раптом дзвінок.

— Котрий?

— Третий.

І ціла ватага протестантів, мов шалена, зривається

від комендантських ґрат і мчить кудись по коліях, збиваючи зустрічних, викликаючи то подив, то прокльони і погрози.

Три дзвінки... Свисток... Ешелон рушає,— і от ще довго йому навздогін біжать групами і поодинокі відсталі червоноармійці, повисаючи на приступках, хапаючись за сіддці і приступки, вилазять на дахи... Або, змучившись, махнувши рукою, сядуть на рейках, втомлені, і будуть тинятися до нового попутного поїзда — може, день, а може і два, хтозна-скільки! — одного поїзда не помітив, другий не взяв, третій пішов перед носом...

У теплушках темрява: ні свічки, ні лампи, ні ліхтарика... На голих дошках, замизканих постоломи, брудними чобітьми, засмальцьованими казанками, залитих щами та чаєм, запльованих, закиданих махорочними цигарками,— лежать червоноармійці. Довгі ночі — довго лежати в темряві, холоді, ледве прикрившись поганою дірватою шинелькою, ткнувши під голову брезентову сумку. На станціях довго тягають сюди і туди, переставляють, передають, з кимось з'єднують, од когось відчіплюють, немилосердно б'ють буферами, аж мозок струшується... Кричать і лаються в п'їтмі якісь люди з маленькими ручними ліхтариками... Десь на далеких задніх коліях поставлять «відстоятися». А там збилися такі ж поїзди, і в них так само повно напхано червоноармійців,— визирають з верхніх маленьких віконць, зіскакують, вибігають, залізають, дряпаються вгору. Рух біля «замороженого» ешелону завжди триває цілу добу: хто поспішає «в справах», хто просто побігати — зігрітися, хто видивляється, де погано сховані шпали, дрова, ящики — все, чим можна топити, інші «так собі» тиняються зовсім безтурботно цілу ніч біля станції і шукають, чи не буде якихось пригод.

Після багатьох днів дороги, після незліченних злигоднів, виснажливих стоянок, сварок, бійок і навіть перестрілки — приїхали! У широко розчинені двері теплушок швидко вилітають речі: накидають їх високу купу, двох з багнетами залишать стерегти, інших — на підмогу... Там зводять по підмостках коней, путають, в'яжуть, зганяють табунном, оточують, стережуть, щоб не розбіглися. Повільно скочують гармати, повозки з різним скарбом, автомобілі — все, що є...

Готово! Спорожнілий поїзд, мов сирота, дивиться пустими тепер ще холоднішими теплушками. Галас, лайка, плутанина, безладдя, випадкова розрізнена команда, якої ніхто ще не слухається. А ось справжня:

— В похід!

І починається біганина — клопітна, кваплива, розшукуються роти, взводи, відділення... Нарешті все построєно... Рушили. І загойдалися рядами — широкими, стрункими; застукали, заgrimіли повозки, заржали, зафоркали відпочилі коні, забряжчала зброя, то тут, то там зривається випадковий постріл... Перші версти — рівними рядами, перші версти — бадьоро й чітко, з дзвінкими, голосними піснями, а далі... далі відсталих, змучених, хворих посадять на повозки, переплутаються ряди, і не чути вже пісень: тепер тільки б на відпочинок швидше... Ось він і відпочинок, привал: одні за хвилину будуть завзято хропти в мертвому сні, інші, невгамовні, і тепер будуть пісень співати, гармонію слухати, танцювати — навприсядки, з гиканням молодецьким... З привалу до привалу, з привалу до привалу і — в окопи.

Починається бойове життя.

Бригаду, що прийшла до Бузулука, прийняв Попов. Сорочинською командував Єлань, а Шмаріну, трохи пізніше, передали ту, з якої до білих утік її безславний командир. Дивізія зосередилась. Зосередились і інші дивізії, зосередились, націлились армії, завмер увесь фронт, чекаючи перших ударів.

«Бути чи не бути» — ось якої ціни цим першим ударами надавав багато хто в той час.

«Якщо не вирвемо ініціативи, якщо нас відкинуть за Волгу і Колчак замкне на півдні і півночі фатальне кільце (а це так можливо), — бути чи не бути тоді Радянській Росії?»

Так! Усі небезпеки ці були тоді серйозніші і ближчі, ніж багато хто думав. Вятка, Казань, Самара, Саратов уже захлюпувалися першими бризками величезної білогвардійської хвилі.

Шлях на Самару в Колчака був найбажаніший, найважливіший, найсерйозніший: звідси найближче до серця Росії. Недарма на вагонах у нього зазначено: «Уфа — Москва».

Передові роз'їзди вже близько показувались під Бузулуком — останніми днями втрачено було і Бугуруслан. Дедалі напруженіша обстановка, дедалі ближче ворог, дедалі небезпечніше становище.

Дещо в нас ще не готове, не все підвезли, не всі зібралися, не вистачає снарядів, перешкоджає весняне бездоріжжя, — та ніколи чекати, кожен день згущає хмари, наближає страшно, чорну грозу...

Стоїть готова до бою, налита енергією, переповнена рішучістю Червона Армія... Наїжачилася багнетами полків, бригад, дивізій... Чекає сигналу... За цим сигналом — груди на груди — кинеться на Колчака весь фронт і в страшному єдиноборстві випробовуватиме свою міць...

28 квітня ... незабутній день, коли вирішувався початок серйозного діла: Червона Армія рушила в похід на Колчака.

IX

ПЕРЕД БОЯМИ

Бузулук і не думав евакуюватися. Все поставлено було на ноги — готувалися до сутички. Партийний комітет, ви-конком, професійні спілки об'єдналися навколо дивізії, що стояла тут, віддавали всі сили Червоній Армії. Суворий лозунг «Все для фронту!» здійснювався тут наполегливо,— мабуть, так само, як сотні разів здійснювався в інших обложених центрах.

Бузулук був під ударом; ворожі роз'їзди з'являлися всього за кілька десятків верст від міста. Сюди тікали з усіх боків, а найбільше — з Бугуруслана, поодинокі радянські та партійні працівники, кого не встигли захопити колчаківські роз'їзди, не встигла виказати своя сільська біла шкура. Багато хто тут же вступали в армію рядовими бійцями, потім доходили з переможними полками до своїх сіл і знову бралися до роботи, а інші вже не кидали полків і йшли з ними в невідому дальину — бійцями, рядовими червоноармійцями.

В атмосфері, насиченій нервовими настроями, кров'ю і порохом, почувалося наближення цілої епохи, нової смуги, великого дня, від якого почнеться нове, велике числення. Давались останні підготовчі розпорядження, все напружувалося, збиралося, спрямовувалося до єдиної мети. В містечку, завжди такому скромному і сонному, засвітіли трепетні мотоцикли, проносились автомобілі, в усіх напрямках скакали вершники, проходили чітким і сильним ходом колони бійців.

Штаб дивізії містився на розі двох головних вулиць; у цьому центрі рух не зменшувався ні вночі, ні вдень,— тут, як у фокусі, збиралося і відбивалося усе напружене, шумливе і покvapне життя останніх днів.

Чапаєв з Федором, близькі друзі і нерозлучні праців-

ники, у себе на квартирі бували рідко: життя минало в штабі. З центру раз у раз надходили накази та розпорядження; з місць, від своїх частин, теж надходили різні відомості і запити, відбувались нескінченні «наради» по телефону, по прямому проводу... Найдовшими і найскандальнішими переговорами були, звичайно, ті, що точилися навколо різних нестач. Але в той час нестач було стільки, скільки й самих питань, тому у відносинах з частинами (та й з центром) завжди панував підвищений тон, і вони сповнені були то запевнень, то просьб, то погроз «дати справі зовсім інший хід». Чапаєву думалось, що досить тільки натиснути на «різні там раднаргоспи» — і вмить з'явиться вдосталь усе потрібне. Побачить він чи дізнається про якісь там два-три десятки возів, про чотири бочки коломазі, дізнається, що десь на складі лежить аршинів півтораستا сукна, скількись там шапок, валянок, кожухів,— і гримить громом, добивається, щоб усе це було віддане в армію. Лозунг «Усе для фронту!» він розумів надто вже буквально. І думалося Чапаєву, що цими крихтами і клаптями можна буде нагодувати й одягти всю нашу багатомільйонну армію. Про економічну розруху і неминучі нестатки він говорив багато разів, а от уявити собі справу в її конкретній суті, видимо, ще не міг, не вмів, і висновків із слів своїх не зробив ніяких. Від претензій і легковажних спроб його завжди відговорював Кличков і, треба сказати, відговорював без великих труднощів: Чапаєву завжди було досить навести кілька серйозних доказів, щоб він з ними мовчки погодився.

Мовчки, тільки мовчки! А щоб відмовитися від своїх слів, узяти їх назад, визнати неправильним що-небудь і одверто заявити про це,— ну, цього вже не ждїть, цього Чапаєв не зробить ніколи! Мало того, йому й самі доводи треба подати категорично і переконливо,— він терпіти не міг людей, які скиглили й мимрили, і звичайно слів їхніх до уваги не брав, хоч би що ці слова собою означали.

Любив чоловік сильне, рішуче, тверде слово. А ще більше любив рішуче, тверде, розумне діло!

За два дні бригада Єланя виступила в похід. Треба було її відвідати — стояла від Бузулука всього за сорок верст.

Змучений безперервними боями, двічі поранений, він втратив усяку здатність спокійно мислити й говорити, в

двадцять два роки мав вигляд старика,— такий був командир бригади Павло Єлань.

Він ще в 1917 році покинув у селі своє немудре господарство і вступив у Червону гвардію. Незабаром доля звела його з Чапаєвим, якому Єлань припав до душі розумною мовою, метким ділом і дивовижною сміливістю, що межувала з безрозсудністю. Чапаєв призначив його командиром пішої розвідки. І бували випадки, коли втрюх-учотирьох підкрадався Єлань до посулих козаків, а ще частіше — до чехословаків. Почне стрілянину, нагримить, обеззброїть і прижене, дивись, одразу десятка півтора. Таких справ за ним лічилося дуже багато — таких же молодецьких, фантастичних операцій, які проробляв і так любив сам Чапаєв. На Іргізі, в Гусисі, в бою з чехами Єланю пробило ногу; похворів-похворів, одлежався. Тільки рана підгоїлась — він знову в стрій. Пробув недовго — в новому бою пробило руку. І незначна була рана, не страшна операція, біль, муки лікування,— все це було пусте, а от шкода було залишати бойових товаришів. І тут не долежав, вернувся передчасно.

Невпинні гарячі бої на Уральському фронті забрали останні сили, розтріпали і без того слабкі нерви. Його мускулясте загоріле обличчя то тут, то там пересмикується нервово; широкі ніздрі тремтять, як у дикого звіра; розкуйовдилося личане русьве волосся, вимазаний чорнилом, червоний — деле, уже в зморшках — високий лоб; сухим металічним блиском горять запалені сірі очі; на широких робочих долонях — зашкарублі мозолі; комір сорочки весь час розстебнутий, начебто жарко, душно йому; голос нервовий, тремтить у розмові, зривається на високий, пронизливий фальцет. Коли говорить Єлань — з ним говорить увесь його худенький, мускулястий, пружний організм: у такт туди й сюди сіпається голова, тупотять ноги, стукають кулаки. Єлань собі ціну знає і скривдити себе ніколи нікому не дасть, навіть своєму командирові.

Його торкнулася й роз'ятрила стихійна і якась казкава слава, що випала в степах Чапаєву. Запаморочилося від заздросів у голові, зайняло від палких надій та бажань дух.

«А чому б і мені не бути Чапаєвим?»

І він увесь час був сповнений цього почуття, яке позбавляло тепер їхні зустрічі й щирості, й теплоти, затьмарювало таку ще недавню чисту дружбу. Чапаєв відчув у Єлані цю зміну, але ніколи не згодився б відпустити його від себе: він знав, що на таких Єланнях народилася, дер-

житись і шириться його особиста слава. А Єлань не залишив би Чапаєва за славу, проміння якої падало й на нього, за широкий шлях, який той відкрив перед ним і на який поривав за собою в нестримному яскравому запалі.

Зустрілись по-приятельськи. Не прогаявши жодної хвилини, зараз же — до стола, до карти, до наказів, до прямого проводу, до телефону... Гінців — до командирів полків, до начгоспів, лікарів, комісарів... Картину встановлено точно. Начебто все-все тепер таки передбачено, ніщо не повинно зірватися, от тільки б розіграти все, як по написаних нотах... Треба бути великим майстром, щоб уміти розігравати по нотах! Щодо цього Єлань був майстер видатний, і вже через три дні чути було, як він покалічив цілу ворожу дивізію. Сиділи і виміряли, виміряли і обмірковували, обмірковували і сперечались, не згоджувались, застерігали один одного, потім договорювались, мирились на тому, що всім здавалося розумним.

— Тепер зібратися треба з полками, — сказав Чапаєв. — Дещо може і їм пояснимо...

— А... вмить!

Підвівся Єлань і всім командирам наказав привести негайно бійців у найбільший кінематограф...

— Та сказати, що товариш Чапаєв доповідь робитиме! — крикнув він навздогін. — Хай приготуються слухати...

Незрозуміло нащо сказав: чи на правду, чи жартуючи, чи глузуючи з охочого «доповідати» Чапаєва? З тону нічого не можна було зрозуміти — в нього на жарти й на команду однакова мова.

За півгодини у величезному, вогкому, непривітному залі кінематографа серед сірих шинелей — яблуку ніде було впасти: ще більше лишилося за дверима, не вмістилося. На естраді — стіл, на столі, як водиться, графин з водою, склянка, блискучий дзвоник з дерев'яною ручкою... Як тільки з'явився Чапаєв — зашущукали, відкашлювалися поквапливо, поправляючи шапки, самі хотіли здаватися молодцями. А як сказав він перше слово, таке могутнє й улюблене: «Товариші!» — зімкнувся щільно безликий натовп, занімів, напружився в чеканні бажаних слів.

— Товариші! — звернувся Чапаєв. — Ідемо воювати на Колчака. Багато побили ми з вами козаків у степу — не нам звикати до перемог. Не втече од нас і адмірал Колчак...

Бурею нестримного захоплення, вигуків і оглушливих оплесків прорвався мовчазний натовп. Атмосфера одразу

розпалилась. За дві хвилини все сприймалося гостріше й гарячіше. Копійчаному слову п'ятак була ціна, слово в п'ятак розцінювалось на карбованець. У Чапаєва було в запасі кілька виграшних фраз — він ніколи не минав нагоди вставити їх у свою промову. Це, по суті, були звичайнісінькі і навіть зовсім не яскраві місця, але в примітивній, підігрітій і співчутливій аудиторії вони справляли величезний ефект.

— Я, товариші, не старий генерал...— грозився протестуючий Чапаєв.— Цей генерал, бувало, за триста верст дає наказ узяти, хоч би там що, от таку і таку сопку. Йому кажуть, що без артилерії не дійдеш, що тут у тридцять рядів завитий колючий дріт... А він, сивий чорт, наказ висилає: гімнастику вас учили робити? Стрибати вмієте? От і стрибайте!..

У цьому місці аудиторія завжди вибухала дружним реготом і гучно виявляла промовцеві своє співчуття: звичайна, елементарна картина припадала до серця, потрапляла в точку.

— А я не генерал,— вів далі Чапаєв, облизнувшись і смикнувши себе за вус,— я з вами сам і назавжди попереду, а як загрожує небезпека, то першому вона попадає мені самому... Перша-бо куля мені летить... А душа жити просить, умирати кому охота?.. Я тому й виберу місце, щоб усі ви були цілі та самому не загинути марно... От ми як воюємо, товариші!..

В таких словах і в таких тонах була в нього вся промова. Проте, треба на честь його сказати, довго балакати не любив: не те що не міг, а розумів перевагу коротких промов.

Коли скінчив — важко вже було виступати Єланю, та й Федір справив не дуже велике враження. Після промов — концерт. Він був такою чудовою імпровізацією, яку можна було зустріти лише в ті дні і, мабуть, тільки на фронті.

Щойно замовкли останні слова останнього промовця,— ще, здавалося, стояли вони в повітрі, і всі чекали нових, інших слів,— як гримнула гармонія. Звідки він, гармоніст, коли виліз на естраду,— ніхто не помітив, але діяв він, безперечно, за чиеюсь невидимою, нечутною командою. І що ж заграє? «Камаринську»... Та так хвацько, аж ноги затрусилися — у танок поривалися... Чапаєв вискочив молодчиком на саму середину естради і пішов, і пішов... Спочатку лебедем, з вихиласом, навкруги... Потім, притупуючи на каблучках, чечіткою. А коли в несамовитому пориві загикав, закричав і заплескав співчутливо тисячо-

головий натовп, лівою рукою підхопив свою срібну шаблю і витанцьовував навприсядки — тільки шпори забряжчали та шапка з'їхала набакир. А вже який щасливий був гармоніст — вятський хлопчина з горбастим лислючим носом і маленькими, як у слона, очицями на широкому обличчі: подумайте, сам Чапаєв витанцьовує під його охрипли, заграну до смерті гармонь!

Останній стрибок, останній молодецький викрутас — і Чапаєв відскакує вбік, витягає досить-таки засмальцьовану димчасту хусточку, витирає задоволене, веселе, мокре обличчя...

Цілу годину не бути порожній естраді: танцюристи тепер вискакують навіть не поодинці, а цілими партіями. Охочих знайшлося так багато, що справжня конкуренція. Хто затанцьовувався довго, тих безцеремонно гонять: відтанцював, мовляв, своє — давай місце іншому!

За танцюристами пішли оповідачі-декламатори: таку верзли нісенітницю, що тільки ахнути можна. Не було ще тоді на фронті ні книжок, ні збірок гарних, ні пісенників революційних, — на фронт усе це потрапляло рідко, червоноармійці мало що знали, крім власних частівок та масових воєнних пісень...

За оповідачами надривалися співаки: теж не замислювалися довго над піснями, виспівували, що спаде на думку. Шарварок!.. Але веселий, соковитий, багатобарвний, ширий шарварок. Від походів, від бойової гарячки, від окопної напруженої нудьги, від напівголодного життя — з якою охотою і радістю відпочивали бійці! Потім цілий день по хатах або купками на брудних розталих вулицях, за столом, у стайні, за насінням — скрізь тільки й мови було про веселий мітинг-концерт... І в центрі всіх розмов-спогадів стоїть Чапаєв: от такий командир і любий бійцем... Сьогодні на світанку холодним, туманним полем хай веде він цепи і колони на приступ, в атаку, в бій, а ввечері, під гармонь, хай вибиває з ними разом «Камаринську»... Мабуть, на ті часи і справді потрібний, необхідний був саме *такий* командир, народжений селянською цією масою, командир, який органічно втілює усі її особливості. Виросла маса — відпаде і в цьому потреба. Вже й тоді не потрібен був би такий от Чапаєв, скажімо, полкові іваново-вознесенських ткачів: там його примітивні промови не мали б нікого успіху, там вище відваги молодецької ставилася спокійна свідомість, там на бесіду та збори йшли охочіше, ніж на «Камаринську», там розмовляли з Чапаєвим, як з рівним, без захопленого погляду, без паленючого від щастя об-

личчя. Тому Чапаєв найменше любив бувати в полку івановських ткачів, таких скупих на тріумфи та захоплення.

Коли Федір уперше з'явився в політичний відділ дивізії, він відчув недоброзичливе, холодне, видимо, упереджене ставлення. «В чому ж річ?» — дивувався він і не думав, що неприязне ставлення політпрацівників до «партизана і мордобійця» Чапаєва переносилося механічно і на нього, «чапаєвського комісара».

Мало того. Тут, у політичному відділі, вже було відомо про приятельські взаємини між Кличковим і Чапаєвим, а пояснювали це дуже просто. Або «наш комісар» підпав під чапаєвський вплив, ходить перед героєм на задніх лапках і є механічною фігуркою, яка виконує несвідомо не свою — чужу волю. Або ж «нашому комісарові» і під вплив підпадати нема чого: сам такий же партизан і «молодець»...

Одні припускали таке, інші — інакше, але всі згоджувалися, що «комісара треба присадити з першого ж кроку». Тим-то, коли Федір прийшов у політвідділ, там йому начальник злорадо, ні слова не кажучи про роботу, про потреби, про плани, ткнув у руку якийсь папірець і став глузливо, дивлячись просто в очі, стежити, яке справить він враження. Це була повістка, — трибунал викликав Кличкова «як обвинувачуваного». Він одразу не зрозумів, у чому річ, а потім згадав і розсміявся... Рижиков (начальник політвідділу) непорозуміло дивився на Федора і, очевидно, сподівався зовсім іншого ефекту.

— До суду за щось! — процідив кризь зуби Кличкову.

— Знаю... Дурниця... Не поїду... Це, бачте, так вийшло. В минулий наш приїзд до Самари ідемо з Чапаєвим дорогою, — кругом високі кучугури понамітало, вузько, тісно, нікуди з дороги поткнутися, тільки в сніг... І раптом на санчатах мчить якийсь фертик — комісар зв'язку, чи що, виявилось, не пам'ятаю... Тільки випещений такий... видно, в партію проліз випадково... Мчить, падлюка, і хоч би що! Притиснув нас, змусив у сніг зіскочити, щоб не попасти під коня... Ну, я йому зопалу ото, здається, по шиї пообіцяв дати за таку підлість... Спинив коня, зліз, розпитав, записав і Чапаєва. Ну, от і все... В трибунал подав...

В міру того, як Федір невимушено розповідав цю нікчемну історію, обличчя Рижикова дедалі більше втрачало свій тріумфуючий і зловтішний вираз. Виходило, що «історія» справді-таки дурна і радіти зовсім не доводилося з того, нібито «комісар наш так і є... щось уже там накоїв... У трибунал викликають...» Виявилось, що все дурниця. А з другого боку, і сам вигляд Федора, такий простецький та

дружній, і манера поводитися, і вся розмова свідчили про те, що це зовсім не «якийсь партизан і мордобоець». У Рижикова думка про Федора похитнулася вже після першої з ним зустрічі, а далі й остаточно змінилася: яка підозріла й негарна була спочатку, така щира й довірлива стала згодом.

У трибунал Федір написав, що справа дрібна, їхати нема коли, а зараз бої починаються — і тут він вважає себе потрібнішим.

«А втім, усякій заочній постановці,— писав він,— певна річ, вважаю себе зобов'язаним підкоритися, але повідомляю, що діло було так...»

І він сповістив про справу докладно, від початку й до кінця. В трибуналі зрозуміли, повірили, згодилися — більше Федора не турбували. Були чутки, що фертика цього при наступних «чистках» із партії вигнали як «випадковий елемент».

У Кличкова з Рижиковим, а через Рижикова і з усіма політпрацівниками швидко встановилися чудові стосунки. Кличков скоро переконав їх у тому, що про Чапаєва наговорено їм багато всяких дурниць, а насправді він, Чапаєв, зовсім-зовсім не такий.

Лише один раз, та й то з самого початку, відбулася неприємна й гостра розмова — про повноваження. Питання про повноваження і розподіл функцій між комісаром і начальником політвідділу дивізії протягом усієї громадянської війни було взагалі одним з найскандальніших і найтуманніших питань. Чого ж дивуватися, коли воно посварило тепер, хоч і ненадовго, Рижикова з Федором.

Рижиков наполягав на цілковитій автономії політичного відділу, на безпосередньому зв'язку його з армією, на цілковитій беззвітності перед комісаром, згоджуючись тільки на легеньке інформування... А Федір, навпаки, всі питання повертав в інший бік і посилався на різні інструкції та постанови, якими у великій кількості запасся в Самарі, уважно розглянув, засвоїв і тепер немилосердно заперечував Рижикову «на законних підставах». Питання розв'язалося дуже легко, але розв'язала його не полеміка, не аргументи того або другого, не формальні підстави, посилення та різні «пункти» — розв'язало саме бойове життя. Федорові перші ж дні й тижні показали, що керувати агітацією і пропагандою, займатися організаційними питаннями політроботи, спрямовувати систематично й детально роботу серед населення, стежити за повсякденною звітністю, роботою статистичного та інформаційного відділів,

зв'язуватися з осередками, охопити неосяжну галузь культурно-освітньої справи,— де ж йому, коли ж йому?

Все це — безпосередня робота політвідділу, а значить, і його начальника. Комісарові, що часом на п'ять-шість днів відлучається по бригадах і зовсім не буває в ці дні в дивізійних центрах,— йому тільки під силу підмітити на місцях, що і як *робиться*, що і як *треба робити*, що є справою першої черги, що — другої, третьої, куди потрібні сили, де їх, на якій роботі, зосередити в даний момент.

Зваживши обстановку в дивізійному масштабі і ширше, Федір обмежувався тільки накреслюванням основних питань, переліком невідкладних справ і в цьому дусі давав політвідділові директиви; там їх одержували і запроваджували в життя своїми силами, своїми методами, своїм апаратом. На цьому Федір не тільки помирився, а й зблизився з політичним відділом, і вже ні разу, аж до останнього дня, не було в нього жодного конфлікту, навіть жодної незгоди. Він зрозумів, що *не командувати* політвідділом треба, а тільки *допомагати* йому і стежити, як втілюються в життя основні директиви.

Політичний відділ, як величезна губка, раз у раз насичувався численними відомостями, фактами, багатим досвідом, що надходив від частин і навколишнього населення, і потім, перетравивши цей досвід усередині — на різних нарадах, засіданнях і просто в індивідуальних обмірковуваннях, він випаровував його у вигляді розсипчастого кадру організаторів і агітаторів, у вигляді безлічі всяких листків, відозв, інструкцій та керівництв.

І погано чи добре, але завжди обслужено було політично навіть населення прифронтової смуги — не тільки свої бойові частини... По селах роз'їжджалися верхи, розходилися піші, розповзались у «червоних кибитках» агітатори-комуністи і розповідали населенню, куди і чого йде Червона Армія, для чого її створено, що діється в Радянській Росії, що відбувається за її межами. Часто і самі знали мало — нізвідки довідатися, часто й переказати до ладу не вміли, зате *головне* завжди доносили, були світочами, були рупорами, були вчителями... А то спектаклі ставити почнуть, «живий» ліхтар дістануть, возяться з ним, картини показують,— хіба ж це не дивно було в якомусь там убогому, глухому сільці, де до того ж живе половина татар, які ніколи не розходилися по радіусу далі як на тридцять-сорок верст?

З червоноармійцями працювати легше: вони завжди вку-

ні, готові, організовані, та й чи можна рівняти їх щодо розвитку з сільським населенням? З червоноармійцями і без політичного відділу завжди веде роботу свій партійний осередок; йому від політвідділу потрібна тільки матеріальна підмога та свіжий матеріал,— з роботою частіше вміли справлятися й самі.

А що за робота в полку? Різна: залежить від того, де полк перебуває і що робить. В тилу, на відпочинку,— одне діло, тут можна і по системі зайнятися, і неписьменність день по дню викорінити, лекції провадити, хоч і не в дуже великому масштабі, читання організувати по годинах — та хіба мало що можна зробити? І робили. А в поході, в боях,—тут газета до рук тижнями не потрапляла, тут не до лекцій, не до мітингів. В боях — то вже в боях! А на відпочинку — впасти, заснути б, чи що, скоріше, виспатися, відпочити або залатати ось діряві чоботи, прикрутити підметку, що відлетіла, отямитися, підготуватись до ранішнього нового походу.

Під час об'їзду полків звичайно виходило само собою — мовчки, без попередніх умов — так, що Федір не встигав переговорити з усіма командирами, а Чапаєв не встигав ознайомитися з осередком і політичною роботою. Але чого не встигав зробити один — неодмінно встигав другий. А коли їхали далі й розмовляли в дорозі — все життя полку було як на долоні. Дружно, ладно жили. Ладно, дружнo працювали.

Коли розпочався загальний наступ на Колчака, вже повернуло остаточно на розталь, рушила на річках крига; на горбочках, а незабаром і в долинах оголилася земля; струмки і струмочки порозмивали шляхи; по грязюці, змішаній із снігом, по тонкому льоду не тільки артилерії — неможливо було їхати кінному, а подекуди й пішому не пройти. Весна вступала в повні права.

Рух був утруднений до краю — цим і можна почасти пояснити спочатку повільне просування червоного війська. Але тільки почасти,— причини були і в чомусь іншому. Від перших же сутичок передове колчаківське військо спинилося наче в роздумі. А тут удар за ударом посипалися з різних боків. «Полк Тараса Шевченка», який перейшов до нас, сплутав у них в цьому місці карти й одразу підбадьорив червоноармійські частини, які тут билися. Не даючи ворогові опам'ятатися, чимраз дружніше, чимраз наполегливіше стало натискати червоне військо. Ворожий

фронт похитнувся. Ініціативу було вже вихоплено. Поворотний момент відчувався і був помітний уже не тільки прозорливому окові. Зростали надії. Більшала сила. Наступ, розвиваючись, сповнював надією на перемогу.

Х

ДО БУГУРУСЛАНА

Пам'ятного дня почався вже загальний фронтовий похід, а окремі сутички, певна річ, були і весь час до того.

На фронті антрактів не буває.

У двадцятих числах квітня, у великодні, відбулися перші зустрічі з ворогом. Він продовжував свій переможний похід від Бугуруслана на Бузулук. Бригада Єланя стримувала цей натиск, розбившись полками по лівому берегу Боровки. Сюди полкам добратися було дуже важко: перешкождали розгаслі дороги, бурхливі, глибокі весняні потоки. Не тільки гармати везти було неможливо, навіть кулемети переправляли розібраними, зсипаними в лантухи. І як тільки дісталися до Боровки, зав'язались бої, що вже не припинялися весь час аж до самісінької Уфи.

В одній операції під Бугурусланом Єлань мало не попав сам у лапи до білих — урятував щасливий випадок. Він з Вихором та чоловіка із сімдесят кінних пробрались у ворожий тил і помітили в лощині батарею, котра пересувалася. Поскакали, але тільки наблизились, як артилеристи-офіцери, зрозумівши, що це за вершники, стали на картеч розстрілювати червоноармійців. Видно вже було, як «номери» (солдати, що стояли біля гармат) відмовлялися стріляти, як офіцери били деяких шаблями і рукоятками револьверів, але неможливо було нічого зробити. І от, пославши більшу частину загону в обхід, одвернувши увагу, сам Єлань, Вихор та купка артилеристів, пробравшись сусідньою лощиною, на весь кар'єр вимчали майже до самих гармат. Остовпілі офіцери звели були на руки маузери, але вже було пізно, — одному Вихор з нальоту розкрав голову, другого збили конем, а решту свої ж «номери», поваливши, м'яли на землі або тримали з закрученими за спину руками. Все сталося з дивовижною швидкістю; «номери» наче тільки й чекали того, щоб вершники підскочили до гармат. Ті, що тримали офіцерів, благальними

поглядами просили пощади, решта застигла з піднятими руками. Офіцерів не лишилося, солдатів не зачепили жодного. Батарею спрямували на полк, до якого вона поспішала на підмогу; а полк цей, побачивши безнадійність становища, здався тим червоним частинам, які на нього наступали. Цією операцією лишився керувати Вихор, а сам Єлань з десятком ординарців поскакали далі, в обоз, і коли мчали повз повозки, навантажені взуттям та солдатськими гімнастерками, забивало дух од радісної думки, що все це дістанеться червоноармійцям. Обозники не опиралися: хто сторопів од несподіванки, хто не розумів нічого, вважаючи вершників за «своїх», подумавши, що їх повертають кудись «за призначенням»,— так увесь обоз з кількох сотень возів дістався на поживу червоним полкам.

Неподалік від обозів стояв штаб дивізії; там зчинився переполох: у таких випадках про кількість нападаючих завжди створюється перебільшене уявлення — цим пояснюється і паніка, яка дає в руки «нальотчикам» дешеву перемогу, а часто і багату здобич. Точнісінько так, як і завжди, вийшло й тепер: ніхто нічого й нікого не думав організовувати, ніхто нічого не хотів, не намагався роздивитися й дізнатися — кожному вперу було думати лише про врятування власної шкури. Одним з перших вискочив надвір начальник дивізії полковник Золотозубов; він разом з дивізійним попом вскочив у таратайку, що стояла напихваті, і кинувся навітки. Всюди біганина, крики, плутанина, покvapна лайка, погрози...

А десяток кінних червоноармійців гасав серед переляканої штабної публіки, гиканням, стрільбою і криками про здачу посилюючи і без того нестримну паніку. За нацидвом поскакую Єлань і вже наганяв, заміряючись шаблею, коли «батюшка» обернувся з таратайки і вистрелив; куля влучила коневі в передню ногу, він закульгав, почав відставати. Тоді спинилась і таратайка; полковник зіскочив на землю і з руки почав бити з маузера. Друга куля влучила коневі в голову, і він хитнувся й упав, тільки Єлань устиг, падаючи, випручати ногу і, як зіскочив,— кинувся тікати до сусіднього переліска. На самому узліссі селянин на возу править парою здорових робочих коней. Єлань до нього. Тут розбалакувати ніколи, показав йому дуло револьвера, скочив на ближчого упряжного, відрубав посторонки і помчав геть, назад, туди де zostалися товариші. Але паніка вже вгамувалась. Там зрозуміли, що гроза наскочила нестрашна,— товаришів, мабуть, погнали, а мо-

же й перебили,— не було нікого; тільки скачучи повз хатину, де був штаб, побачив Єлань одного з ординарців без коня, із закривавленою щокою. Кинувся до нього і крикнув, щоб сідав ззаду на широкий круп здорового коня. Недовго думавши, той з розгону злетів і вчепився за Єланя, мало не зірвав на землю.

Так скакали вдвох ззаду обозів, поза хатинами, обіравши червоноармійські значки, скакали на далекий пагорок, до якого мав підходити, як вважав Єлань, свій полк. Попереду група кінних — стоять на самому шляху, об'їхати нема куди. Що за люди? Коли підскакали ближче, побачили, що свої, з обозу, збившись тут, не знають тепер, як через галявину, під обстрілом, пронестися до свого полку, що маячив на рівнині. У Єланя кінь хоч і здоровий, але для такого діла не годиться. Зрозумів це Яшка Галах — один з найкращих, найхоробріших ординарців.

— Товаришу командир,— каже,— бери мого коня, а я злізу, пішки піду. Якщо заберуть — скажу, мобілізований, може й не займуть — буває, що й не займають...

Роздумувати ніколи. Зіскочив Єлань з широкої доброї кобили, залишив на ній супутника, а сам пересів на швидкого Ящиного меринка. Витяглися низкою і помчали. Лишився Яшка Галах сам, поплентався назад, змішався з обозом. (Він вернувся тільки через три тижні: розповідав, що переховувався у них же в обозі — солдати-мужики не займали й не виказували; втекти зразу не вдалося, бо погнали його на тих підводах, які встигли заховатися від червоного полку).

По полю мчали кар'єром. Як бджоли, дзвеніли, шуміли, свистіли бистрі кулі; двох вершників поклали вони на широкому лузі, решта доскакала. Доскакав і Єлань. Швидко перекинули з другого флангу кінну розвідку, і вона попереду полку помчала відрізати обоз, що відходив. Частина встигла відступити, але більше того дісталось полкові: цим добром немало тоді підкріпили босу, обтріпану Єланівську бригаду.

.

Не зайва буде річ додати, що здобич свою полки, бригади та дивізії дуже не любили передавати вище «для загального розподілу», — лишали звичайно в себе, нагромаджували навіть іноді, задовольнялися вдосталь (що було рідко) і вже тільки безперечно непотрібну, обтяжливу зайвину передавали «вгору». Це стосується не тільки одягу,

взуття, харчів — те саме можна було спостерігати і щодо гвинтівок, патронів, кулеметів і навіть... гармат. Так складалось іноді, що в одному полку ледве-ледве кулеметів з десяток набереться, а в іншому, дивись, аж під сотню підкотило — і мовчать, ніколи не скажуть, що сотня у них, навіть коли ревізія, зуміють приховати, а вже в різних «звітах та донесеннях» і думати не думають про справжні цифри! Секретність тут була така велика, що навіть жоден командир бригади «самому Чапаєву» правди не казав. А втім, Чапаєв ніколи правди цієї й не домагався, а віддаючи накази, — хоч про те офіційно і не заявляв, — завжди мав на увазі десятків зо два, зо три зайвих кулеметів, а іноді й «невраховану» гармату, яку десь випадково помітив або про яку почув від якогось там полкового просторіки. Цифра наявної зброї подовгу лишалась у донесеннях одна й та сама. Але не слід думати, що не було ніколи втрат — вони були, тільки доносити про них було невігідно та, мабуть, і соромно, тому про втрати мовчали і поповнювали їх з таємничих невичерпних своїх «резервів». Якщо нічого не говорили про втрати, то не все говорили і про здобич — тут виявляли своєрідну «далекоглядність»: не гнались за скороминущою славою, заради розширення «резерву» — цифру здобутого зменшували вдвічі, втричі, а то й більше, залежно від потреби.

Куди ж дівалося це нагромадження? Як звітували про нього?

А тут звичайно з'являвся різний «брак, лом і непотріб»: у дивізію здавали тільки воістину негодяще, а що краще — лишали щораз у себе. Коли про це дізнався і Федір, його вже не так хвилювали грікі скарги на всякі нестатки, бо він знав, що скарги звичайно йдуть «авансом», галасувати починають задовго до того, як підступає справжня потреба. Розуміти доводилось так: «Дивізіє, помагай! Нестатки підкрадаються до моїх таємних резервів!..»

І справді, слідом за скаргами зростала, посилювалась, ближчала справжня потреба.

Тепер от свою здобич бригада Єланя теж розпотрошила майже всю у себе — мало що дісталось дивізії, а про армію й казати нічого.

Федір Кличков про все дізнався і зробив свої висновки вперше лише на цьому прикладі Єланівської перемоги.

«По-перше, — подумав він, — матиму це на увазі щоразу під час підрахування сил, а по-друге, постараюсь обмежити командирську брехню».

Забігаючи наперед, скажемо, що приблизно через пів-

року він і справді дечого добився, але взагалі мало, дуже мало. Тоді ж він відзначив і іншу обставину: командир бригади Єлань з групою ординарців працював у ворожому тилу. Працював, правда, успішно: відбив батарею, прискорив загибель ворожого полку, сплутав усе в обозі, мало не захопив начальника білої дивізії.

Це все добре, але... Вже тоді зродилось у нього це «але». І тоді ж зробив він логічний, незаперечний, такий переконливий і ясний висновок: командирові ніколи не треба захоплюватись окремою справою, він завжди повинен мати перед собою *цїле* — і операцію *цїлу*, й військо в *цїлому*, а окремі завдання комусь доручати. Особиста мужність Єланя могла призвести до сумного кінця, можливо, цїлу бригаду, якби його підстрелив Золотозубов, а заступник, скажімо, не зумів би впоратися з керуванням полками.

Цю думку Федір твердо засвоїв тоді ж, але засвоїв її якось абстрактно, а на ділі і сам од неї відступав не раз і ніколи не засуджував того, кому вдавалася молодецька витівка, — хай вона була майже безрозсудна, аби тільки кінчалася добре. Отака велика чарівність виняткового подвигу.

Як тільки дізналися, що у Єланя заварилось діло, поїхали відвідати його Чапаєв з Федором, Кочнев, Петька Ісаєв, кінних чоловік п'ятнадцять; поодинокі показуватися тут було неможливо — випадкові ворожі роз'їзди могли об'явитися в будь-якому місці, та й куркулики сільські не дуже любили червоноармійців, тим паче «начальство».

День ясний, чистий, святковий. По селах у яскравих сарафанах, у барвистих сорочках гуляє, співає, грає зелена молодь — аж дивно все це бачити. На призьбах сидять, покректують згорблені старі баби; задля теплого свята вирядились у важкі кожухи, немов жаби, повилазили з нір, маячать тут і там, наче мармурові чорні статуї. Біля Ради товпиться народ, не знаючи, куди подіти вільний час. Чапаєв указав їм вірний шлях, як позбутися святкової нудьги. По селах струмки глибокими рівчачками порізали в усіх напрямках шлях; у тих рівчачках доводилося застрявати не одному десяткові бригадних підвід, рвучи посторонки, ламаючи колеса... В кожному селищі викликали голову Ради, давали йому розпорядження провести спішну мобілізацію і полагодити шлях... Зчинявся гвалт, протестували, не бралися, але, вже повертаючись назад, можна

було побачити, що шлях полагоджений і впорядкований. Так від хутора до хутора, від села до села — полагодили весь шлях до останніх, далеких полків.

Еланя застали в штабі. За загальним правилом, за звичкою, він зараз же розклав на столі розмальовану, покреслену карту і почав указувати різні пункти, де, за останніми відомостями, розташовувався ворог. Незабаром до штабу під'їхало чоловік з десять кіннотників, заляпаних грязюкою, мокрих,— видно, що дуже потомлені... Виявилось, що група ця, на чолі з комісаром бригади Буровим, ходила в розвідку, побувала на цьому березі в чотирьох селах, перебиралась навіть і на той берег вплавав через річку, привезла чимало цінних відомостей... Витягши записну книжечку, захovanу десь під самим горлом, щоб не замочило, Буров крок за кроком змальовував перед присутніми обстановку за річкою... Ворог готувався запобігти наступові червоної сторони, зосереджуючи свої сили, підвозив артилерію, перегруповував частини, гнав поспіхом у різні сторони довгі повні обози... Маленька книжечка розкрила великі справи. Про що дізналися — переказали далі, через штаб дивізії, в армію...

Федір з гордістю, з радістю дивився на комісара — цього високого на зріст, дужого, замурзаного здоров'я, що, як виявилось, був пітерським слюсарем і добровільно пішов на фронт ще в минулому, 1918 році.

Одійшли вбік, розговорилися.

— А як політична робота? — спитав Федір.

— Та що,— махнув комісар,— скажу вам одверто, товаришу Кличков, нічого не роблю, їй-богу, нічого. Лайте — не лайте, а ніколи. Що, по-вашому, робити? Чи от за річку їхати, чи програму вчити?.. За річку потрібніше.

— Правильно,— сказав Федір.— Та я й не про те... Що обстановка нам диктує — хто скаже проти того? Ну, а бувають же моменти, коли можна?

— Ніколи! — відрубав упевнено Буров, скручуючи на пальці цигарку.

— Це ви вже занадто...— недовірливо заперечив Федір.— Занадто... Моменти бувають — неправда, їх тільки треба вміти ловити...

— А спробуйте з хлопцями нашими,— усміхнувся Буров.

— Це інша річ...

— Та що інша... спробуйте,— начебто дошкуляв той Кличкова.— Воно тее, скажу вам, дуже тее...

І він значливо підніс палець угору, наче загадав загадку і чекав розв'язання.

— Важко? — спитав Федір співчутливо.

Той мовчки нахилив голову, а потім бовкнув:

— Не тільки важко — не можна! Зовсім не можна! Ми, кажуть, воювати прийшли, а книжки читати потім будемо... Коли війну закінчимо, тоді й книжки, от що...

— Так от тут саме ваше завдання і починається,— не дав йому докінчити Кличков.— Комісар якраз і повинен переконати в іншому: повинен переконати, що без політики воювати не можна... Що ж за армія буде, коли не знає, куди й за що воювати йде? І час на це можна знайти... не вірю, що не можна... Спробуйте... Іншим разом самі згодитесь, що можна... Тільки розворушіть усіх тут — полкових комісарів, осередки... Та й сам... Од вас — ой як багато залежить...

— Та я — бачте,— він показав на мокру, заляпану гряззю тужурку.

— Не тільки,— відмахнувся серйозно Федір.— Цього мало. Отут саме ваша різниця з командиром і починається. Адже створюється враження, що ви — лише вояка добрий, а більше й нічого...

— Їм головне це,— переконував комісар.— Як з ними не будеш — ф'ю. На чорта ти їм потрібен. Балакати — балакаєш, а сам, кажуть, не робиш. Сам, кажуть...

— Та стривайте, стривайте,— спинив його Федір.— Знову повторюю: треба... *Але не тільки це* треба, не тільки... Хто ж, крім нас, армію освічуватиме? Зрозумійте, що *мало бути сміливим воїном, треба бути ще й свідомим*...

І він почав доводити Бурову, що вести політичну роботу навіть у найскладнішій обстановці конче потрібно й можна. Той уже не протестував, але видно було, що користі великої в цій роботі від нього не буде... Командир? Так, командиром він буде чудовим.

Через якийсь час цьому товаришеві дали командну посаду, а комісаром на його місце призначили іншого.

Закінчивши розмову, підійшли до стола. Єлань розповідав про вчорашній випадок.

— ...Чоловік з п'ятнадцять... Одягнені як слід, а відзнак нема ніяких: солдати і солдати. Тільки в командира зірка була червона — то в кишеню сховав. Приїхали в село — до Ради: де голова? А мужиків тут з півсотні набрались,— шепочуться чогось, одвертаються, бояться...

— Ви колчаки, чи що, солдатики? — питають.

— Колчаки,— кажуть хлопці, прикинутись задумали, подивитися, що з цього вийде.

— А сюди чого, воюєте?

— Воюємо, братці, та червоних от шукаємо: де вони тут, хто знає?

І стали мужиків розпитувати, які, мовляв, тут військової частини у червоних та де вони є, куди йдуть, як поведяться з селянами...

А ті носи повісили, слова путнього не скажуть.

— Он Іван Парфенович хай розкаже, він у нас знає все — це наш голова...

Іван Парфенович з'явився на дверях, чолов'яга так пудів на одинадцять...— обвів оповідач руками навкруги живота, показуючи, яка була солідність у Івана Парфеновича.

Всі розсміялись.

— Так, так,— підтвердив Єлань.— Тут по Радах скільки завгодно таких зустрінеш... Не розгледіли ще мужики, в чому річ, та й бояться... так наволоч усяку часом і оберуть...

Так от, спускається з ганку... І оком не моргнув, не злякався Іван Парфенович, іде собі до «колчаків», вклоняється аж від дверей, руку під козирок бере, уміхається.

— Здравія,— каже,— желаю.

— Ти голова? — питають хлопці.

— Так точно,— каже і знову сміється, сучий син.— Посадили ото, падлюки,— каже,— і сиджу... Ждали вас, рідних, на тому тижні... От... слава богу, прийшли — всю ж душу розмотали.

А хлопці начебто не вірять, значить.

— Та що ти, мовляв, дурня клеїш,— розкажуй діло: де «ваші»?

— Які це наші? — витріщив очі голова.

— Ну, що — які: червоні де? Розкажуй, червоний чорте!

Тут голова навколішки, виправдовуватися, свідків трьох з натовпу (пудів по вісім); ті за нього.

Та де ж, мовляв... Іван Парфенович — людина статечна, він ніколи з цим не зв'язувався, мужики його примусили в Раду залізти.

Хлопці з коней, зайшли до Ради, записали всі його свідчення, дали підписати: хочемо, кажуть, панам офіцерам матеріали привезти...

Все підписав, падлюка... Тут його з трьома ото захисниками на воза та й сюди. Як зрозумів, так і завив: я, хрис-

том-богом, каже, сам у більшовиках... А мужики перелякались — говорити не знають що... Зовсім перелякався народ,— махнув рукою Єлань, закінчивши оповідання.

— А де тепер? — спитав Федір.

— Усіх чотирьох у трибунал послали... Що народ біля фронту спантеличився, це точно: на тиждень по чотири рази зустрічали і білих і червоних, сплутали, хто перший приходив, хто останній, хто кривдив здорово, а хто й не чіпав... Коней, що позабирали,— і не злічити, а возів полаmano, сараїв попалено, посуду розбито, розтягнуто — краще і не згадувати. З худобою, правда, селяни узнали, як рятуватися: заженуть у хащу лісову цілі табуни, та так і не виводять звідти, корм ночами таскають. А солдати придуть: коні де, корови?

— Всіх забрали... геть усіх.

— Хто забрав?

Тут уже, коли білим,— то на червоних кажуть, а червоним — на білих. Минало. Але не завжди й тут минало, дізнаватися потім стали, розвідку по лісах пускали... Відшукують табун — приженуть, а село — рева реве... Тільки що ж сльозами вдієш, коли й кров ніпочому?!

По дорозі до полків заїхали в якесь село:

— Рада є?

— Рада? — м'ялися мужики.— Та була Рада...

— Де була?

— А мабуть, у цьому домі,— показують на великий забитий будинок.

— А тепер де?

— Тепер? Хто його зна... На селі... Там он десь... скраю...

— Та що ж ви, хлопці, невже не знаєте?

— Та чого нам... Ні, не знаємо нічого. Іжджайте он на той куток, там, може, скажуть...

— Ви ж самі — тутешні?

— Аякже — тут усі живемо.

— А не знаєте, чи є Рада?

— Та, мабуть, є...

— А староста є?

— І староста є.

— А молоко є?

— І молоко є.

— Ану, глечик швидше, та холодного!

— Це можна... Ванюшко, ну-бо!

Вирядили хлопчика, послали по молоко; не знали, як поводитися, про що говорити. Знайшлося двоє — впізнали Чапаєва. Але ще довго, вперто не вірили, що приїдджі

«не з офіцерів будуть». Нарешті, з різних ознак, фактів, спільних спогадів — повірили. Стали говорити охоче й легко. В розмові відчувалося співчуття, але втома, втома... І переляк... глибокий, хронічний, закостенілий...

Мужички гуторили про те, щоб «дати спокій — від усіх, мовляв, зле виходить... Війна кругом тяжка мужикові...»

Відпочиваючи, пробалалакали понад годину, і, коли зібралися від'їжджати, селяни проводжали дружньо, напучували по-товариському...

На самому березі Боровки, в селі, спинився Михайлов із своїм полком, — сюди проїхати можна було тільки берегом, а з того боку з-за сирту¹, де лежали ворожі цепі, тривала невпинна стрілянина: як побачать — і гатять, і гатять... До села лишалося вже зовсім недалеко... видно було клуні, коли ворог посилив огонь... Задзижчали квапливі кулі, одному з супутників пробило ногу. Вдарили по конях — учвал!.. Розбилися низкою — один від одного кроків на двадцять. Федір пригадав, як він рятувався в сломіхінському бою, й одразу відчув зміну: тепер уже не було того панічного страху, як тоді... Хай там — розриви, тут — кулі; і кулі бувають страшніші за снаряди. Все страшне по-своєму: «Куля — для тіла, шрапнель — для душі». Він скакав і ніяк не вірив, не припускав, що куля може зачепити і його. «Сусіда, звичайно... може... а мене — навряд...» А чого такі думки — і сам не знав.

На скаку поранило двох коней, одному з ординарців пробило шапку... Сховалися за високі стоги сіна, спішилися, один за одним від стогу до стогу, від клуні до клуні почали перебігати в село. Чапаєв перебігав останній. Федір, щоб спостерігати, заховався і стежив, як той спочатку рвонувся й побіг, але раптом повернув назад і шмигнув знову за стіг. Потім перечекав і вже не пробував перебігати прямо до села, а взяв у протилежний бік обходом, і до штабу прийшов останній...

Федір поцікавився:

— Що це ти, Василю Івановичу, здрейфив неначе? За клунюю, як боягуз, ховався?

— Випадкову кулю не люблю, — серйозно відповів Чапаєв. — Ненавиджу... Дурної смерті не хочу!.. В бою — дай, там можна... А тут... — І він сплюнув енергійно і люто.

До штабу було пройти нелегко: село обстрілювали з високого зарічного сирту. Тільки помітять кого між хатами,

¹ Сирт — горбок, невелика гора.

так і гатять у те місце мало не цілими пачками. Червоноармійці теж не дають себе скривдити: повилазили на клуні, поховались на покрівлях, за тинами, нарobili дірок у стінках сараїв — пильнують, що діється на тому березі. І тільки зачорніє, застрибає постать або голова десь виткнеться за горбом,— починають стріляти. Тут іде не бій, а справжнє взаємне полювання, вогонь по «випадковій цілі». І — дивна річ — по селу гуляють дівчата в святкових барвистих убраннях, де-не-де пісень співають, забавляються... Парубки теж гав не ловлять — крутяться коло них, підспівують, а один от і з гармонією підсипається...

Треба сказати, що річка тут неширока, і з-за сирту видно — боєць іде чи селянин, чи дівчина підстрибує... Стрільбу в провулках відкривали тільки по червоноармійцях. Селяни ходили наче і не було нічого — спокійні, неквапливі... І якби не перестрілка, важко було б подумати, дивлячись на них, що навкруги щосекунди чатує смерть: село наче десь у найглибшому тилу і в цілковитому спокої справляло свій традиційний великдень...

Михайлову хотіли поради́ти, щоб розвідку зробив через річку, а він її, виявилось, послав ще зранку, чекав тепер з хвилини на хвилину. Розвідка справді повернулася скоро, двох поховали на тому березі — вбили їх в останню мить, коли вже спускались до броду. На фронті рідко що дається даром! Повідомлення вислухали, порадились і вирішили вночі ж зробити наскок. Знали, що брід цей буде охоронятися,— треба було завидна шукати іншого. Операцією Михайлов брався керувати сам. Надій на успіх було багато, і головна надія полягала в тому, що білі частини вже наполовину були підготовлені, загітовані заздалегідь. Ця своєрідна агітація провадилася простим і оригінальним способом; чоловік десять комуністів вивозять на животах майже з середини села і пробіраються через ті самі прольоти, в які обстрілюють у селі червоноармійців. Повзуть і повзуть, не підводячи голови, не коливаючись, не похитуючись у сторони, повільно і все в одному напрямі. Доберуться до тину — тут дірки ще вночі пророблено,— лізуть у ці дірки і сповзають до берега. Перед самісіньким тином відбувається невелике маскування, а деякі проробляють його і раніше, ніж вивозуть, у селі. Маскування теж нескладне: одному гіллячок, паличок, ялиночок понатикають, понавішують з усіх боків або ганчірок понакидають, щоб на людину не був схожий. Отака потвора і суне до води. Буває, сіна накидають, соломною обсіплюють, рогожею накривають: у всякого Мусія своя затія... Десяток

або півтора отаких почвар виповзають на берег з різних кінців і, припадаючи то до горбочків, то до кущів, до прибережного різного укриття, випростовуються раптом і починають кричати:

— Солдати!.. Білі солдати!.. Товариші!.. Бийте офіцерів! Переходьте до нас!.. Вас обдурили!.. Селян на селян женуть. Офіцери — пани... Вони вам вороги, ми ваші брати. Переходьте, товариші!.. Бийте офіцерів!.. Переходьте!..

Річка тут неширока, з берега на берег чути дуже добре, а особливо дзвінко чути, коли роса: виповзають агітатори, звичайно, присмерком, вечірнім або вранішнім, коли не дуже помітно, як вони рухаються... Офіцери з того боку бридко лаялися — вже так кепкували, так кепкували, що слів поганих не знаходили для проповідників-більшовиків. Відкривали і стрільбу, але куди ж, у кого ж тут будеш стріляти, — не видно ніде нікого.

Лаятися — лаялись, а частини на березі все-таки надовго лишати боялися, міняли раз у раз, весь час жили в переляку, ждали якихось страхів у себе зсередини... Білі солдати близько до серця брали переконливі прості слова, що долинали до них з-за річки, і — казали потім — не один десяток розстріляли офіцери за підслухані солдатські розмови про «братів-більшовиків». Шпигунська робота в білих що далі, то більше розвивалась і серед солдатів; селяни починали там розуміти своє драматичне становище, коли їх силували, гнали боротися проти свого ж діла, проти свого ж брата трудяшого. Все це в дуже значній мірі полегшувало боротьбу червоноармійських полків. А робота агітаторів і вкрай розкладала білі частини.

Постріляють-постріляють офіцери — облишать, а агітатори так само повільно, тихо, не похитуючись, повзуть назад у село.

Увечері, напередодні наміченого нічного наскоку, агітацію було проведено особливо успішно: в окремих місцях білі солдати, ризкуючи життям, навіть перегукувалися з агітаторами, ставили різні питання, посилаючись на труднощі переходу, на суворість нагляду, на жорстокість розправ.

Уночі Михайлов з добірним загonom вирушив здійснювати задумане діло.

Другого дня в бригадний штаб надійшла його телеграма:

«Відібравши двісті чоловік, уночі, вбрід, а почасти по дерев'яному мосту, зробленому нашвидку, перебрався на другий берег Боровки і зненацька атакував сонного воро-

га. Захоплено в полон пснад півтораєта чоловік, чотири кулемети, гвинтівки, патрони, кухні, обози...»

— Забрав півтораєта, — уґолос сказав Чапаєв, — то це забрав, а на місці що лишилося?.. Пиши! — звернувся він до штабника, який складав донесення про успіх: — «Забрав у полон півтораєта і зарубав на місці двієті».

— Слухай-но, що ж це? — здивовано подивився на нього Федір. — Як двієті?

— Не менше, — відповів Чапаєв, нітрохи не зніжковівши.

— Та які двієті? Що ти, брат, вигадуєш?

— Нічого я не вигадую, — образився Чапаєв. — Коли йому, дурневі, невдоґад, що ж я — так і повинен пропустити?

— Та писати ж зажди... Ну, запитаємо, чи що, додатково пошлемо, а тепер... це ж вигадка, Василю Івановичу.

— То що? — усміхнувся він легковажно. — Повеселити треба.

— Кого повеселити? — заперечував Федір. — Що тут за веселощі! Та дізнаються про такі штуки, тобі й вірити ніколи не будуть...

— Не дізнаються, — знову відбувся жартом Чапаєв, але Федір добився, щоб ці двієті «мертвих душ» усе-таки не включали, і Чапаєв неохоче мусив зґодитися.

Коли повернулися до себе в штаб, там чекало розпорядження: негайно виїжджати, захопивши з собою одне, друге, третє. Вказувалися місце і мета: перекидали в іншу армію. За час переходу перекидань цих було декілька: туди сюди ткнуть, дивись — бригаду відірвуть, знову з'єднають, — словом, як годиться, як диктували обставини. Чапаєв завжди обурювався і круто лаявся під час усіх цих перемієнь, вважаючи їх чи то випадковієстю, чи то проявом злої волі якихось своїх «ворогів». На диво прості були в нього думки в таких випадках, навіть іноді можна було прийняти їх за жарт, якби не були вони сказані так серйозно.

В новій обстановці, по суті, ніщо не було нове, та й їхати було вже не так далеко. Армії тоді стояли тісно, йшли безперервним фронтом. Успіхи й невдачі в одній одразу позначалися на іншій. Відомості розносилися швидко; ці відомості то наґаняли сум, то окриляли надіями. Особливу радієть виявив Чапаєв, коли зачув про успіх бригади Єланя.

— Молодець, падлюка, недарма вчений, — радієно зая-

шив він у штабі про Єланя і негайно послав телеграму, де між діловими фразами висловлював свою радість: голі привітальні телеграми посилати не годилось.

Наступ розвивався успішно. Зайняли цілий ряд пунктів, великих і малих. По фронті металась, як шалені,— всюди треба було встигнути, вказати, допомогти, попередити, а часом і брати участь особисто в бою. Один з таких бойових епізодів Федір занотував у свою книжку під назвою «Пилюгінський бій». Наводимо цілком цей нарис.

Пилюгінський бій

1. Виступ

Ми виступили з Архангельського рано, на світанку, коли ще сонце не зігріло землю, на луках пахло нічною вогкістю, а в повітрі стояла напружена досвітня тиша. Один по одному виходили в просторе поле наші полки, вишикувались і мовчки, без криків, без пісень, без шуму, рушали до високого сирту, що заслоняв ближчі села. В усіх напрямках розкидані були передові групи; кінна розвідка помчала вперед і незабаром зникла з очей. Ми їхали перед полками — Чапаєв, командир бригади і я, раз у раз розсилаючи вістових або з одержаними новими відомостями, або по свіжий матеріал. Ліворуч, з-за другого сирту, лунала приглушена артилерійська пальба — це за Кінелем; там має посуватися наша бригада, яка дістала завдання вийти вогорі в тил і відрізати відступ, коли ми його пожемо з Пилюгіна. Хто палить — не розібрати, десь далеко, верст за двадцять — двадцять п'ять; це лише на світанку ясно доносяться глухі гарматні удари — вдень їх не було б так виразно чути.

Раптовим ударом в тил ми думали зчинити паніку у ворожих лавах і, користуючись замішанням, забрати артилерію, про яку донесла розвідка. Пальба за річкою свідчила, що ворог і помітив, і правильно зрозумів наш маневр,— шанси на успіх зменшувалися.

Виїхали на косогір. Внизу — маленьке сільце Скобелево; звідси почнемо наступ на Пилюгіно. Прискакала розвідка, повідомила, що Скобелево ворог покинув ще напередодні вечері. Підійшли до села. Селяни тулилися коло хат і боязко поглядали на військо, що вступало.

— Сьогодні білі, завтра червоні,— скаржилися вони,— потім знову білі, потім червоні — не бачимо краю... І хліб у нас поїли, і худобу забрали, знедолими кругом...— Потім чухали потилицю і з філософською примиренністю додавали: — Воно, що й казати, війна... розуміємо — жалітися ні на кого. Та важко стало, сили нема... І коли вона вже скінчиться, проклята? Таки ж відпочити треба.

— Коли переможемо,— відповідали їм.— Раніше ніяк не кінчити.

— Це коли ж? — дивилися вони втомленими, скляними очима.

— А самі не знаємо. От помагайте — скоріш піде... Як дружно візьмемося, де ж йому встояти, Колчакові?

— Де там встояти!.. — згоджувались мужики.

— Виходить, помагати треба...

— І помагати треба,— згоджувались вони далі.— Спробуй-но, помагай. Ти йому поміг, аж бач, ви село й зайняли... Тільки за вас заступився, а він село назад бере, отут дивись, як тебе з двох боків бити почнуть. Наше от Скобелево надивилося всього: і ваших бувало багато, і ганяли тут нас не раз... То по підвалах ото воно ладніше,— ні туди ні сюди...

Ми пояснювали мужикам на ходу, поспішаючи, наганяючи тих, що пішли вперед, у чому вони помиляються, що для них означає офіцерська, панська влада Колчака, що — влада Рад... Розуміли, згоджувались, але видно було, що говорили з ними на ці теми рідко і мало, знати вони до пуття нічого не знали і крутили розмову тільки коло «спокою».

Так не скрізь бувало,— лише в такій глушині, у таких закутках, як Скобелево. У великих селах — там, звичайно, кололись різко на дві половини непримирених ворогів: коли приходили білі, підводила голову одна половина, мстилася, знущалася, переслідувала, виказувала; коли приходили червоні, свято було на боці других, і вони теж, звісно, не милували своїх споконвічних ворогів...

Частини проходили селом, одна по одній переправлялися через невеличкий міст, розсипалися по луці, шикувалися цепами. З Пилюгіна відкрили по луці артилерійський обстріл...

Але вже далеко на правий край відбігали перші цепи, за ними тонкою, рідкою стрічкою вишикувалися інші, купки зникли, розтанули, вірний приціл узяти було дуже важко,— наслідки обстрілу були просто мізерні.

Ввійшли з Чапаєвим в хату, питаємо молока. Переля-

кана стрільбою, квола, хвора хазяечка принесла глек, поклатала окраєць хліба, ласкаво, любовно, дбайливо допомагала червоноармійцям, які товпились тут же, і їх годувала, розповідала, як страшно їй було, коли оце стріляли по селу... Коли стали давати за молоко гроші — відмовляється, не бере.

— Я — каже, — і так проживу, а вам хто його знає, скільки воювати доведеться.

Так і не взяла. Гроші ми сунули дітям; вони тулилися коло матері, чіплялися їй за поділ, як звірятка, позирали блискучими оченятками на незнайомих людей з гвинтівками, револьверами, шаблями і бомбами...

— Ви от платите, — зауважила хазяйка... — Хоч і не треба мені, а нехай уже... Чи сіна, чи вівса, за все віддають... А ті — обібрали до нитки, хоч би тобі соломинку заплатили... І Ванюшку, сина, з конем погнали... Чи вернеться — один бог знає.

В її голосі, в манерах не було підлесливості — говорила правду. Хоч не завжди, не скрізь розплачувались наші — не знала вона того, а про «колчаків» у кожному селі одне й те ж: обдирають, не платять, розтягують начисто...

Ми сидимо в халупі, і видно з вікна, як вибухають на луці снаряди — за двісті-триста сажнів. Тут і там, одна за одною безперестанно з'являються над землею маленькі хмарки густого чорного диму, і з кожною появою такої хмарки здригається повітря, двигтить земля, як бубонці, дзеленчать шибки у вікнах халуп. Ворог б'є по цехах, але невдало, навмання, без будь-яких наслідків, — перельоти на багато десятків сажнів... Ми затримуємося, чекаємо свою артилерію, щоб з місця в кар'єр пустити її в діло. Виходжу з халупи, забрався на пагорок, лежу. Коли це прибігає жінка. Оглянулась по сторонах, витягла щось з-під фартуха, тиче:

— На от, на, скоріш...

— Подивився — яйце, і, не розуміючи, в чім річ, сповнений здивування, дивлюся на неї широкими очима.

— Скільки заплатити?

— Е, що ти, рідненький, — образилась вона. — Адже втомився... Які тут гроші! Іж ото собі...

Вона поспішала, видно було і з мови, і з рухів, — скаже і озирнеться: помітять, мовляв, сільські, а білі придуть — викажуть, то біди не здихаєшся...

— Та що ти так ото? — питаю.

— А братик з вами у мене... рідний... разом воює. Теж

у Червоній Армії... Казали, білі ото розбили вас, Самару нібито взяли,— чи ж правда?

— Ні, голубонько, неправда,— відповідаю.— Зовсім неправда. Сама бачиш, хто кого б'є.

— Отож-то бачу... Ну, будь живий, голубе...

І вона квапливо шмигнула з косогуру, ховаючись і оглядаючись, зникла серед хат... А я сидів з дивним, радісним, особливим почуттям. Дивився на яйце, чогось усміхався і уявляв собі образ цієї милої простої жінки. «Є в нас скрізь,— думав я,— навіть і в такому закутку, Скобелеві, свої люди... Хоч і не розуміють, може, багато дечого, але інстинктом відчувають, хто куди йде... От вона, жінка, подивись: ждала... діждалась... рада... і тепер не знає, чим довести свою радість... яйце сунула».

2. В цепу

Прийшла артилерія, вказали їй шлях, і лощиною, напружуючись та пірнаючи, потягли коні важкі гармати. Ми бачили, як спинились батареї позаду цепів, як блиснув перший вогник: бббах... ббб... ах... Далі — без перерви. Цепи почули свою артилерію, пішли веселіше... Ми посідали на коней і в супроводі ординарців поскакали вперед... Виїхали на гору — звідти Пилюгіно як на долоні: прямою дорогою тут не більше як три версти. По флангах, до цепів, роз'їхались у різні сторони: Чапаєв — праворуч, я — ліворуч.

— Товаришу,— звернувся до мене вістовий,— це чого там, наші, дивись-но, відступають, чи що, тікають... Сюди, мабуть?..

Я подивився. Справді, якесь сум'яття — червоноармійці перебігають з місця на місце, цеп то зімкнеться, то розтягнеться знову... Ми — туди. З'ясувалася справа дуже просто: цеп перешиковувався і брав інший напрям.

Поле тут засаджене соняшником. Ми ледве пробиралися між здоровенним колючим соняшничинням. Дістались до першої лінії, позлізали з коней. Вістовий ішов з ними кроків за тридцять, я сам приліг у цеп. Побіч мене лежали молоді хлопці з загорілими обличчями, обидва куці, широкоспелі здоров'яки — Сизов і Климів. У цепу, коли наступає він, тихо, не почувеш людського голосу,— тільки команда гаркне або хтось кашляне, сплуне. Та рідко-рідко хто кине випадкове слово. Моменти ці глибоко змістовні: під огнем, у свисті і дзижчанні куль, кожному мить чекаючи, що вона проб'є тобі череп, ноги, груди,— не до слів, не до роз-

мов. Ти сповнений складних, мінливих, звичайно невиразних дум. Стаєш зосереджений, мовчазний, майже злий. Думки плутаються, хочеться згадати зразу якомога більше, якомога скоріше — в одну мить, щоб нічого-нічого не забути, не проминути... І здається, що от головного якраз і не згадав, а треба не баритися, поспішати треба...

Перебіжки одна за одною, все частіше, все частіше... Ближче ворог... Зовсім близько... Ще хвилина — і перебіжок не буде, за останньою перебіжкою — атака... Заради цього страшного моменту, саме заради атаки і поспішаєш тепер усе відразу, якнайшвидше, згадати... Там — межа, чорна безодня...

Я поволі опустився між бійцями. Вони посунулися, подивились непевно мені в обличчя, ні про що не спитали, — як лежали мовчки, так и лишилися... Полежавши, помовчав і я, але стало тяжко від мертвотної тиші, — виїняв кисет, скрутив цигарку, закурив...

— Хочеш, товаришу? — звернувся до сусіда.

Він підвів голову, мов не зрозумівши одразу і здивувавшись моему запитанню; ще більше здивувався він тому, що раптом, так от несподівано почув *тут, тепер* — людську мову. Подумав якусь мить, і я побачив, як очі його засвітилися, повеселішали.

— І то діло, давай, — потягся він до кисета. — Гей, Сизяк, — звернувся одразу ж до Сизова, — чого землю жуєш? На от, краще закури з нами.

Сизов так само повільно, як і Климов, трохи підвів голову і подивився на нас похмурим, суворим поглядом, а потім скрутив, закурив і сам повеселішав... Розмови немає ніякої, тільки кидаємо окремі слова: «вогко»... «колеться»... «погасло»... «бач, летить»...

— Перебіжка!!! — залунала команда.

Вмить схопилися. Разом, ніби гумовий, підстрибнув увесь цеп. Він не випростався на весь зріст, а так і застиг горбатий.

— Бігом!!! — почулося в ту ж мить.

Усі кинулися бігти, далеко поперед себе викидаючи гвинтівки... Біг і я, зігнувшись у дугу, нерівним, шкутильгаючим бігом. Ворог заторохотів кулеметами, заквапився рушничними залпами.

— Лягай! — залунала негайно ж нова команда.

Всі ткнулись в землю... як ткнулись, так кілька секунд і лежали нерухомо. Потім поволі заворушилися, стали підводити голови, оглядатися. Хто ткнувся попереду — рачкував тепер назад, щоб зрівнятися; хто ткнувся позаду, під-

повзав тихо, низько нахиливши до землі голову, — ніхто не хотів лишатися наодинці ні позаду, ні попереду.

Климов, що біг швидше і ткнувся попереду нас, рачкував тепер назад і, коли б я не посунувся, просто в обличчя влучив би мені величезною підошвою американського чевіка.

Лежимо — мовчимо. Чекаємо нової команди. Вже більше не пробуємо курити, не чути навіть і окремих уривчастих слів. Климов із Сизовим поруч. Мабуть, згадалося Климову, як кілька хвилин тому стало йому легше в розмові, — чую, заговорює з Сизовим:

— Сизов...

— Чого тобі?

— Комаха, бачиш, — і тиче пальцем у траву.

Сизов йому ні слова: похмурий, насупився, мовчить.

— Сизов! — чіпляється він знову.

— Та ну, чого? — кидає той неохоче.

Климов і сам нічого не відповів, зітхнув і потім, немов зібравшись з думками, тихо сказав:

— А Любоньку віддали в Проніно...

Мабуть, згадав землячку, а може й кохану, хто його знає... І цього разу ні слова не відповів йому Сизов. Розуміючи безнадійність, замовк Климов, а зі мною, певне, охоти не було говорити; розплатався ще щільніше по землі і почав водити пальцем по ранній рідкій траві, — то комашку роздавить і дивиться, як вона в конвульсіях конає на його брудному широкому пальці, то землі грудку сколупне, візьме її між пальцями і сипле, все сипле по піщинці, аж поки висиплеться вся...

— Перебіжка!.. Бігом!!!

Швидко схоплюємось, біжимо вперед з безумним поглядом, з перекирвленими обличчями, з широко роздутими, гарячими ніздрями. І чекаємо. Біжимо й чекаємо, біжимо й чекаємо... бажаної команди: «Лягай!»

Падали мертвими, закостенілими тілами, завмирили, підбиралися, втягалися в себе, як черепахи, а потім поволіповолі відходили, починали рухатись, нетвердим, сторожким поглядом дивитися по сторонах.

Тут же Маруся Рябініна — дев'ятнадцятилітня дівчина — теж з гвинтівкою, ступає гордо, не хоче відставати. Вона не знала, дорогий наш друг, що через кілька днів, біля Заглядіна, так само, як тепер, піде вона в наступ убрид через річку, одна з перших кинеться в атаку, і прямо в лоб на смерть вразить її ворожа куля, і впаде Маруся, і попливе теплим трупом по закривавлених холодних хви-

лях Кінелю... Тепер вона теж усміхалася, щось мені кричала дружне, та не розібрав здалеку...

Земляків своїх я не бачив уже два місяці і не встиг навіть про те дізнатися, що Микита Лопар і Бочкін — тут же, в полку, перебрались з уральських частин; надокучило воювати по інших полках. Терентія так і не побачив я цього разу. Лопар з другого краю болотини махав комунаркою і тряс величезними рудими кучерями...

Все знайомі, дорогі обличчя... Але ніколи було чекати — до клунь лишалося близько сотні сажнів. Кожної секунди можна чекати, що звідти зустрінуть раповим огнем. Це — улюблений на фронті прийом: завмерти, причаїтися, націлити дула й підпустити ворога близько-близько, а потім раптом кулемети і залп за залпом, бити жорстоко й невпинно, рядами, купами накласти перед собою людські тіла, бачити, як завагався ворог, посунув назад, кинувся навтіки, й бити, бити його навздогін, а може й пустити на нього приховану десь тут же кавалерію — добивати, рубати ворога, що втікає, розгубився, збожеволів від смертельного переляку.

Ми були готові до всього. Раптом праворуч два короткі залпи, за ними одразу ж швидко-швидко заторохтів кулемет. Вістовий поскакав дізнатися, в чому річ; за дві хвилини сповістив, що це наші на правому фланзі викликають ворога на відповідь. Але відповіді не було. Можна було подумати, що селище очищене, але, навчені гірким досвідом, тихо, обережно, навромацки посувалися до клунь наші цепі. Кілька чоловік кулеметників, а з ними бійці підхопили кулемет, підбігли до однієї з найближчих клунь, налагодили його швидко до бою — приготувалися стріляти. Але тихо... На правому фланзі здалеку глухо покотилось «ура», — це наші пішли в атаку, захопивши майже без бою всю групу ворога, яку залишено було там охороняти село. З-за гори, з лівого боку, прогрімилі один по одному три гарматні постріли... Гуркіт і виття слабшали, поступово завмирили, було чути тільки удари, від вибухів долинав тільки ледь чутний відгук, — значить, не по Пилюгину це, а сам ворог б'є кудись убік. Він бив по тих частинах, які йшли з крайнього лівого флангу йому в обхват; він переносив туди артилерійський вогонь, швидко відступав і проти нас залишив тільки невеликі частини, — так дізналися згодом, а тепер багато що було досі неясне, і можна було сподіватися всякого повороту і наслідку. Коли кулеметники влаштувалися біля клуні, ми з командиром батальйону підійшли ближче, щоб дізнатися, чи не побачили,

чи не помітили чого-небудь на токах: але там, як і досі, тихо, ніхто не показується — ні з білих, ні з жителів, наче мертво стало порожнє село. Обережно, озираючись навкруги, заглядаючи під стоги, за клуні й сараї, поволі посуваємося вперед. Ні звуку, ні шелесту, ні слова, ні пострілу — в такій тиші куди страшніше, ніж під пострілами. Тиша на фронті — жахлива, тяжка річ.

Позад нас, неподалік, ішли іваново-вознесенці, — їх червоні зірки вже тут і там мигтіли поміж клунь та стогів сіна. Цей рух, квапливий, нерівний, непевний, відбувався в мопильній тиші, у щосекундному чеканні раптового вогню...

Вдалині промайнула жіноча постать: мабуть, селянка... Треба швидше довідатись...

Риссю — туди...

3. Вступ

Жінка-селянка стояла коло льоху й пильно дивилася на мене застиглим, мутним, розгубленим поглядом. У цьому погляді відбився жах щойно пережитого страждання, в ньому відбилосся нерозуміння і напружене, болюче питання, чекання нової, неминучої біди, невідвортної біди, наче вона ждала удару, хотіла б відвести його, але не могла. «Чи скоро?» — питав цей стомлений погляд, і, мабуть, не вперше і не тільки на мене дивилася вона, така змучена, і питала: «Чи скоро?» Біля неї, коло хати, піднявши ляду, виглядало з льоху друге, таке ж змучене, сіре, напівмертве обличчя жінки: під очима нависли синяво-багрові набряки, губи висохли, вибилосся волосся з-під ганчір'я, накрученого на голову. Питанням і благанням був сповнений скорботний погляд.

— Білі тут чи пішли? — питаю їх.

— Пішли, втекли, рідненький, — відповіла та, що виглядала з льоху. — Чи можна нам звідси вилазити, рідненький? Стріляти будете ще?

— Ні, ні, не будемо, вилазьте...

І одна по одній почали вилазити з льоху жінки, тільки вони — чоловіків не було. Виповзали ще малі дітлахи; цих закутали ковдрами, рогожами, мішками, — мабуть, думали, що борошняний мішок врятує їх від шрапнелі... Витягли за сухі довгі руки діда з сірими мокрими очима, з широкою білою бородою. В нього на поясі теліпалась довга мотузка, — певно, на ній спускали його в льох.

Коли всі виповзли, одне за одним, тримаючись за тин, оглядаючись несміливо по сторонах, вони зашкандибали до своїх халуп. Велика, значлива картина, як посувалися вони, мов тіні попід тином у гробовому, драматичному мов-

чашні, все ще сповнені переляку, замучені своїм страхом, замерзлі у вогкому, холодному льоху.

На розі юрмиться купка селян,— вони теж іще не розуміють, не знають, чи закінчився бій, лишатися їм тут, а чи ховатися знову по хатах, під сараї, по лазнях...

— Здрастуйте, товариші! — гукнув їм.

— Здоров... Здрастуй, товаришу! — дружно відповіли вони.— Діждалися, хвалити бога...

Не знаю, чи вірити цим привітальним словам. Може, й білих вони зустрічали так само, щоб не займали,— з боязкості, з переляку. Але подивився на обличчя — і бачу справжню, щиру радість, таку справжню радість, яку вигадати не можна, особливо не можна відбити її на простодушному селянському обличчі. І самому стало радісно.

Ми рушили на середину села. Там нова юрба, але видно, що це вже не селяни.

— Ви що, хлопці, полонені, чи що?

— Так точно, полонені.

— Мобілізовані, чи що?

— Так точно, мобілізовані.

— Звідки?

— Акмолінської області.

— Скільки вас тут?

— Та от, чоловік тридцять, а то поховалися по сараях...
Та он з городів біжать.

— То, значить, самі лишилися?

— Так точно, самі.

— А зброя де?

— Поскладали он там, біля тину...

Під'їхав, подивився: купа гвинтівок. Зараз же до зброї, до полонених приставили своїх хлопців, наказали стерегти, поки переправимо в штаб дивізії.

Полонені мали жалюгідний вигляд, одягнені були погано — хто в кожушок якийсь старий, хто в сіряк, хто в дір'яві пальтечка; взуті теж погано — дехто у валянках, у личаках, і все це подерте вкрай... Вони ніяк не були схожі на військо — просто юрба голодранців. Дивно було: чого це вони так погано одягнені, адже колчаківське військо, навпаки, закордонним добром постачається щедро.

— Що це,— питаю,— хлопці, дуже погано одяг вас Колчак? Невже всіх так?

— Ні, це нас тільки.

— За що ж так?

— А все не йшли... Повтікало наших багато — хто назад до себе, а хто в Червону Армію...

— Виходить, не добром до Колчака йшли?

— А навіщо він нам... Своїх одяг з позументами, а нас — дивіться от...— І вони показували свої дірки та лахміття.— Та все вперед гнав, під самі постріли: таку, каже, сволоту й жаліти нічого...

— А от ви втекли б давно...

— Та не можна тікати, позад нас він своїх поставив,— ці не воювали, а тільки дивилися, щоб ми не втекли...

— Ну, а тепер як же вдалося?

— Та от всі в городах... між грядками... полягали і чекали. А потім вийшли.

— Куди ж тепер: служити в Червоній Армії у нас будете?

— Так точно, тому й лишилися, щоб у Червоній Армії. Куди ж нам? Того й хочемо.

Розмову на цьому й скінчили.

Вздовж по селу поскакали ми до гори, в той бік, куди втік ворог. Частина наші, видно було, вже видиралися на укис, скупчилися на містку, переходили піщаним крутим схилом.

— Чи багато тут білих було? — питаю по дорозі.

— Тищу було...— відповідають селяни.

Але вірити цим «тищам» ніколи одразу не слід: іноді «тища» обертається на п'ять, шість тисяч, а то й просто на двісті чоловік. Тільки згодом, порівнявши десятки відомостей і свідчення полонених, можна приблизно встановити цифру. В усякому разі, судячи по обозах, війська тут було досить. Недовго і не так уперто, як звичайно, держався в Пилюгіні ворог, мабуть, тому, що помітив і побоювався обхідного руху на лівому фланзі...

— Чи давно білі втекли?

— Та недавно,— відповідали селяни.— От тільки-тільки перед вами. Мабуть, і по горі недалеко зайшли...

Але стомлені наші частини не могли переслідувати. Хіба що кавалерію можна було пустити для перевірки, але кавалерії мало,— надії не було і на неї.

Ті, що пішли вперед і забралися на гору, все ще не втрачали надії захопити ворожі обози. Але захопити вдалося лише невелику частину, яка залишилась,— головний обоз давно й далеко зайшов уперед.

Пилюгіню лежало під горою. Гора крута й стрімка. Перебравшись через міст, тільки з великими труднощами можна було піднятися на вершину. Тут у гарячці стався драматичний випадок: передові частини, що підіймалися

прямо по схилу, як тільки вискочили на вершину, помітили на другому кінці цепі. Відкрили вогонь. Їм відповіли. Зав'язалася перестрілка: це свої не впізнали своїх. Двох убито, п'ять чоловік поранено. Вона закінчилася б ще тяжче, коли б вчасно не збагнув обстановку командир того полку, який виходив з-за гори з лівого боку; він самовіддано, ризкуючи життям, махаючи в повітрі хусткою й шапкою, кинувся по полю назустріч тим, що стріляли, добіг і роз'яснив, у чому річ. Коли ми на горі побачили чоловік шістдесят кавалеристів, що спішилися біля пітних, змилених коней, наказали їм розбитися на дві групи: одній наліво — дізнатися, чи нема якихось ознак, що там ідуть наші обхідні частини; другу половину послали праворуч, куди пішли ворожі обози. Зв'язку з обхідними частинами так і не встановили — там було щось подібне до зради, і кілька чоловік довелось арештувати, передати справу в трибунал. Але тепер ми нічого не знали і все сподівалися, що навіть невеликими ударами можна добитися наслідків, як тільки в тилу у ворога з'являться наші полки. Але полки ці не з'явилися, і ворог відступив спокійно, безкарно, з обозами. Розвідники, послані направо, як тільки від'їхали сажнів триста, були жарко обстріляні відступаючими цепами, змушені були спуститися в яр і далі посуватися чагарником.

На тачанці забрався на гору перший кулеметник. Я його взяв із собою, і ми поїхали туди — вперед, де видно було, як колихаються ворожі цепі. Вони відступали рівною галявиною, йшли до лісу, помітно поспішали, мабуть, чекали переслідування нашої кавалерії, не знаючи того, що кавалерії у нас майже нема. Самі ми, звичайно, вдіяти нічого не могли, але все ще була якась невиразна надія, що ось-ось у ворожому тилу залунають перші постріли, — тоді звідси навіть і з одним кулеметом можна здорово посилити паніку, деморалізувати ворога остаточно і забрати обоз... Усі сподіванки були марні. По п'ятах ворога, що відступав, ми посувалися версти з півтори: розвідка з правого боку, а ми на горі — безперервно обстрілювали відступаючих. Вони відповідали і все відходили до лісу, аж поки зникли. Ми ні з чим вернулися назад.

На горі заліг Іваново-Вознесенський полк. Коли ми з кулеметником стали наближатися, помітили, як кілька чоловік, поклавши гвинтівки на коліна, прицілювались у нас і чекали, коли ми під'їдемо ближче. Я голосно закричав, що їдуть свої, замахав хусткою — відвернув нову біду. Кілька чоловік підвелось нам назустріч і, коли мене впі-

знали, похитували головами, ахали, ляли себе за необачність. Ми спустилися з гори і в'їхали в село.

Тут я зустрівся з Чапаєвим — він об'їздив частини. В тій атаці, що була перед клунями, він брав участь особисто і звідти же ввійшов у село. Повернувши коня, я поїхав разом з ним назад на гору.

Ожило село. Всі хати позаймали червоноармійці. Жінки товпилися біля колодязів, бігли з водою, поспішали ставити самовари, частували прибулих товаришів. Уже тепер не ховалися вони від нас, не боялися, а молодь так навіть і зовсім розгулялася. Дівчата сільські знайомилися з червоноармійцями так швидко, що тільки дивом дивуєшся.

Поглянь от і тепер.

На горі заліг наш цеп; десь тут у лісі, зовсім недалеко, відступає вороже військо; не розвіявся ще в повітрі порохий дим, а в розчинені вікна хати вже вабить гармонія, і на заклик її збираються охоче, йдуть і бійці, йдуть і дівчата... Тут незабаром почнуться танці — без цього не обійтись...

Тому ще тут зустрічають так радісно червоні полки, що не тільки грабунків або насильства — не було жодного випадку навіть найдрібніших образ і сварки; саме *як товариші прийшли* і до товаришів, сповнені поваги, взаємної духовної близькості.

Величезній більшості не дісталось місця в хатинках — довелося розташуватися біваком на майдані біля обозів.

Відшукали кращу, просторішу халупу; тут розмістили бригадний штаб і оперативний відділ дивізії, — він їздить з нами нерозлучно всі ці останні дні. Протягли кабель, запрацював апарат, заголосили телефони. Незабаром тут з'явився самоварчик. За столом були командири і політичні працівники. Один одному поспішав розповісти, що зробив, що бачив і пережив у бою. Перебивали, недоговорювали, хапалися то за одне, то за друге, галасували, квапилися один одного перекричати, змусити себе слухати, але кожен не слухати — розповідати хотів, бо він сам ще був сповнений не охоловшими ще переживаннями. Втоми наче не було... Так за розмовами, за гомоном минуло з півгодини.

Раптом — громовий удар, за ним другий, третій... Ми перезирнулися, повскакували здивовані з-за стола і просто до дверей. Може, бомбу хто впустив?

Але тут підряд три вибухи... Якщо артилерія? Але звідки ж їй узятися?

В цей час блиснув рушничний постріл, за ним ще, ще, ще — зчинилася безладна стрілянина. Червоноармійці, що сиділи купками біля фургонів, уже поскоплювались і кидалися в різні сторони. Майдан одразу обезлюднів. У себе над головою ми побачили ворожий аероплан, що рівно й повільно, мов срібний лебідь, плинув у голубу далину. Вибухи сталися у величезному сусідньому саду, де не було жодного червоноармійця...

Незабаром усе заспокоїлось і набрало свого недавнього вигляду... Вже тремтів присмерк, а за ним легко спустилася спокійна, зоряна весняна ніч. Тихо на селі. Ніщо не нагадує про те, що тільки недавно закінчився бій, що всюди нищпорила і виривала жертви нещадна, жадібна смерть. А завтра, як тільки трохи підіб'ється сонце,— ми знову в похід. І знову, як метелики навколо вогню, будемо кружляти між життям і смертю...

«Ну, а сьогодні як? — ставиш собі щодня вранці тяжке, болюче питання.— Хто зостанеться живий? Кого вже не буде? З ким виступатимемо завтра на світанку, з ким ніколи-ніколи не побачусь... після сьогоднішнього бою? А попереду ще нескінченні походи, щоденні жорстокі бої... Весна... Початок... Колчак похитнувся тільки в перших лавах, а скрушити треба всю величезну стотисячну масу. Як це дорого коштуватиме! Скільки буде на осінь жертв, скільки не долічимося з оцих ось товаришів, що йдуть тепер зі мною!»

Після цього так докладно описаного бою відкритий був шлях на Бугуруслан. Як і більшість міст,— не тільки в цих боях, але й взагалі за всю громадянську війну,— Бугуруслан було взято обхідним рухом. На вулицях великих міст бої бували рідко. Головний бій, останній і вирішальний, звичайно спалахував безпосередньо на підступах до міста, і коли він, бій цей, був невдалий для тих, хто оборонявся, невдаха, звичайно, відступав, лишаючи саме місто без бою в руках переможця. Так було і з Бугурусланом.

Чапаєвська дивізія йшла швидко вперед, так швидко, що інші частини, відстаючи з важливих і неважливих причин, своєю повільністю руйнували загальний єдиний план комбінованого наступу. Вийшовши далеко вперед і б'ючи в лоб, вона більше гнала, ніж знищувала ворога чи захоплювала в полон. Випробувані в походах бійці дивували своєю витривалістю, своєю невибагливістю, готовністю коли завгодно, в будь-якій обстановці і в будь-якому стані прийняти удар. Були випадки, коли після багатоступінчастого походу вони падали з ніг від втоми — і раптом зав'язувався бій. Втоми наче не було: витримують натиск, самі розвивають наступ, ідуть в атаку, переслідують... Але було й так: щоденні бої і переходи зморювали до цілковитої виснаги. Тоді на першому ж привалі падали і спали, як мертві, часто без належної охорони, разом засипали всі — і командири, і бійці, і караули...

По горах, по вузьких стежинах, убрід переходячи зустрічні річки,— мости ворог висаджував у повітря, відступаючи,— і в дощ, і в грязь, по вранішній росі і у вечірніх туманах, день ситі, два голодні, у благоденстві одязі й взутті, з натертими ногами, з хворобами, часто поранені, не залишаючи строю, ішли переможно вони від селища до селища — нестримні, непереможні, терплячі до всього, горді й стійкі в опорі, відважно сміливі і страшні в натиску, наполегливі в переслідуванні. Билися героями, вмирали, як червоні рицарі, попадаючи в полон, мучениками гинули під тортурами та катуваннями! З такою надійною силою не можна було не перемагати — треба було тільки вміти нею керувати. Чапаєв цим хистом керування володів у високій мірі,— саме керування такою масою, в такий момент, у такому її стані, як тоді. Маса була героїчна, але сира; момент був драматичний, і в розпалі боїв багато дечого сходило з рук, прощалося, виправдовувалось винятковістю обстановки. Та маса була як наекзальтована, її стан не переказати словами: той стан, мабуть, неповторний, бо з'явився він внаслідок цілого ряду подій — різних подій, великих і малих, що були колись раніше і що супроводили громадянську війну. Волга назад не потече, причини ці назад не повернуться, і стан, той стан, народитися не може знову. Будуть нові моменти — і прекрасні, і глибокі змістом, але це будуть *уже інші*.

І Чапаєви були тільки в ті дні — в інші дні Чапаєвих не буває і не може бути: його породила *та* маса, в *той* момент і в *тому* своєму стані. Тому він і міг так добре керувати «своєю» дивізією. Як глибоко він був правий, і сам того не розумів, коли називав славу 25-ту *своєю*, Чапаєвською дивізією.

В ньому зібрались і відбилися, як у дзеркалі, основні властивості напівпартизанського війська тієї пори — з безмежною відвагою, рішучістю і витривалістю, з неминучою жорстокістю і суворими звичаями. Бійці вважали його втіленням героїзму, хоч, як бачите, нічого поки що особливо героїчного в діях його не було: те, що робив особисто він, робили й багато інших, але що робили ці інші — *не знав ніхто*, а що робив Чапаєв — *знали всі*, знали докладно, з прикрасами, з легендарними подробицями, з казковими вигадками. Він, Чапаєв, у 1918 році був чудовим бійцем; у 1919 році він уже славний був не як боець, він був *героєм-організатором*. Але й організатором лише в певному, в умовному розумінні: він терпіти не міг «штабів», зараховуючи до штабів цих усі установи, які воювали не багнетом, — чи то відділ постачання, чи комендатура, чи зв'язок, що завгодно. В його очах — воював і перемагав тільки воїн з гвинтівкою в руках. Штабів не любив він ще й тому, що мало в них розумівся і *організувати* їх як слід ніколи не вмів; з'являючись у штаб, він більше *розпикав*, ніж указував, допомагав і роз'яснював.

Організатором він був лише в тому розумінні, що самим собою — улюбленою і високоавторитетною особою — він зв'язував, зливав воедино *свою* дивізію, надихав її героїчним духом і палким поривом уперед, надихав її на перемоги, розвивав і зміцнював серед бійців героїчні традиції, і ці традиції — наприклад, «не відступати!» — були священні для бійців. Які-небудь разінці, пугачовці, домашкінці, зберігаючи ці бойові традиції, терпіли неймовірні труднощі, приймали, витримували і в перемогу перетворювали неможливі бої, але назад не йшли: відступати полкові Стеньки Разіна — це значило зганьбити безповоротно своє бойове, геройське ім'я!

Як це красиво, але як і невірно, шкідливо, небезпечно!

Бойове кипіння — чапаєвська стихія. Тільки затихло — і він уже змагає, нервує, нудьгує, сповнений тяжких дум. А з кінця в кінець по фронту ганяти — це його улюблене діло... Бувало так, що й потреби гострої нема, — тоді сам собі знаходив зачіпку і мчав за п'ятдесят, сімдесят, сто верст... Приїде в одну бригаду, а в сусідній дізнаються,

що він тут,— дзвонять: «Негайно приїзди, є невідкладна справа...» І скаже Чапаєв туди. «Невідкладної» справи, звичайно, нема ніякої,— друзям-командирам просто хочеться посидіти, поговорити зі своїм вождем. Це саме вони, чапаєвські супутники, виносили і широко рознесли чапаєвські подвиги і чапаєвську славу. Без них він — та й усякий інший в цьому ж роді — ніколи не буде такий уславлений. Для гучної слави завжди буває мало гучних і славних справ — завжди потрібні оповісники, сліпо віддані люди, які вірили б у твою велич, були б нею засліплені, натхненні і в самому вихвалюванні тебе знаходили б свою власну радість...

Ми завжди схильні дати героєві більше, ніж він має насправді, і, навпаки, не додаємо дечого заслуженому і часом винятковому «рядовому».

Вони, чапаєвці, вважали себе щасливими вже через те, що були співучасниками Чапаєва (не лякаймося слова «героїзм» — воно має всі права на існування, тільки треба знати, що це за права); проміння слави, що освітлювало його, відблисками падало і на них. В полку Стеньки Разіна було два герої, які в боях утратили ноги; вони повзали на куксах, один сяк-так шкандибав на милицях,— і жоден не хотів залишити свій многославний полк, кожен за щастя вважав, коли Чапаєв, приїхавши, скаже до нього хоча б кілька слів. Вони не були тягарем для полку — обидва в боях працювали на кулеметах.

Минуться наші героїчні дні, і не повірять цьому, подумать — казка, а справді ж було так, що двоє безногих бійців-червоноармійців працювали в боях на кулеметах. Був сліпий, невидючий зовсім боєць. Він написав якось через своїх друзів листа до дивізійної газети,— цей лист зберігається у нас і досі. Наводимо його тут, хоч і не повністю.

ЛИСТ СЛІПОГО ЧЕРВОНОАРМІЙЦЯ¹

«Товаришу редактор.

Прошу вмістити в газеті «Известия» фатальну подію, мою пригоду — втечу від уральського козацтва до товаришів більшовиків. Повідомляю в коротких поясненнях, що ми жили між козацтвом і Червоною Армією на Уральській залізничній станції. Старші два брати мої служили на

¹ Окремі вислови і граматичні помилки залишаємо як є, тільки подекуди, щоб легше було читати, розставили розділові знаки.

поїздах під час війни козацтва з Червоною Армією. Коли був перший наступ на Уральськ товариша Єрмощенка 20 квітня (за новим стилем 3 травня) на станцію Семиглавий Мар,— 23 квітня, тобто 6 травня, від військового уряду був виданий наказ про мобілізацію селян, як проживаючих у місті Уральської області. Брати мої відмовились іти проти Червоної Армії із зброєю в руках; належні мобілізації від козацтва, брати мої рішуче заявили, що ми не підемо проти своїх товаришів більшовиків, за що були розстріляні козаками 23 червня о 12 г. ночі. Я лишився сам, сирота, зовсім безніякого притулку. Батьки мої померли п'ять років тому, більше нема в мене ніяких родичів ніде. Ще й зовсім сліпий до того, позбавлений зору, після розстрілу моїх братів пішов я до військового уряду просити притулку; військового уряд мені об'явив, що брати твої не пішли воювати проти Червоної Армії — то й ти йди до своїх товаришів більшовиків, хай вони дадуть тобі притулок. Тоді я їм сказав у відповідь: мабуть, не нап'єтесь ви неповинної крові, кровожерливі звірі,— за що й був посаджений я в тюрму і чекав розстрілу. Просидів 15 днів у тюремному ув'язненні, і мене звільнили. Пробувши я кілька днів під стінами міста без шматка хліба і вирішив іти під захист до своїх товаришів більшовиків. І хоч зовсім сліпий, вирішив дістатися я до своїх товаришів або заблудити й загинути де-небудь у степу, аніж жити в козачих руках. Один товариш провів мене потайки від Уральська на дорогу, сказав мені: іди в напрямі так, щоб сонце світило тобі в спину, таким способом ти можеш вийти в Росію. Попрощалися ми з товаришем, і я рушив у путь. Пройшовши кілька верст, я збився з узаканого мені напрямку, пішов сам не знаючи куди. В цей час мені спала на думку смерть моїх братів, лихо, скорбота і горе-випробування, тяжкі муки... Ішов шість днів степом, голодний і холодний, на шостий день моєї подорожі став знемагати на силах, уста мої залиті кров'ю, бо нема хліба, краплини води, нічим заспокоїти страшний голод. Заливаючи путь свою гіркими сльозами, нема надії на порятунок життя. Тоді я скрикнув голосно: «Любі мої брати! Ви лежите в землі спокійно, а мене покинули на горе. Візьміть мене до себе, припиніть мое страждання, я вмираю з голоду серед степу, хто прийде тут до мене на поміч гірких сліз, ніде нема нікого...» Аж ось чую спереду собаче гавкання і дитячі голоси, і я на слух прийшов, спитав дітей, який це хутір — козачий чи мужичий. Мені сказали, що це хутір мужичий, Красні Тали, за сім верст від козачої грані. Один мужик узяв мене до себе в хату, напоїв, нагодував,

заспокоїв мій голод, вранці провів мене в село Малаховку, і тут я вже насилу дістався до Петровської області...»

Далі він розповідає, як добре його прийняли в Радянській Росії, як приголубили, як піклувалися.

«Голова Ради Іван Іванович Девицин палко вітав мене, був у великій радості і захопленні. Тепер у своїх товаришів більшовиків забув я страждання і вважаю себе в безпеці... Помістили мене в будинку в просторій кімнаті, дали мені м'яку постіль, зняли з мене подерту, брудну білизну, взули, одягли мене в новий, чистий костюм економічний і продовольчий відділи... Живу я справжнім «буржуєм», висловлюю свою велику подяку, глибоке почуття...»

Іде перелік осіб, яким висловлюється подяка, а закінчується лист так:

«Хай живе Всеросійська Радянська Республіка, товариш Ленін, хай живе непереможний герой товариш Чапаєв, хай живе волосна Рада, економічний і продовольчий відділ!»

Не лист, а ціла поема. І такий мученик за Радянську владу, сліпий червоноармієць, що шанував подвиги Чапаєва, як святиню, був найкращим оповідачем, бандуристом-чапаєвцем, що розповідав бувальщини й небувальщини, що сам вірив своїм вигадкам, бо створював їх сам, прикрашав сам. А хто ж такий сильний, щоб не повірити своїй власній вигадці?

Слава Чапаєва гриміла далеко за межами Червоної Армії.

У нас зберігся інший лист якогось радянського працівника з Новоузенська,— прочитайте і побачите, яка безмежно велика була віра у всемогутність Чапаєва: його вважали не тільки за вождя-бійця, а й за повноправного хазяїна в тих місцях, де проходили і воювали полки Чапаєвської дивізії. Надрукований лист на навощеному папері, запакований був старанно, надісланий Чапаєву з нарочним. Якийсь радянський працівник, Тимофій Пантелеймонович Спічкін, скаржитися йому на несправедливості новоузенські, просить допомогти, тільки в Чапаєва сподівається знайти швидко і справедливе розв'язання питання. Він пише:

Дивізійному командирові Василю Івановичу
товаришу Чапаєву

Голови Новоузенської ради народних суддів
Тимофія Пантелеймоновича Спічкіна

Кричуща скарга

Прошу Вас, товаришу Чапаєв, звернути на цю скаргу свою особливу *геройську* увагу. Мене знають другий рік Уральського фронту за чесного радянського працівника, але лихі люди, новоузенські злодії і злочинці, намагаються мене очорнити і зробити божевільним, щоб моїм заявам на злодіїв не надавати значення... Справа така: 16 злодіїв украли... (іде перелік прізвищ, хто скільки вкрав). Коли я, Спічкін, заявив про цю крадіжку в Самару, то 14 злодіїв, які лишилися незаарештовані (двох арештовано), заявили, що Спічкін божевільний, і зажадали, щоб лікарі Спічкіна оглянули. Лікарі визнали мене розумово здоровим. Тоді 14 новоузенських злодіїв-грабіжників сказали: «Ми вам не віримо», і відправляють мене в Самару, в губвиконком, для огляду через лікарів-психіатрів. Але, беручи до уваги, що тепер уся правда і справедливість на фронті у червоноармійців і героїв, подібних як Ви, товаришу Чапаєв,— я, Спічкін, Вас терміново прошу зробити потрібне розпорядження: допомогти в Новоузенську заарештувати всіх згаданих 14 злодіїв, відіслати їх у Самару для віддання під суд ревтрибуналу, і за це Вам населення скаже велике спасибі, бо в думці народній ім'я Ваше славне як самовідданого героя і стійкого оборонця республіки і свобод. Я на Вас цілком покладаюся, товаришу Чапаєв. Захистіть мене від 16 новоузенських злодіїв-грабіжників.

25 квітня 1919 року

Тимофій Спічкін».

У «додатку до цієї справи Спічкін указує Чапаєву, де і як «розкопати» весь матеріал, закінчуючи такими словами:

«Я прошу негайно заарештувати без ніякого вагання всіх, що лишилися... злодіїв і повторюю... Ваше славне ім'я буде ще славніше за такий захист населення від мароде-

рів-злодіїв і визволення населення від цих брудних павуків-мікробів».

Не менш блискучою є спічкінська «заява», що була, мабуть, наслідком гонінь на нього чотирнадцяти «павуків-мікробів».

«Ви, товаришу Чапаєв, визнаний герой всенародно, і слава Ваше ім'я гримить повсюди — Вас згадують навіть діти. Я, Спічкін, теж визнаний герой, але не в військовій справі, а в справі цивільній. У мене також є великі пориви до слави і доблестей. Прошу Вас цього вірити! Ви переконаєтесь у цьому на ділі. Я, Спічкін, жива вогняна енергія і жива праця. Вважав би за щастя бачити Вас особисто, а Вам познайомитися зі мною, Спічкіним. Бувши з природи людиною кришталевої чесності, люблячи народ, за який віддавав душу (що можу переказати Вам особисто про свої великі подвиги), я бажав би негайно стати Вашою правою рукою і свою вогняну енергію віддати для Вашої військової справи, для відбиття ненависного бандита — Колчака. Прошу Вас негайно прийняти мене до лав Червоної Армії добровольцем, у славний Ваш полк імені Стеньки Разіна.

Голова Новоузенської ради народних суддів

Тимофій Спічкін».

І «кричуща скарга», і «заява» Спічкіна повні суперечностей, неточності і справді-таки справляють враження гарячкового маячення, але все, висловлене тут, згущено, — в іншій формі, іншими словами на кожному кроці повторювалося в чапаєвській практиці. І характерно, що він, Чапаєв, ніколи не відмовлявся втручатися в такі справи; навпаки, любив розібрати все сам, докопатися до дна, вивести різних негідників та дурисвітів на чисту воду. Ці листи прийшли в самий розпал наступу, і тому ходу їм він не міг дати анінайменшого, але турбувався, пам'ятав довго, весь час хотів побувати там, на місці, і розібрати. Обмежився тільки грізним листом, де метав «на винних» грім і блискавку. Та ба! Ці «чотирнадцять павуків-мікробів» без будь-якого розслідування, заочно, вже були для Чапаєва безсумнівними *падлюками*. Вірив він усьому з надзвичайною легкістю, хоч з такою ж легкістю в усьому і зневірився — в усьому, але тільки не в справах і питаннях військових: тут якраз навпаки — нічому не вірив, а працював виключно «своїм розумом».

Коли подумаєш, чи мав він, Чапаєв, якісь особливі,

«надлюдські» властивості, що дали йому невмирущу славу героя,— бачиш, що властивості у нього були цілком звичайні, цілком «людські»; багатьох цінних властивостей навіть і зовсім не було, а ті, що були, відзначалися тільки дивною якоюсь свіжістю, чіткістю й гостротою. Він властивостями своїми вмів володіти чудово: породжений сирію, напівпартизанського селянською масою, він її наелектризував до краю, насичував її тим змістом, якого хотіла й вимагала вона сама,— і в центрі ставив себе!

Чапаєвську славу породили не так його героїчні діла, як самі люди, що його оточували. Цим нітрохи не зменшується колосальна роль, яку відіграв і сам Чапаєв як особа в громадянській війні, проте слід знати і пам'ятати, що навколо імені кожного з героїв завжди більше легендарного, ніж історично реального. Але спитають: чому саме про нього, про Чапаєва, створювались ці легенди, чому саме його ім'я користувалось такою популярністю?

Та тому, що він *повніше за багатьох інших* втілював у собі сирію і героїську масу «своїх» бійців. До душі припав їм своїми вчинками. Мав у собі якості цієї маси, які вона особливо цінувала й шанувала,— особисту мужність, завзяття, відвагу й рішучість. Часто цих якостей було в нього не більше, а навіть менше ніж у інших, але так уже вмів обставити він свої вчинки і так йому допомагали це робити свої, близькі люди, що як наслідок — від його вчинків завжди виходив аромат богатирства й чудесності. Багато хто був і хоробріший за нього, і розумніший, і талановитіший в справі керівництва загонами, свідоміший політично, але імена цих «багатьох» забуті, а Чапаєв живе і довго-довго житиме в народі, бо він — корінний син цього середовища, який до того ж дивно поєднував у собі те, що було розкидане по інших індивідуальностях його соратників, по інших характерах.

Нема потреби описувати операцію за операцією, нема потреби говорити багато про оперативні накази, їхню цінність і помилки, про успіхи наші і про поразки. Про це скажуть ті, хто дасть спеціальні військові нариси. Ми ж у нарисі своєму нітрохи не претендуємо на повноту викладу подій, на їхню точну послідовність, точність дат, місць, імен... Ми даємо тільки зарисовки побуту, породженого тією порою і для тієї пори характерного. От хоча б і тепер, на шляху до Белебея, не будемо стежити, як розгортались сучасні військові операції, а наведемо всього дві-три побутові картини того часу.

За Бугурусланом від селища Дмитровського на Татарський Кондиз ішла еланівська бригада. Тут були жорстокі бої. Віддавши Бугуруслан, ворог усе ще не хотів повірити, що разом з цим містом він утратив і свою ініціативу, що настав кінець його переможному походу, що тепер його будуть гнати, а він — оборонятися, відступати... Напружив він сили, зустрів міцними ударами натиск червоних полків. Та вже пізно, — могутній дух упевненості в перемозі відлетів од білих армій, примчав до червоноармійців, дав їм бадьорість, поймав їх тією невтомністю і відвагою, які живі тільки тоді, коли певен у перемозі.

Момент переходу ініціативи з однієї сторони на другу завжди дуже знаменний і яскравий — не помітить його тільки сліпий. Одна сторона раптом потьмяніє, опуститься і обм'якне, тоді як друга наче налетється живлющою таємничою вологою, стане дибки, наїжить, заблещить, стане грізною і прекрасною в своїй несподіваній величі. Приходить такий момент, коли в меркнучій армії щось до такої міри розслабне, так вихворіє, стане безкровним і млявим, що їй лишається один кінець — умерти. Внутрішній довгий, виснажливий процес виходить назовні і кінчається смертю. Такого приреченого на неминучу смерть, але все ще живого покійника являла собою в бугурусланські дні ще так недавно могутня, непереможна армія білого адмірала. Історія вже тоді поклала суворою рукою ганебну печатку безславної смерті на її низький, злочинний лоб.

А Червона Армія, така пружна і свіжа, так помітно оновлена джерельними струмками фабрик і заводів, професійних спілок, партійних осередків, — вона була в ті дні подібна до світлого богатиря, який прокинувся і все візьме, всіх перемаже, перед яким згине чорна сила.

Цим настроєм була сповнена і Чапаєвська дивізія, з цим настроєм еланівська бригада біла ворога під Руським і Татарським Кондизами.

У штаб бригади приїхав Фрунзе, ознайомився швидко з обстановкою, розпитав про успішні останні бої Єланя і тут же, в хатинці, написав подячний наказ. Це ще вище піднесло переможний дух бійців, а сам Єлань, підбадьорений похвалою, поклявся новими успіхами, новими перемогами.

— Ну, коли так, — сказав Чапаєв, — клятву марно не давай. Бачиш оці гори? — І він з вікна показав Єланю кудись невиразно вперед, не називаючи ні місця, ні річок, ні селищ. — Бери їх, і от тобі мое слово честі: подарую свою срібну шаблю!

— Гаразд! — засміявся радісний Єлань.

А днів за три після цих урочистих обіцянок вони мало не пострілялися. Федір Кличков, сильно застуджений, лежав тоді в ліжку і замість себе з Чапаєвим відпускав іздити по фронту помічника свого Крайнюкова. І от на третьому ж виїзді сталася ця сама «історія», але хворому Кличкову про неї нічого не розповідали — до нього долітали лише якісь глухі чутки. Чапаєв теж мовчав і похмуро ухилився від розмови, коли звертали до цієї теми. Зате Єлань розповів усе охоче й докладно, коли Федір, одужавши, приїхав до нього в штаб.

— Помилка, товаришу Кличков, суцзя помилка, — розповідав він Федорові. — Обидва ми трохи не доглянули за собою... дурниця... словом, пусте, і розповідати про це не варто було б, та гаразд, сам люблю ці дурниці згадувати... Адже він який — огонь! Що з нього візьмеш? Запалить та, дивись, і сам згорить... Пильнувати треба, а тебе не було в той час... Цей миленський, заступник, сміється, а в суперечку з ним не заходить, ну, і не кожного він слухає, Чапаєв. Всьому так бути, значить, і треба було, щоб ми вчинили бешкет, тільки біди від цього ніякісінької... Як зараз пам'ятаю — стомився я, аж ноги гудуть!.. Несила терпіти... Дай, думаю, засну, може, пройде... Як гепнувся — от був і нема! Васька, хлопчисько, — ну, вістовий у мене, пам'ятаєш, шахраюватий такий, — хатинку в татарина розшукав: мала, брудна, та й нема нічого, одна лава біля стіни. Ткнувся я на лаву — сплю непробудним. А перед сном я Васькові наказав: «Ти, — кажу, — шельмо, щоб курка на ранок була готова. Зрозумів?» — «Зрозумів», — каже. І чортзна-що мені тоді й снилося... Нібито самого Колчака замість курки виделкою колупаю. Я його колупну, а він нахилиться... я його колупну, а він припаде та ще, собака, поверне голову і сміється... Така мене лють узяла — як трісну його виделкою по макітрі, а шабля пополам, наче, виходить, і ударив я шаблею, а не виделкою. Схопив уламок, штрикаю, штрикаю йому в голову, а замість голови — телеграфний стовп, і одна по одній, як галченята, на Юзі букочки вистукують. Я розумію, що це мені наказ дає Чапаєв, а з наказом я не згоден був. Розбий, каже, а переслідувати буде інша бригада! Іди ти, думаю, сам знаєш куди: повинен я буду за кров помститися чи ні? Хто мені сто чоловік заплатить, яких я на горі поклав? Кургін, кричу, наказ пиши... У Кургіна завжди папір в руці і олівець за вухом. Летить щодуху. Я й озирнутися не встиг, а він уже заголовок нашкрябав. Скажи, мовлю, в наказі: як тільки зіб'ють ворога, —

бити його треба і гнати п'ятнадцять верст! Зрозумів? Як же, каже, зрозумів. Вони з Ваською все розуміли у мене з голосу та вже й варті були один одного. Знаю, що відстанеться мені від Чапаєва, а що ти робитимеш, коли він таку діру пробив? Я викликав його до проводу, пояснити все хотів, поговорити, а цей негідник Плешков — адже він начальником штабу в дивізії був — навіть і не покликав Чапаєва: наказ, каже, дано, і розмов бути ні про що не може... Що ж тоді, думаю: не може — то й не може, а в мене своя голова на плечах. Наказ Курга змайстрував, я його підписав — заграла музика... Тільки знаю, що добром не минеться — не любить Чапаєв, коли в нього накази переробляються. Спав я, спав, бачив усякі сни та як схоплюся раптом на лаві... Бачиш, ще й сонце майже не зійшло, сутінки... А Чапаєв уже тут як тут — не втерпів, цілу ніч скавав.

— Ти що, — каже, — сволота?

— Я не сволота, товаришу Чапаєв, — кажу, — ви це обережніше...

Він за револьвер. «Застрелю!» — верещить. Та тільки до кобури, а я свій уже вийняв і доповідаю: у мене куля дослава — давай стрельнемось...

— Геть з комбригів! — кричить. — Я тебе зараз же з посади зніму... Пиши рапорт — Михайлов буде заступати. Михайлова замість тебе, а сам геть, геть! Це що за командир! Я кажу — *стій*, а вони бігти п'ятнадцять верст. Це що, що це таке, га? І це командир бригади, га?

Уже так хрестив, так хрестив, сучий син, а револьвера, одначе, не вийняв, та й я свій сховав... Говорити тут нема чого. Курга, кричу, наказ пиши... Та й написав усе як слід.

— Чотирьох гінців негайно...

Підскакали.

— От пакети Михайлову, шкварте, та живо мені!

Тільки й бачили, полетіли... Сидимо — мовчимо... Буря мтнула, слова всі були сказані. Я на лаві сиджу, а Чапаєв сісти ніде — стоїть біля стіни... Очі сині, люті стали, так і блискають. Нічого, мовляв, прохолонеш, голубе, притихнеш... А в цей момент, бач, Васька голову в двері висунув і пищить:

— Так що курка зовсім готова...

Лаятись — лаятись, а запросити треба.

— Товаришу Чапаєв, будь ласка, — кажу, — курку їсти в садок.

Там садочок був такий невеличкий.

— Гаразд,— каже.

Хоч, чую, голос і непривітний, а вже злоби й нема. Засміявся б, може, та соромно...

Вийшли в садочок, посідали, мовчимо.

— Єлань,— каже,— спини гінців.

— Не можна їх, товаришу Чапаєв, спинити,— відповідаю.— Як же їх спиниш, коли полетіли?

— А вирядити кращих,— кричить і знову збагровів.

— Нема кращих — вони найкращі...

— А ти ще кращих, щонайкращих пошли! Не розумієш, чи що, про що я кажу?

Як же не розуміти — усе зрозуміло. А сам собі мовчу: дай, мовляв, шпигну його, бо чого ж «сволотою» лається?

— Чого,— кажу,— сволотою лаєшся? Я своє самолюбство маю. Винен, то суди, в трибунал віддай, розстріляють нехай, а ляються сволотою не смій...

— Я зопалу,— каже,— а ти не все теє...

Ну, ще посідали — тепер шестеро. Як рвонули — мов птахи! За годину всі повернулись — тих пострілами спинили...

Тут же всі накази ці дерти, рвати — кинули...

— Не чіпай,— каже,— свого наказу, хай женуть, накази скасовувати не треба... А я й сам зміну, що треба...

Оце й кінець, більше нема нічого. Як з'їли курку, — жодного слова поганого один одному не сказали. У нас, товаришу Кличков, і все так, — закінчив Єлань.— Галасуємо-галасуємо, а тоді чай сядемо пити та розмови розводити...

— Ну, й усе? — спитав, усміхнувшись, Федір.

— А що ж іще? — осміхнувся Єлань.— Тільки по дорозі назад, коли я діло все зробив, — і гори забрав, і в полон нагнав отих, що в дивізію цими днями переправив, — іде знову.

— Здоров,— каже,— Єланы! — А сам сміється, веселий...

— Здрастуй,— кажу,— Чапаєв. Як твоє здоров'я?

Нічого не відповів, підступив до мене, обняв, поцілував тричі.

— На от, бери,— каже,— завоював ти її у мене.

Зняв срібну шаблю, перекинув мені на плече, стоїть і мовчить. А мені його, голого, аж жаль стало, — чорну дістав свою: на, мовляв, і мене пам'ятай!

Адже коли вже пообіцяє — слова додержить, ти сам його знаєш...

На цьому розмова урвалася, — Єланя покликали до телефону, чогось просили з полку. Та Федір і сам не відновлював розмови, — видно, все було сказано, що сталося то-

ді. Нічого серйозного. Нічого значного. А тим часом під гарячу руку могли натворити купу всяких ускладнень. Нянька тут потрібна була постійна і невсипущо пильна: як тільки вона одвернулась,— уже так і знай, переламають ноги собі й іншим!

З боєм ввійшов у Трифоновку і на відпочинок розмістився 220-й полк. Коли червоноармійці зайшли до крайньої хати, їх вразила там безліч кривавих плям на підлозі. Зацікавились, почали розпитувати хазяїна,— той мовчить, затявся, нічого не розповідає. Тоді йому пообіцяли під слово честі цілковиту безкарність, самі ж червоноармійці ваялися і просити «в разі чого» свого командира й комісара, аби тільки розповів по щирості, як і що тут було. Селянин, нічого не кажучи, повів у повітку і там на купі гною, трохи розкидавши зверху, показав на щось закривавлене, безформне, брудно-багрове: «Ось!». Бійці перезирнулися здивовано, підійшли ближче і в цій безформній, залитій кров'ю масі впізнали людські тіла. Зараз же багнетами, ножами, руками розкидали гній і витягли два теплих трупи: червоноармійці.

Раптом один з трупів поворухнув рукою — хлопці, які тримали його, здригнулись, інстинктивно подалися назад, кинули його знову на гній... і побачили, як за рукою зігнулася нога, розігнулася, зігнулася знову... Задрижала повіка, трохи розплющилось око з-під чорних налитих мішків, але мертвотний, олов'яний блиск свідчив про те, що мислі вже не було... Вість про страшну знахідку облетіла весь полк. Бійці збіглися дивитись, але ніхто не знав, у чому річ, усі губилися в здогадах і припущеннях. Селянинові вчинили допит. Він не опирався, розповів усе, як було.

Двоє червоноармійців, кашовари Інтернаціонального полку, помилково попали сюди кілька годин тому, гадаючи, що Трифоновка, захоплена білими, то якимсь інше село, де були свої. Під'їхали вони до хати, питаються, де тут розшукати господарську частину. З хати повискакували козаки, з криком накинулися на сторопілих кашоварів, стягли на землю і зараз же погнали в хату. Спершу допитували: куди і звідки вони справлялися, де й які стоять частини, оскільки в кожній частині народу. Обіцяли червоноармійцям цілковите помилування, коли ті говоритимуть правду. Так чи ні, але кашовари щось їм говорили. Козаки слухали, записували, розпитували далі. Все це тривало хвилини десять.

— Більше нічого не знаєте? — спитав один з козаків, що сиділи.

— Нічого, — відповіли полонені.

— А що це у вас отут на шапці, зірка? Радянська влада сидить? Сучі діти! Бач, поначіпляли...

Червоноармійці стояли мовчки, мабуть, відчували щось недобре. Серед присутніх настроїв швидко змінився. Поки допитували — не глумилися, а тепер, як дійшли до «зірки», і лаялись почали, і загрожувати, одного стусонули в бік.

— Кашу варив?

— Варив, — тихо відповів кашовар.

— Більшовиків годував, сволота?

— Усіх годував, — ще тихше відповів той.

— Усіх!? — схопився козак... — Знаємо, як усіх ви годували, падлюки! Все зруйнували, скрізь напаскудили...

Він вилаявся гидко, розмахнувся і вдарив червоноармійця по обличчю. Линула з носа кров... Тільки того й чекали, як сигналу: удар по обличчю розв'язав усім руки, кров миттю викликала дику, шалену, кровожерливу лють. Схопившись з місця, козаки почали бити червоноармійців чим попало, збили з ніг, топтали, плювали...

Нарешті, один негідник вигадав диявольську кару. Нещасних підняли з підлоги, посадили на стільці, прив'язали мотузками і почали вирізати біля шиї шматок за шматком смужки кривавого тіла. Виріжуть — посиплють сіллю, виріжуть — і посиплють... Від нестерпного болю страшенно кричали збожеволілі червоноармійці, але крики їхні тільки розпалювали осатанілих звірів. Так мучили кілька хвилин: різали і солили... Потім хтось ткнув у груди багнетом, за ним другий... Але їх спинили: можеш заколоти на смерть, мало помучитися!.. Одного все-таки закололи. Другий ледве дихав — оце він тепер і конав перед полком...

Коли з Трифоновки кілька годин тому білі почали спішно тікати, двох закатованих кашоварів відтягли і сховали в купі гною.

І вся історія...

Мовчки й похмуро вислухав полк цю жахливу повість. Закатованих поклали на видноті і, зробивши все необхідне, зібралися ховати, віддаючи останню шану.

В ці хвилини приїхали Федір з Чапаєвим. Вони, як тільки дізнались про те, що сталося, зібрали бійців і в коротких словах роз'яснили їм усю безглуздість такої жорстокості, попереджаючи, щоб щодо полонених не було суворої помсти.

Але великий був гнів червоноармійців, обуренню не бу-

ло краю. Закатованих опустили в землю, дали три залпи, розійшлися... В ранковому бою жодного з полонених не довели до штабу полку... Ніякі промови, ніякі запевнення не стримають у бою від помсти: за кров там платять тільки кров'ю!..

Навіть і на собі Федір відчув далекий, але безсумнівний вплив цієї історії: він другого дня підписав перший смертний вирок білому офіцерові.

Про цей випадок, мабуть, варто розказати.

Вийшло це так.

Приїхали в Руський Кондиз до Єланя. Він у ранковій атаці захопив сьогодні чоловік вісімсот полонених. Варти коло них майже ніякої.

— Будьте певні, не втечуть, дрючком їх не заженеш тепер до Колчака! Раді-радісінькі, що в полон потрапили!

— Що, Єлань, знову? — спитав Федір, мотнувши головою в бік полонених.

— Так точно, — усміхнувся той. — Я їх хотів був трохи багнетом помацати, а вони — вай-вай-вай, у полон, кажуть, хочемо, не чіпай, Христа ради. Ну, і загнали.

— А офіцери?

— І офіцери були... Та не схотіли в полон іти, кажуть, — невесело в нас...

Єлань значливо глянув на Федора, і той більше не розпитував.

— А може, і ще є?

— Може, та мовчать щось.

— А солдати хіба не виказують?

— Бачте, — пояснив Єлань, — солдати тут у них переплуталися з різних частин, не знають один одного, поповнення якісь приспіли...

— Ану лиш, — звернувся Федір, — спробуймо разом... Тільки наперед я хочу з полоненими поговорити — так, про всячину, про все потроху.

Коли Федір почав говорити, багато хто слухав не тільки з увагою й цікавістю — мало того: слухали просто з недовір'ям, з подивом, що відбивався у виразі облич, у розгублено застиглих поглядах. Було ясно: багато дечого чують вони оце вперше, зовсім того й не знали, не передбачали, не припускали того, про що тепер оповідав їм Кличков.

— От я вам тепер усе пояснив, — закінчував Федір. — Без перебільшення, без обману, начисто виклав усю нашу правду, а далі розбирайтеся самі, як знаєте... що вам дороге і близьке: чи те, що бачили і чого не бачили ви в Кол-

чака, чи те, про що я вам тепер говорив. Але знайте, що нам потрібні лише сміливі, справжні і свідомі оборонці Радянської влади, тільки такі, на яких можна було б завжди покластися... Подумайте. І як хто надумає боротися разом з нами — заяви: ми ніколи не відштовхуємо таких, як ви, що обманом попали до Колчака...

Він скінчив. Посипались запитання і політичні, і військові, і щодо вступу в Червону Армію... До речі, з них бійцями вступило більше як половина, і потім Єланю ніколи не доводилось каятися, що влив їх у свої славні полки.

Вишикували в дві шеренги. Кличков обходив, оглядав, як одягнені і взуті, ставив окремі запитання. Деякі обличчя спиняли на собі увагу, — видно було, що це не робітники, не прості селянські хлопці; їх одводили вбік і потім у штабі додатково й докладно встановлювали, хто вони такі. Один особливо викликав сумнів. Дивиться нахабно, зухвало, стоїть і злорадно посміхається всій процедурі огляду й опиту, ніби хоче сказати: «Ей ви, сірі чорти, не вам нас опитувати!»

Одягнений він був наполовину як простий солдат, але й тут виникло підозріння: штани і чоботи чудові, а сорочка погана, подерта, з усього видно — з чужого плеча; на його випещене, гладке тіло вона ледве налазила, а комір і зовсім не сходився на здоровенній багрово-червоній шні, що скидалася на свиняче стегно. На голові звичайний солдатський кашкет — знову видно, що чужий: не пасував до обличчя, та зовсім його і носити не може. Не відчувається в ньому простий солдат.

Федір спочатку пройшов мимо, не сказавши ні слова, а йдучи назад, спинився і в упор, несподівано спитав:

— Адже ви — офіцер, так?

— Я не... ні, я рядовий, — заспішив і збентежився той. — А чому ви так думаете?

— Та так, я знаю вас, — схитрував Кличков.

— Мене знаєте? Звідки? — здивувався той.

— Знаю, — пустив собі під носа Федір. — Але от що: нам тут спогадами не займатися. Я вас ще раз питаю: офіцер ви чи ні?

— Ще раз відповідаю, — випростався той і задер голову: — Я не офіцер...

— Ну, гаразд, нарікайте на себе...

Федір вивів його вперед, разом з ним вивів ще кілька чоловік і з усією групою пішов уздовж рядів, але перед тим звернувся до колчаківських солдатів з короткою і палкою промовою, розповівши, яку роль відіграє біле офіцер-

ство в боротьбі трудящих проти своїх ворогів і як це біле офіцерство треба знищувати, раз воно одверто йде проти Радянської влади.

Пішов уздовж рядів, показуючи групу, питав — чи не впізнає хто в цих особах офіцерів. Вгодованого пана пізнало відразу кілька чоловік, коли з нього зняли кашкет.

— Якже, знаємо, офіцер безпремінно...

І вони назвали частину, якою він командував.

— Тільки його й бачили два дні, а як же не впізнати...

Він комір допіру підняв, а кашкет, значить, опустив, — і не вгледити. А тепер як же його не впізнати? Він і єсть...

Солдати «впізнавали» з явним задоволенням. Усього того разу впізнали кілька чоловік, але з офіцерів був тільки цей один, а то все чиновники, службовці різні, адміністрація...

— Ну, що ж? — обернувся тепер до нього Федір.

Той дивився в землю і вперто мовчав.

— Правду солдати кажуть? — ще раз спитав Федір.

— Так, правду. Ну, й що з того? — І він, певно зрозумівши серйозність становища, вирішив поводитися з тим же зарозумілим нахабством, як і на першому допиті, коли обманював.

— То я ж вас питав... і попереджав...

— А я не хотів, — відрубав офіцер.

Федір подумав був зараз же одіслати його разом з групою чиновників у штаб, але згадав, що ще не робили трусу.

— Ану лишень розпорядіться обшукати, — звернувся він до Єланы, що стояв тут же і мовчав.

— Та чого ж розпоряджатись, — зірвався той, — я сам... — І він почав шарити по кишенях. Витяг різні дрібнички.

— Більше нічого нема?

— Нічого.

— А може, ще що? — спитав Єлань.

— Сказав — значить нема, — грубо увірвав офіцер.

Цей його зарозумілий, презирливий і зухвалий тон драгував неймовірно. Єлань витяг якогось листа, розгорнув, передав Федорові, і той дізнався з нього, що офіцер — колишній семінарист, попівський син і понад рік бореться проти Радянської влади. Лист, видимо, від нареченої. Пише вона із ближнього міста, звідки недавно вигнали білих. «Відступають білі ненадовго... — говорилося там, — терпи... від червоних нам життя нема ніякого... Хай там тебе береже господь, та й сам бережи себе, щоб помститися на більшовиках...»

Кров ударила Федорові в голову.

— Годі! Ведіть! — крикнув він.

— Розстріляти? — в упор і з якоюсь моторошною простотою спитав його Єлань.

— Так, так, ведіть...

Офіцера повели. Через дві хвилини розітнувся залп — його розстріляли.

Іншим разом Федір вчинив би, мабуть, інакше, а тут не приходили з пам'яті два трупи замучених червоноармійців з вирізаними шматками м'яса, з просоленими глибокими ранами...

Потім — ця впертість, нахабно зухвалий офіцерський тон і, нарешті, лист нареченої, що малював з безсумнівною точністю і обличчя офіцера-жениха...

Кличков був неспокійний, цілий день настроений тривожно й похмуро, не усміхався, не жартував, говорив мало і неохоче, старався весь час лишитися сам... Але тільки перший день, а на ранок — наче нічого й не було. Та й дивно було б на фронті довго мучитися цими переживаннями, коли день у день, кожну годину бачиш різочі, жахливі картини, де не один, а десятки, сотні, тисячі стають жертвами...

Криваві сліди війни — пошматовані трупи, понівечені тіла, спалені села, жителі, викинуті й умираючі з голоду, — ці криваві сліди, по яких і до яких знову і знову йде армія, не дадуть вони довго мучитися тільки однією з тисячі жахливих картин війни! Вони заслонять її іншими. Так було і з Федором: він уже на ранок згадував спокійно, що вчора тільки вперше наказав розстріляти людину...

— Тобі дивно! — сміявся Чапаєв. — А побув би ти з нами в 1918 році... Як же ти там без розстрілу будеш? Захопив офіцерів у полон, а стерегти їх нікому, кожен боєць на обліку — в атаку треба, а не на конвой. Всю пачку так і порішиш... Та все одно, — вони нас милували, чи що? Еге, батечку!

— А перший свій вирок, Чапаєв, пам'ятаєш?

— Ну, може і не найперший, а знаю, що важко було... Тут завжди важко починати, а потім звикаєш...

— До чого? Убивати?

— Еге, — просто відповів Чапаєв, — убивати. От, приміром, приїде який-небудь кавалерист із школи. Він тобі і так і сяк рубає... Ну, повітря ловко рубає, падлюка, дуже ловко, а як людину сіконути треба — де і вся вченість поділася: разок, другий — сама каша... А потім — нічого. Завжди вперше не тее...

Говорив Федір і з іншими загартованими, старими бійцями. В один голос запевняли його, що хоч би яким там способом — чи заколоти, чи зарубати, чи наказ дати про розстріл або розстріляти самому — з будь-якими нервами, з будь-яким серцем *уперше* боязко почуває себе людина, ніяково і покайно, зате потім, а надто на війні, де весь час пахне кров'ю, чутливість щодо цього притуплюється, і знищення ворога — все одно як — має характер майже механічний.

— Стьопкін от, вістовий у мене,— звернувся Єлань до Федора,— він же теж розстріляний, я сам і наказ дав про нього.

— Тобто як розстріляний? — здивувався Федір.

— Так от...

І Єлань розповів, як на Уральському фронті того й справді мало не розстріляли.

— Він на кулеметі сидів,— розповідав Єлань.— Та й хлопець, як усі, з довір'ям був. А в станиці якійсь ведуть, дивлюсь, молодичку, мовляв, згвалтував. Стривай-но, хлопці, чи правда, ану, давайте молодицю сюди на допит, а ти, Стьопкін, лишайся, разом допитувати буду. Сидить Стьопкін, мовчить. Спитаю — тільки головою мотає та мимрить щось не до ладу. А то — якраз перед тим, як сама молодиця прийшла: «Правда,— каже,— було...» Тут і молодиця на поріг. Губа в нього не з лопуцька — вибрав козачку соковиту, років на двадцять п'ять. Комісар тут і всі зібралися. Нічого, мовляв, зробити не можна, розстріляти доведеться Стьопкіна, щоб і іншим не кортіло... Тут Армія Червона йде, визволяти йде, а жінок гвалтує; за це — хоч-не-хоч, а кінець один... Та й були випадки, своїх рішали, чим же Стьопкін щасливіший? Помилувати, то що ж, думаємо ми, буде: давай, значить, хлопці, а карати не будемо? Як подумаю — ясна річ, а як подивлюся на Стьопкіна — шкода мені його, і хлопець він золотий на походах... Комісар уже наказав там, у команді. Приходять.

— Кого тут брати?

— А почекайте, допит чинимо,— кажу.— Гвалтував, Стьопкін, признавайся?..

— Та хіба,— каже,— я не признаюся?

— Нащо ти це зробив? — кричу йому.

— А я,— каже,— хіба знаю, не пам'ятаю...

— Та чи знаєш ти, Стьопкін, що тебе чекає за таке діло?

— Не знаю, товаришу командир...

— Тебе ж розстріляти доведеться, дурна голова,— розстріляти!..

А він тихо у відповідь:

— Воля ваша,— каже,— товаришу командир, якщо так — воно, значить, уже так і єсть...

— Не можна не розстріляти тебе, Стьопкін,— запевняю його.— Ти мусиш сам зрозуміти, що вся станиця хуліганями звати нас буде... І за діло... Бо яка ж ми Червона Армія, коли на жінок кидаємось?

Стоїть мовчить, тільки голову ще нижче похилив.

— Як тебе простити, то й кожного треба простити. Так же? — питаю.

— Виходить, що так.

— Зрозумів усе? — кажу.

— Так точно, зрозумів...

— Ех ти, Стьопкін, чортове опудало! — розсердився я.— І нащо тобі молодичка ця здалася? Сидів би на тачанці, і лиха б ніякого не було... А то — ось маєш!

Чухає потилицю, мовчить. А я до молодички: як він, мовляв, тебе? Жвава молодичка, балакуча.

— Чого — як? Здавав, та й усе... Я верещу, я йому в морду його погану плюю, а він — он чорт який... подужаєш його?

— Значить?

— Отак-то і значить...— каже.

— Ми його покарати хочемо,— кажу.

— Так його й треба, падлюку,— зацокотіла козачка.— Бач, морду уставив негодящу... Розпіканку йому дати, щоб знав...

— Та ні, не розпіканку, ми його розстріляти хочемо...

Молодиця так і присіла, роззявивши рота, вирячила очі, розвела руками...

— Так, так, розстріляти хочемо! — повторюю їй.

— Ну, як же це? — сплеснула руками козачка.— Боже ти мій, господи, та хіба ж можна людину губити?.. Ну, що це, господи! — сполошилась, крутиться коло стола, голосить...

— Сама скаржилась, пізно тепер,— кажу.

А вона:

— Чого ж скаржилася,— каже,— хіба я скаржилася?.. Я тільки кажу, що побіг він за мною... Доганяти став, та не догнав...

— Так, значить...

— Отож і значить, що не догнав. А що він, поганець,

зробити хотів — то звідки, — каже, — я знаю, що він хотів... в голову ж я йому не лазила...

Я їй дивлюся в обличчя, бачу, що бреше, а не спиняю, — хай бреше: може й справді Стьопкін живий лишиться... А щоб тільки вона не дзвонила, сорому не гнала на нас. А що в них там вийшло — то плювати мені на те. Вона й сама, може, охоча була... Думаю, коли голосить та просить, — на всю станицю говоритиме, що збрехала, скривдити хотіла Стьопкіна... Я й підсолодив:

— Годі, — кажу, — годі, молодичко... Тут усе діло ясне, і треба вести...

— Куди його вести? — заверещала молодичка. — Я вам не дам його нікуди — от що...

Та як кинеться до нього, — обхопила вчепилася, плаче, а сама лається та кляне, з місця не йде, тремтить, як лист на вітрі.

— Могла б ти його врятувати, та не захочеш сама... Он чоловіка нема в тебе два роки, а дивись — яблуко яблуком... Якби ти от заміж за нього — ну, так-сяк, а то... ні...

— Чого його заміж? Не хочу я заміж!

— А не хочеш, — кажу, — тоді ми повинні будемо робити своє діло. — І встаю з стільця, ніби йти зібрався.

— Та він і вінчатись не буде! — крикнула мені крізь сльози козачка. — Він, мабуть, і бога не знає. — А сама не пускає Стьопкіна, обхопила кругом.

А він, як теля, стоїть, мовчить, не ворухиться, наче й не про нього мовиться...

— Та як хочете, — відповідаю, — мені тільки, щоб одразу все сказати: миритесь чи не миритесь?..

Вона розімкнула руки, відпустила свого нареченого, та так уся раптом пика розповзлася до вух, усміхається...

— Чого ж, — каже, — нам сваритися?..

І він, чорт, сміється: зрозумів, у чому річ, куди ми його обернули.

Щоб нічого там не було, ми їх обох геть з хати — молодим, мовляв, робити тут нічого. Всі стоять коло стола, сміються навздогін, різні поради посилають. Вийшло, що Стьопкін і нажив у цей вечір... А я його вранці кличу, кажу:

— От що, Стьопкін: дурником ми тебе оженили, а завтра в похід. Молодичку з собою не тягай, коли що там у вас і справді пішло... А тобі, щоб гріх загладити, я завдання даю: заслужи нагороду... Як тільки бій буде — нагороду заслужи, а то не прощу ніколи і попервах за падлюку вважатиму...

— Слухаю, — каже, — заслужу...

— Ну, і заслужив? — спитав Федір.

— А то як же: портсигар срібний... Махорку в ньому носить... Таке діло зробив, що відразу нам чоловік двісті в полон попало — від його кулемета... І самому ногу перебило, його тоді й здали в нестройову... До мене потрапив, за вистового баглаї б'є...

— А з козачкою він як?

— Та що з козачкою,— усміхнувся Єлань.— Вечір у неї тоді просидів, коржів вона йому в похід напекла, чаєм напувала...

— А весілля...— засміявся Федір.

— Та ні,— махнув рукою Єлань.— У них і гадки не було, яке там весілля! Вона себе за благодійницю вважає, все йому сидить розповідає, як від смерті врятувала, а він їсть та п'є за чотирьох, помовчує або так собі, дурниці верзе божественні... Ранком виступати було, саме й підскочив на той час...

Розмова звернула на тему про статевий голод, про неминучість на фронті гвалтувань. Наводили приклади, ділилися спогадами. Чапаєва тема ця надзвичайно зацікавила, він усе ставив питання про те, чи може боєць без жінки пробути на фронті два-три роки... І сам зробив висновок, що «неодмінно мусить бути так... а то який же він є солдат?»

Від Єланя — в бригаду Шмаріна. Якщо вже Єлань, заздрячи славі Чапаєва, сам хотів зрівнятися з ним, то він мав на це багато прав — сам був справжнім і великим героєм. А от Шмарін — цей пнувся даремно. Метушні в нього було дуже багато, відпочинку він не знав, в русі був безперестанку, заклопотаний був повсякчас, навіть у сонного в нього заклопотаність ця відбивалася на обличчі. Шмарін — ой як любив розповідати небилиці про власні подвиги! І розповідав їх мало не під час кожного побачення. Правда, варіації, звичайно, мінялись, — там де-небудь промине або накинє зайве поранення, контузію, атаку, — але загалом було в нього шість-сім твердо завчених подвигів і розповідати про них було для Шмаріна високою насолодою. Коли розповідав, аж захлинавсь, захоплюючись бурхливим розвитком подій, милувався оборотами справи, тішився щойно вигаданими несподіванками. Розказуючи, він якось дивно смикав себе за густі чорні кучері, нахилився до стола так низько, що носом торкався дощок, а двома пальцями — середнім і вказівним — для чогось гуч-

но, міцно і в такт своїй мові бив по краю стола і створювалося враження, ніби він не присутнім, а от цьому столу читає якусь повчальну проповідь, за щось дорікає, чогось учить.

Спочатку Шмаріна слухали, навіть вірили, а потім побачили, дізналися, що в його розповідях вигаданого вчетверо більше, ніж правди, перестали слухати, перестали вірити. Не подумайте тільки, що він самими лише фантазіями промишляв,— ні, розповідав факти найдостеменніші, з життя, і біда не в тому була — в іншому: як тільки в якійсь операції проявить хто мужність або талановитість очевидну, то, значить, це Шмарін сам і зробив усе діло. А потім виявляється, що випадок на лівому фланзі трапився, поки він, Шмарін, на правому крутився. Виходить, талановитість командир батальйону виявив, а Шмарін полком командував, ну, щось там на зразок цього... Любив чоловік приписувати собі чужі заслуги! Та й хоч кого Федір спостерігав з них — не лише Шмаріна: украсти чуже геройське діло, привласнити його і видати за своє вважалось в них справою найлегшою і цілком природною. До Шмаріна аби тільки приїхав — і почне! Наверзе, нагородить — розпусти вуха, до ранку пробалакає, коли звечора сяде. Його неодмінно «оточували», він неодмінно звідкись і кудись «прорвався», хоч усім відомо, що боїв у нього на ділянці за минулий, скажімо, день не було. У нього фланги завжди під «страшною загрозою», сусідні бригади йому ніколи не допомагають, навіть шкодять, і вже неодмінно «ввійжджають» на його плечах, привласнюють собі перемоги його бригади, одержують подяки, похвали, навіть нагороди, а от він, Шмарін, справжній герой, усіма забутий, його не помічають, не відзначають, вважають, мабуть, за маленьку людину, не знаючи, що він, Шмарін, і є героєм великих діл, украдених і привласнених іншими.

Коли друзі наші приїхали тепер до нього від Єланя і повідомили, що той цілу купу набрав полонених, Шмарін уважно вислухав і раптом швидким рухом приклав собі до невмитого жовтого обличчя велику п'ятірню і, наче замишвшись, неуважно промовив:

— Так, так, так... Та куди там! Я так і знав, що їм дітися було нікуди...

— Кому нікуди? — спитав Чапаєв.

— А отим, що Єлань захопив. Ви знаєте, товаришу Чапаєв, що це за полонені? Я їм раніше дав доброго чосу — на правому в мене бій був — пам'ятаєте? Ні? В такому вигляді куди ж їм — тільки в полон і лишалося...

У Шмаріна була негарна риса: зменшувати заслуги інших, зменшувати навіть там, де йому нема від цього ніякої сінької вигоди.

Побачивши, що Шмарін і тепер ладен оповідати про «вчорашні успіхи», Чапаєв поставив йому найпотрібніше і найважливіше зараз питання, від якого відкрутитися і відмахнутися вже ніяк не можна:

— Що на фронті бригади?

Зайшли в штаб — кімнатку, таку прокурену — аж чорну, прокислу, смердючу, наче тут тільки й робили, що курили цигарки та чадили. У Шмаріна в штабі працювали хлопці тямущі, допомагали йому не за страх, а за совість. Метушливий базікало, небезпечний фантазер, Шмарін, проте, завдання дивізії завжди роз'язував непогано. Виконавець з нього був навіть дуже непоганий, тільки от у творці зовсім не годився, ініціативи не мав ніякої, сам творити нічого не вмів, готового наказу ждав, не такий зрячий був, щоб побачити в усякій обстановці все головне і важливе.

У штабі публіка терта, повадки чапаєвські знає — розповіла все до дрібниць, мало що довелось додати самому Шмаріну. Коли з'ясували обстановку, Чапаєв одразу ж вирішив проїхати по полках бригади — вони вели наступ. Шмарін лишив заступника, зібрався і сам.

Почуті в штабі цифри нашого і ворожого війська, простежені по картах лінії річок і шляхів, зелені плями лісів, каштанові пагорки — все це жило в пам'яті Чапаєва з дивовижною чіткістю. Він їхав і показував Шмаріну, що має бути за цим от горбочком, які сили приховано за ближнім лісом, де приблизно повинен бути брід... Він знав усе і уявляв усе ясно. Коли потрапляли на стрілку і дві-три дороги сходилися в одному пункті, Чапаєв не довго думав, вибирав з них одну і їхав нею так само впевнено, немовби їхав знайомою вулицею якого-небудь маленького міста. Помилявся рідко, майже ніколи, хіба вже тільки на окружну яку попаде або в тупик упреться; зате й вибратися йому звідси — зовсім пусте діло: оглянеться, потупцює, щось зважить, згадає різні повороти, прикмети, які були по дорозі, — і гайда! Вночі розбирався важче, а вдень майже завжди безпомилково. Щодо вміння розбиратися в обстановці талант був у нього безперечний, і тут з ним звичайно ніхто не змагався: як Чапаєв сказав, так тому і бути.

Під'їхали до першого полку. Він розкинувся у маленьких щойно виритих окопах. Та й не окопи це, а якісь легенькі споруди, мов іграшкові, карткові домики: земля наси-

пана манюсінькими горбочками, і в кожному з них устроєно соснову гіллячку, так що голову ховати й не добереш куди,— чи то під гіллячку, чи то за цей маленький горбочок, подібний до тих, що бувають у лісі над кротячими норами. Чи то ворог і справді ці гіллячки за чагарник вважав, чи просто тривожити, викликати на бій не хотів,— мовчав, не стріляв, хоч і ховався зовсім недалеко за сиртом.

В окопи поповзом таскали харчі. Ляже на живіт, протягне руку з казанком або суповою мискою і повзе-повзе, як черв'як звивається,— на ліктях та навколішках аж від саміснької кухні. Бійці обідали, перепочивали, після обіду — знову в наступ. Де в кого можна було помітити то книжку, то газету; певно, вже якась неймовірно стара — така вона брудна та засмальцьована. Ляже горілиць, голову за гіллячку сховає, обличчя серйозне, спокійне, тримає книжку або газету перед носом і читає собі,— та так усе по-звичайному і просто виходить, начебто в садку десь у себе на селі від липневої спеки заховався він у святковий день.

Чапаєв, Федір і Шмарін проходили позад цепу — по них не стріляли. Це одразу ж змусило Чапаєва задуматися.

— А чи правда, що за горбком ворог, і хто це знає? Може, був, та нема? — звернувся він до Шмаріна.— Ану, перевірити!

В різних напрямках поповзла розвідка. Двоє вже добралися до горба, виповзли на хребет, трохи піднялися, вище... вище... вище... і підвелись на весь зріст. Повернулися, доповіли, що на схилі нема жодної душі,— мабуть, ворог відповз переліском, який зараз же і починався коло сирту.

Пішли вперед, вибралися на найвищу точку, в бінокль стали роздивлятися.

— Он бачите,— показав Чапаєв,— куди йде ліс? Звідти, по-моєму, вони й хочуть обійти.

— Не обійдуть,— зауважив Шмарін.— Три дні жену, куди їм назад? Дай бог тільки п'яти змазати.

— От вони тобі на четвертий і змажуть,— серйозно відповів йому Чапаєв, не відриваючись від бінокля, поводячи ним на всі боки.

— Не повернуться,— запевняв легковажно Шмарін.

— А як повернуться? — гостро і незадоволеним тоном сказав Чапаєв.— А якщо там командир не дурний та зрозуміє, що й тікати йому навіть легше буде, коли з тилу тебе шугоне?.. Поки зберешся — де він буде? Роззява!

А ти думай, крути мозком. Гадаєш, що отак він тобі горошиною під носом й буде котитися?

Шмарін мовчав, відповідати було нічого. Чапаєв указав йому, що треба зробити, щоб запобігти можливому обходові, сказав Шмаріну, щоб до з'ясування становища лишався тут, а сам з Федором поїхав до двох інших полків.

І до чого він підходив, до чого торкався — скрізь знаходив, як і що треба виправити, де в чому треба допомогти. Коли вже були на крайньому правому фланзі бригади, в третьому полку, Шмарін прислав гінця, повідомив, що обхідний рух ворога справді-таки виявлено, але сам ворог зрозумів, що виявлено його передчасно, і відступив у раніше взятому напрямі. Свою писульку Шмарін закінчив урочисто:

«Всю злісну спробу я прикінчив негайно, не втративши жодного солдата...»

Треба гадати, що тут і «прикінчувати» не було чого: хмари розвіялися самі собою.

Заночували тут-таки, в третьому полку. Штаб його розташувався в селі, кругом виставлено застави. За околицею, в бік ворога, півколом на ніч окопався червоноармійський цеп. У хаті, де спинилися, — поганенький каганець, такий, що обличчя людські ледь можна бачити. Втомилися, говорити не хотілося, почали тулитися по кутках, розлягатися по лавах, шукати, де зручніше заснути: в півтемряві вовтузилися, як чорні привиди.

У цей час привели на допит хлопчика років чотирнадцяти. Допит чинили полкові, підозріваючи, що шпигун. Спочатку питали: хто ти, звідки, куди пробирався, чого? Розповів хлопчисько, що батька у нього і матері нема, у ту війну десь загинули. Сам він — біженець-поляк, а числиться тепер у «третьому добровольчому червоному батальйоні». Такого ніхто не знав, і підозріння посилювалися ще дужче.

— Як тебе звуть?

— Женья.

— А ти казав, що Альоша? — захотів його хтось збити.

— Не вигадуйте, будь ласка, — твердо і з якоюсь природною гідністю заявив хлопчик. — Я вам ніколи не казав, що мене Альошею звать. Це ви вигадали самі.

— Гей, хлопче, балакуєш дуже!..

— А чому мені не балакати?

— Не мели, діло розкажуй. Від білих ішов? Ну, кажи, чого прикидатися. Скажеш — нічого не буде.

— Та нічого не скажу, бо нема нічого, — з тремтінням

у голосі відбивався він від допитувачів, що напосідали на нього.

— Ну, ну, не бреші. Тут ніякого твого батальйону нема... Вигадав... Кажі краще, чого йшов, куди?

І отак усі заходилися його прощупувати. Хотілося дізнатись, хто його, куди і чого послав.

Загрожували всіляко, залякували, про розстріл згадали.

— Ну, що ж, розстрілюйте! — крізь сльози промовив Женя. — Тільки даремно це... Свій я... Помиляєтесь...

Федір вирішив втрутитися. Він досі лежав і слухав, чекав, чим скінчиться допит. Тепер йому однаково — свій хлопчик чи не свій — захотілося врятувати його, залишити у себе, перевиховати, коли треба буде. Він сказав, щоб закінчили допит, і уклав зраділого Женю поруч себе на підлозі... (Федір потім справді-таки виробив із Жені чудового і свідомого хлопця: він працював по зв'язку в бригаді і в полку).

Знову все притихло в штабі. Чадив каганець, з кутків похропували, посвистували заснулі, жвакали за вікном завжди готові, засідлані коні. Перед тим як усі стали лягати, Шмарін, що на той час уже прискакав з полку, вирішив «оглянути», чи все гаразд, і вийшов з хати. Скільки минуло часу — ніхто не запам'ятав потім, але вже було перед світанком, коли Шмарін підбіг, засапавшись, і в розчинені двері гукнув голосно, скоромовкою:

— Швидше, швидше, ворог наступає!!!

Всі одразу схопилися, за хвилину були на конях.

— Цепи вже на горі, сажнів двісті! — задихався Шмарін, ніяк не потрапляючи в стремено ногою. Баский кінь крутився дзигною, не дався. Шмарін з розмаху, щосили вдарив його по морді...

Вискочили за ворота. В хистких сутінках сновигали в усі боки людські постаті. Куди вони бігли — зрозуміти було важко: одного напряму не було, кидалися в усі боки. За ворітьми зразу ж поділились, не кажучи ні слова, балакати не було коли. Дехто кинувся по дорозі — навтіки, рятуватися... Чапаєв хутко збагнув і помчав до резервного батальйону, що стояв неподалік. Шмарін, а з ним і Кличков поскакали назустріч наступаючим цепам, перед якими, як слід було гадати, відступали цепи червоноармійців. Кличков поскакав тепер із Шмаріним, щоб спинити відступаючих і особистим прикладом піднести їх дух. Блискавкою мигнуло в пам'яті, як він в Уральську сперечався з Андреевим про цеп, оборону, участь у бою під час паніки, — і миттю охопила горда, урочиста радість.

— Фальшива тривога... Помилка... На горі свої цепи!
— Відставити! — раптом загорлав Шмарін.

Кого стосувалася ця команда — зрозуміти було неможливо, та й не було нікого навколо, крім окремих бійців, що сновигали в усі боки. Зараз же послали, щоб повернути Чапаєва й усіх, що поскакали по дорозі. Криками і пострілами їх спинили, — за десять хвилин усі знову були на місцях.

Цю метушню, крики і стрілянину чули в полку і дуже здивувалися, навіть гадали, що їх обійшли, що треба вживати негайно заходи. Бійці насторожились, заметушились, приготувались, збиралися посилати в усі сторони нову розвідку, аж поки їм донесли, що тривога була фальшива. Коли знову зібралися в хаті, хоч було ще дуже рано, спати не лягали, посідали за стіл, почалася розмова. Когось лаяли, але кого саме — зрозуміти було неможливо. Шмаріна? Ні, він повинен був підняти всіх на ноги, коли помітив небезпеку, а перевірити її не було часу.

Самі себе? Ні, самі себе теж визнавали невинними, бо який це дивак сидітиме в хаті, коли тут поруч наступає ворожий цеп? Сполох визнали неминучим, на тому і втихомирилися. Хоч винного і не знайшли, але всі наче соромилися, ніяковіли чогось: розмови були непевні, в очі один одному не дивилися, перемовлялися короткими фразами, дивлячись через голову, мимо, у вікно, в чорну порожнечу...

— От тобі й до паніки недалеко, — сказав Шмарін, нахилиючись над столом, прикурюючи від каганця. — Розбери ти, спробуй, хто обдурих...

— А тобі хто сказав? — спитав його Чапаєв.

— Із штабу полку... Назустріч...

— Та хто ж?

— От і не пам'ятаю, не впізнав... Проскочив далі — цеп іде, видно дещо... Отож думаю...

— Не думаю — знати треба! — серйозно зауважив Чапаєв. — Знаєш, що у нас було одного разу? Не тепер — у німецьку, там, на Карпатах. Гори — не ці горби: коли заберешся — і не злізеш скоро... Лізли отак, лізли, а австріяк засів у кожній норі, за камінням заховався, де за кущем, у піску лежить — одне слово, у себе людина дома живе, його нема чого вчити, куди ховатися треба... Розтягнемось, як на базарі, а він у тил стукне та й забере весь обоз... Артилерія є — і її бере. Ми, значить, цього разу загнали все всередину, оточили з боків та так і йдемо. Коней не вистачало — то ми биків, а вночі зареве, чорт, продасть ні за що... Ти прикладом і не думай — ще гірше завие... Поки

хліб був, то шматок ткнеш — мовчить. А потім погано. Вночі якось перехід треба було робити.. І розвідка як слід: «Нічого,— каже,— нема, можна». Зібрались, пішли, а обоз з биками посередині весь... Ночі ці в горах — хто був, той знає. Що ж казати, гірше й бути не може. Що тобі от сажа чорна, що ніч — однаковісінько... Ідемо, не гомонимо, тільки камінці котяться згори аж донизу... От як уночі йдеш — і чого тільки не привидиться! Під кущем наче лежать кругом та чекають. А на дереві теж сидить... Камінь великий, а тобі як людина ото в сутінках. Хай йому чорт, хоч який ти хоробрий, а раз у раз здригаєшся. Страшно вночі, звідки що береться: стріляти не бачиш, бігти не знаєш куди, наче в кільце попав... Командувати? Та як же тут командувати, коли не бачиш нічого! Сідай уже і сиди, поки тобі по потилиці стукнуть. Інша річ, коли ти сам наскочив. Тут шуму наробив — та й ходу... А от у горах, та не знаєш нічого, спробуй-но! Ідемо ми, йдемо, бач, комусь спереду ворог ніби стрівся... Він його — хлоп, а звідти нема нічого. Він ще пальнув, а тут — як зчинилась, як зчинилась, сама себе і давай... Місце наше було вузьке — ключем ішли... Спереду палять та й ззаду теж. А потім як садонуть з гори, та й тікати, та й тікати, бо стали падати вбиті, а звідки вогонь — не видно... На низ бігти, а тут обози, худоба ця, бики, та перелякали всіх — вони теж скоком пішли. І все помчало з гір... Обоз як рвонув назад, так і зім'яв усе ззаду... А тут навернули — ні проїхати, ні пройти. Іншого ходу нема. Дітися нікуди, через верх кинулися. А ті, що нижче, з гори, подумали, лізе хто, та по них, по них... Біжать і стріляють. Тільки оглянуться догори, та по них... Скільки народу полягло — ай-ай! А все через що? Паніка оця сама і є.. Хто тобі, що тобі сказав, що де побачив — ти подивись, а не роззявляй рота, не горлай: рятуйте, мовляв, цепи йдуть!..

— Чого кричати, ніяк не можна,— підтримав Шмарін, начебто не розуміючи, що мова йде про нього самого.— Від крику все те і виходить.

— Отож-то «від крику»...— кудись убік кинув Чапаєв, спантелечений таким маневром Шмаріна.

— Я думаю,— втрутився Федір,— є такі становища, що вже ніяк не спиниш паніку, ніяк... Хто хоч будь, що хоч роби — ну, ніяк... От у цьому хоча б випадку...

— Так, тут була загибель,— згодився Чапаєв.

— Загибель... І самі собі цю загибель створили,— вів далі свою думку Кличков.— Боротися треба не з панікою, а проти паніки, запобігати їй треба. А що для цього тре-

ба? Та чорт його знає — що: на кожен випадок своє особливе... В цьому випадку, що на Карпатах, по-моєму, треба було пускати вперед зовсім особливих солдатів, зовсім особливих... І розвідку особливу, яка найменше піддається нічним страхам... Та налагодити постріли там, знаки різні, сигнали... І тільки за сигналами, а не як кому заманеться...

— Зовсім не в сигналах річ,— спинив його Чапаєв.— Сигнали... Ну, що тобі сигнал допоможе, коли коні біжать з переляку, бики? Їх не треба було пускати всередину... Вночі цього не можна. Та й самого походу було не можна.

— Ні, чого ж не можна? Дуже б можна, якби обставити...

— Ну, і обставили! — засміявся Шмарін.— Чого ж краще, бач, що обставили...

Цей дивний сміх, ці не до речі сказані слова урвали розмову. Ні спати, ні сидіти охоти не було, та й не було потреби лишатися тут... Розвиднялося. Ще зовсім було холодно, по-нічному. Тихо. Заспокоїлося, заснуло село, стривожене в незвичайний час... Чапаєв доживався біля ганку, коли йому підведуть засідланого коня. Федір підсідлував сам. Через кілька хвилин вони їхали знайомою вчорашньою дорогою.

XII

ДАЛІ

Чапаєвська дивізія обходила Белебей з півночі, брати саме місто доручено було не їй. Але вже така слабкість усіх командирів — поткнутися в досить великі пункти і довести неодмінно свою активну участь в оволодінні цими пунктами.

У громадянську війну не завжди мали на меті знищення ворога як живої сили — частіше гналися за територією, а особливо за визначними, відомими містами. Прагнення це мало, проте, під собою не тільки воєнне значення. Воно мало значення і політичне: кожен великий центр, велике місто було водночас і політичним центром на більш-менш широку округу, і перебування його в руках у білих або червоних зовсім не однаково відбивалося на політичній бадьорості або млявості цієї самої округи. А оскільки політика в громадянську війну була основною пружиною діяння — ко-

жен і прагнув якнайшвидше оволодіти центральними пунктами.

Белебей був не дуже-то важливим центром, проте і він мав своє об'єднуюче значення. Правофлангова бригада Чапаєвської дивізії підійшла до міста якраз у момент рішучої сутички, взяла в цій сутичці участь і разом із сусідньою дивізією ввійшла до міста. Був галас, були протести, було багато суперечок про те, хто місто взяв *фактично*, хто ввійшов перший, хто виявив винахідливість, героїзм, талановитість і т. д. і т. д.,— суперечкам таким нема кінця, коли дві військові частини одночасно займають один якийсь пункт. Сам Чапаєв не сперечався — цей клопіт доручав він бригадному командирові Попову, і той ретельно вправлявся в дипломатичному мистецтві.

Полки розташувалися на північ, на березі Усеню. Вижидали. Тут — червоні, за річкою — білі. Так кілька днів. Відпочивали, збиралися з силами, готувалися до сутички, Чапаєв лаявся, весь час лаявся і висловлював незадоволення, вважав злочинною цю стоянку на Усені.

— Що за відпочинок? — кричав він. — Який дурень на фронті відпочиває?! Та й кому цей відпочинок потрібен? Може, самим штабам він потрібен? — ущипливо казав Чапаєв, натякаючи на можливу там зраду, на свідоме гальмування швидкого й переможного просування червоного війська.

А посувалися справді не дуже-то швидко. Із зупинками, з перепочинками, підготовками та перегрупуваннями виходило в середньому щось верст по вісім-десять на добу; були охочі, що займалися й цими обчисленнями, даючи Чапаєву цифри, які викликали в нього лють.

— Я не втомився, не втомився! — гримів він, стукаючи кулаком по столу. — Коли попрошу, тоді й давай, а тепер — вперед треба... Ворог тікає, треба на плечах у нього сидіти, а не відпочивати над річкою...

— Ну, Василю Івановичу, — казали йому, — ти про одну свою дивізію говориш... Чудний ти чоловік... А інші ж? Треба їх вирівняти, змінити, підновити, — та хіба мало чого по фронті треба! Не можна ж одну свою дивізію «на мушку брати» і думати, що одна вона все діло зробить...

— А не зробить? — блиснув очима Чапаєв. — Яка це підмога мені з боків! Чи бачено, щоб хоч от стілечки допоміг хто... Аякже — допоможуть!.. Однією дивізією візьму Уфу, тільки не заважай, не лізь...

— Хто це — *не лізь?*..

— Та ніхто не лізь. Я сам зроблю, — відповів він уже

трохи зниженням тоном, начебто схаменувшись і зрозумівши, що сказав не до ладу.

Таких скандалів і скандальчиків було багато. До самої Уфи Чапаєв був незадоволений ходом операції, незважаючи на те, що дивізія здобувала перемогу за перемогою. Йому все здавалося, що мало дають простору, що ініціативу його обкрадають, до голосу його не прислухаються, на думку його не зважають.

— Що вони там бачать — карту? — вигукував він у своєму колі. — Та ми ж воюємо не на карті, а на землі... На землі ми воюємо, хай їм чорт! — дедалі більше входив в азарт Чапаєв. — Ми тут усе знаємо і все бачимо самі... Нам указувати нема чого, тільки підмогу давай!

— Знову ж не так, Василю Івановичу, — напоумляв його Кличков. — Координувати, об'єднувати треба всі дії.

— І об'єднуй, — перебиває Чапаєв, — хто тобі заважає об'єднувати? Не заважай, кажу... Коли з розгону треба бігти, а ми — дивись-но, свята які справляємо на Усені...

— Які свята... Облиш, будь ласка, — заперечував йому Федір. — Годі, наражалися вже досить із своєю квапливістю... Досвід навчив, от що...

— Цебто сидіти? — сіпнувся Чапаєв. — Над річками? Коли в Колчака тільки п'яти блискають? Ну, воюйте вже, брат, так самі, а ми не звикли... Надумали дивізії перемінити, та хіба час? — бурчав він. — Та хіба солдат тебе просить, нарікає?.. У чорт!.. Кину все, знову загоном командуватиму... Там уже як задумав, так і все твоє, а тут... — і він сперсердя плюнув.

— Ти зміною незадоволений! — все хотів його урезонити Кличков. — Чудний чоловік! Міркування, значить, є, не з пустою ж головою в такі дні надумали перетасовку... Може й справді вимоталися, втомилися до краю?..

— А-а-а... — махнув він рукою. — Ніхто не втомився... Вчора мені назустріч червоноармієць... Один шкандибає в лісі, кульгає, дивлюся — забинтований весь, маленький, худий, — як оселедець. «Чого ти, куди?» — питаю. «А я, — каже, — назад у частину до себе». — «Ну, а кульгаєш ти чого?» — «Поранений». — «Чого не лікуєшся?» — «Ніколи, — каже, — товаришу, не час тепер відпочивати, воювати треба... Уб'ють, — каже, — ляжу в могилу, робити там нічого, от і полікуюсь...» А сам сміється. Як подивився я на нього... Ох ти, чорт, думаю, видно, молодець і є... Зняв годинника з руки, даю йому. «На, — кажу, — носи, пам'ятай Чапаєва». А він одразу не впізнав, мабуть... Веселий зробився, не бере годинника, а тільки махає все рукою... Потім узяв... Я — в

свій бік, а він стоїть, дивиться та дивиться, аж поки його бачити перестав... От вони, втомлені... З такими втомленими всім Қолчакам морду наб'ю!..

— Авжеж, таких багато, — згоджується Федір. — Може, більшість навіть, а все-таки і вони можуть втомлюватися...

Але Чапаєва тут переконати було дуже важко. Навіть не допомогло посилення на Фрунзе, якого він поважав надзвичайно.

— Адже розпорядження без Фрунзе не проходить? Не самі ж тільки генерали їх підписують!

— А може й самі? — якось загадково і тихо протестував Чапаєв.

— Та як же це?

— А так... Наші накази Қолчакові раніше відомі, ніж нам... Он як...

— Звідки це ти взяв? — дивувався Федір. — Ну, один-другий наказ, може й справді попав до Қолчака, але не можна ж робити таких висновків, Василю Івановичу...

Але сперечатися — марна річ. Чапаєв стояв на своєму: щодо «штабів» переконати його було неможливо, — не вірив їм до останньої хвилини життя.

Рано-вранці квітучим лісом пробирались на Давлеканово... Виїздили на гори, їхали з гір, переїжджали чисті, джерельні річки, рисили пахучими черемховими алеями. Дорога тиха, ясна, повна звуків, насичена пахощами весняного ранку.

З цих лісів — по бригадах, по полках до червоноармійців, брудних, вошивих, змучених, напівголодних, напівроздягнених... Що ближче до Уфи, то відчайдушніше опирається вороже військо. Затримується на всіх зручних місцях, особливо в горах, зосереджує ударні групи, ходить у контратаки... Обозів не дає — одводить їх задалегідь поперед себе, охороняє великими загонами: мабуть, постачати Червоної Армії не хоче!

З кожним днем просуватися було важче і важче. Викривалося масове шпигунство: на Қолчака працювали свої розвідники, працювали куркулі-селяни, працювали нерідко татари, багато яких обдурено було оповіданнями, ніби більшовики йдуть тільки для того, щоб відняти в них аллаха і порозбивати мечеті... Були випадки, коли в татарському селищі під час вступу червоного полку відкривали по ньому з вікон огонь. Стріляли жителі-татари, і не якісь там багатії, а справжня голота. Ловили... Що робили? По-різному чинили... Декого розстрілювали на місці — війна це-

ремоній не любить. А декого віддавали «на розмову» своїм же червоним бійцям-татарам. Ті в короткий строк пояснювали своєму одноплеміннику, за що борються, і нерідкі були випадки, коли він сам після невеликої розмови вступав добровольцем до Червоної Армії... Шпигунів ловили часто...

В Давлеканові червоноармійці сказали Федорові, що в полковому обозі везуть якусь дівчину, захоплену по дорозі: просить, щоб підвезли ближче до Уфі, хоче ввійти туди з червоними військами,— в Уфі мати, сестри, родичі.

— Приведіть її до мене,— звелів Кличков.

Дівчину привели. Років дев'ятнадцять... Кульгає. Закінчила недавно гімназію. Вдягнена погано... Говорить багато про Уфу... Поривається швидше туди... Зовсім нічого підозрілого. Але він інстинктивно відчув недобре — без будь-яких приводів, без підстави, без найменших фактів. Вирішив випробувати, думав: «Помилюся, чим ризкую? Відпушу — і край!»

Говорив, говорив з нею про різні дрібниці і раптом руба:

— А ви давно поранені?

— Давно... Тобто чого ж... Ні... Звідки ви думаєте, що я поранена?

— А кульгаєте,— твердо сказав Федір і пильно-пильно подивився у вічі...

Поруч сидів товариш Траллін, начальник політвідділу армії, сидів і мовчки спостерігав картину оригінального допиту...

— Ну... так...— зам'ялась вона.— Нога... була... але вже давно... Зовсім давно...

Федір розумів, що питання треба ставити швидко і безперервно, оглушити її, не давати придумувати відповіді й викручуватися.

— Де поранені, коли?

— Папірця в штаб несла...

— Бій був близько?

— Близько...

— В розвідці в них працювали?

— Ні, не працювала, друкаркою була.

— Брешете, брешете! — раптом крикнув він.— От що — мені все відомо. Зрозуміло? Все! Я вас знаю, наші розвідники мені все про вас сказали. Дайте мені свою посвідку, зараз же... На цьому, на папірці,— знаєте?

— На якому? — боязко спитала вона.

— А от на тоненькому-тоненькому... Знаєте, як папірос-

ний буває... Ну... ну-ну, давайте скоріш! Розвідники наші знають, як вам її писали. Та ну ж!..

Федір уп'явся очима і здивувався сам несподіваним наслідкам. Дівчина зовсім знітилася, коли почувла про папірець... А відомо, що всім розвідникам дають посвідки на малесеньких клаптиках дуже тонкого паперу, і вони ховають ці посвідки в складках одержі, в щілінку каблука, затикають у вухо,— ну, куди тільки придумують.

Дівчина дістала мундштук, тричі його розгвинтила і витягла скрученого папірця, що приліпився по боках мундштукового ствола. Там значилося прізвище, ім'я, по батькові...

Успіх був надзвичайний...

Йї учинили офіціальний допит: спочатку в себе, а пізніше — в армії. Допитував її і товариш Фрунзе, що нагодився, на той час. Дівчина розповіла багато цінного, заявила, між іншим, і те, що деякі наші розвідники працюють одночасно і в розвідці білих. Дворушників скоро ліквідували. Багато дала матеріалу — дуже до справи придалася...

Таких випадків, тільки не таких серйозних та вдалих, було декілька... Між іншим, до однієї полковниці, запідозреної в шпигунстві і замкненої в лазні, посадовили під виглядом білого офіцера одного тямущого комуніста, і «дурна баба» розплескала йому чимало цінних новин.

Полки йшли на Чишму. Ясно було, такий важливий пункт дешево не віддадуть: тут сходяться під кутом дві залізничні вітки — Самаро-Златоустівська і Волго-Бугульмінська. Вже за десяток верст від станції починалися глибокі, рівні, добре обладнані окопи з чудовими бліндажами, з потайними ходами в долину, з обходами під гору. Було вирубано цілі гаї і на зрубках розчищено місця для кавалерійських засад, а поля, мов ліанами, було повито колючим дротом... Нічого схожого не траплялося ні під Бугурусланом, ні коло Белебея; особливо окопів, так ретельно й міцно зроблених, не бачили вже давно. Було видно, що ворог готувався дуже серйозно.

На Чишму наступала бригада Єланя — разінці, домашнікці, пугачовці. Всі останні версти посувалися з безперервним, дедалі завзятішим боєм. Що ближче до Чишми, то запекліші сутички. Атаки відбивали, ворог сам не раз ходив у контратаку. Але відчувалася вже якась приреченість, навіть у найлютіших його атаках не було того, що дає перемогу,— певності у власних силах, прагнення розвинути до-

сягнений успіх. Ворог немовби тільки огризався, а сам і думати не думав стати переможцем.

Чи бачили ви, як по вулиці мчить стрімголов собачина, і тут же, чіпляючись за хвіст, напосідає, гризе його інший, дужчий, певніший своїх сил?.. Той, що втікає, і думати забув про рішучу сутичку,— він може тільки відгризнутися, часом укусити, і боляче навіть укусити, але це не сутичка: він тікає, буде ганебно переможений. Враження саме отакого собачини, що відгризається, справляло колчаківське військо вже тут, під Чишмою. Ходили в контратаки, але все це робилося начебто лише для того, щоб дати відійти головним силам, відступити обозам... Начебто билися тільки ар'єргарди, заслони, які охороняли тих, що відступали десь спереду. На ділі було не так — билися великі, основні, головні сили... Але ініціативу вони втратили ще там, перед Бугурусланом, і от ніяк-ніяк не можуть повернути її назад. У колчаківській армії ширився і прискорювався згубний для неї «розклад». Ніякі заходи боротьби — потурання, репресії, розправи — ніщо вже не могло спинити цього історично неминучого процесу. Крім загальних причин розкладу, які більш-менш швидко позначались на всіх білих арміях, тут, у Колчака, були ще й причини особливі, які дуже прискорювали самий процес. По-перше, Колчак мобілізацію населення проводив «не перебираючи», гнався більше за кількістю, ніж за якістю; і по-друге, намагаючись зцементувати і об'єднати це величезне намобілізоване військо купкою відданих йому кадрів, він неминуче мусив розв'язати цій купці руки щодо репресій над своїм же «військом». Всі види старої «солдатчини» у Колчака відродилися чи не повніше, ніж у будь-якій іншій армії білих. Різноманітність війська і жорстокість кадрів були тими двома причинами, які особливо швидко повели вперед процес розкладу колчаківської армії.

До Кличкова якимось після бою попала ціла пачка ворожих документів, серед них — телеграми, накази, розпорядження, запити колчаківського командування:

«У найкоротший строк зібрати всіх малонавчених в одне місце і підготувати до відправлення залізницею; для супроводу призначити *обов'язково офіцера*». Ці два останні слівця варті уваги: вони свідчать про смертельний переляк перед своїм власним «христоролюбивим війством».

Але становище було ще серйозніше, ще трагічніше: на офіцерів, виявляється, безоглядно покладатися теж не можна,— продадуть, так і дивись, червоному командуванню. Був випадок. Чоловік десять червоних кавалеристів нара-

зилися прямо на ворожий цеп. Тут було сто двадцять солдатів, два офіцери, кулемет. Чого б, здається, легше — захопити цих кавалеристів або позбавити їх миттю з коней? А вийшло от що. Офіцери крикнули своїм солдатам: «Стріляти не смій!», вибігли назустріч кавалеристам і заявили, що хочуть перейти з усіма солдатами до червоних... І, завважте, це тоді, коли начулись розказнів про «більшовицьку жорстокість» та нещадність до білих офіцерів: не злякались, зважились, пішли...

Ну, зате ж здорово просили за них кавалеристи перед своїми командирами, начебто тим, що добровільно здалися, щось і справді загрожувало страшне.

Офіцери, як виявилось, були: один з конторників, другий — колишній народний учитель. Розповіли багато про колчаківську «дисципліну». Розстрілюють офіцерів за найменшу спрощеність розмови з солдатами; додержання етикету і кастових відмін вимагають з усією жорсткою суворою. Страх перед «військом» позбавив розуму вище командування, і воно у зовсім простій, немудрій розмові офіцера з солдатом вбачає злісну свідому «агітацію». Серед нижчого офіцерства бродіння, — його очевидна, глибока ворожнеча до вищого посилюється з кожним днем.

Ці оповідання офіцерів були безумовно правдиві. Федір мав змогу перевірити їх і по документах, про які згадано вище:

«Наказую встановити нагляд за поручиком Власовим», — значилося в одному наказі начальника дивізії. «Установити найпильніший нагляд за офіцерами Марковим, Жуком і Лізенцовим, намагалися вести розмови з рядовими», — значиться в другому його розпорядженні. Є запити, довідки про офіцерів — і все шпигунського напрямку.

У Колчака явно негарзд. Дисципліна підупала навіть і серед офіцерства — ряд телеграм свідчить про непослух, про невиконання наказів. Щоб підтримати «дух» армії, вище офіцерство вдається до заходів дуже сумнівних: починає привласнювати собі перемоги червоного війська, в наказах і листівках перелічує «своїми» такі пункти і селища, в яких принаймні з тиждень майорить червоний прапор. Військо про це, звичайно, довідується і остаточно перестає вірити навіть безсумнівно правильним відомостям.

Одне слово, розпадалася армія колчаківська з очевидністю, цілком незаперечною. Цьому процесові червоне військо допомагало щосили. У тил білими вozами розвозили агітаційну літературу, і через жителів, і з аеропланів, і з своїми ходаками розсипали мільйони відозв, звернень, усі-

ляких закликів. Червоні агітатори пробиралися в глиб ворожого розташування, в гущу білого солдатства і там безбоязно, зовсім недвозначно провадили свою героїчну роботу.

І все ж, незважаючи ні на що, бої часом бували такі серйозні й запеклі, що розбивали всякі припущення і всяку певність того, що почався розклад білої армії. В цих серйозних сутичках брали участь найстійкіші білі полки; їх було, порівняно з загальною масою, небагато, але билися вони чудово, і техніка в них була теж чудова. Перед самою Чишмою бій був такий серйозний, що в деяких ротах лишилося по червоних полках усього тридцять-сорок чоловік. Одчайдушно, натхненно, моторошно билися! На броньові поїзди кидалися з ручними бомбами, вкривали трупами весь шлях, бігли за страховищем, кричали «ура», кидалися, як м'ячиками, страшними білими пляшками. А коли з'являлись броньовики, цепи лягали ницьма, бійці не підводили голови від землі: броньовик «лежачого не б'є», — тим і рятувались... Протинав він цепи, гуляв у тилу, палив, але безрезультатно, а коли втікав — і за ним теж, як за поїздом броньовим, бігли і в нього кидали білими пляшками.

Героїзм межував з безумством: від кулеметного вогню броньовиків і броньових поїздів чимало полягло під Чишмою червоних бійців.

І тут через двадцять хвилин після того, як закінчили бій, коли ще в полі стояв пороховий дим і лунали у повітрі безперервні зойки ворогів і товаришів, яких вивозили з поля, — Чишма почала жити звичайним у цих випадках життям. З підвалів і льохів, з клунь і комірчин, з печей і з-під припичків, з-під помостів і з горищ — виповзали звідусіль перелякані стріляниною селяни і заметушилися коло стомлених червоноармійців. Забряжчали відрами жінки, зашуміли самовари, задзвеніли чашки й ложки, горщики й миски. По хатах гомін пішов, оповідання-розмови. Згадували, кому як жилося, кому що бачити, чути, зазнати довелося за цей час, чого дожидали, чого діждалися... Коли підживились і чаю напились, почали грати в довгої лози, і можна було подумати, що зібрались тут хлопці не після бою, а на гулянку з далеких і близьких сіл на якийсь урочистий храм...

Увечері в полку Стеньки Разіна зібрався хор. Співаків було чоловік двадцять п'ять, у багатьох і голоси були чудові, та от біда — все бої, походи, заспівати ніколи! А охота поспівати була така велика, що на кожній зупинці, де хоч трошечки можна дихнути, співаки збирались до купи, самі собою, без запрошення, навколо улюбленого й поважного свого диригента... І починалися співи. Підступали, оточува-

ли любителі і охочі, а потім збиралося мало не половина полку... Тут уже купкою співати було неможливо — заводили таку, що знали всі, і полк заливався в дружній пісні... Співали пісень різних, але улюбленими були про Стеньку Разіна та Єрмака Тимофійовича. Були і веселі, танкові. Який-небудь вигадливий фальцетик, підморгуючи хитро і примружившись лукаво, заводив на дуже високій ноті:

Ой ти, Дунюшка-Дуня!
Ой ти, Дунюшка-Дуня...

Хор підхоплював хвилями гучних голосів:

Ох ти, Дуня-Дуня-Дуня!
Дуня, Дунюшка, Дуняша!..

У такт плескали долонями, відбивали каблуками, але це ще «біг на місці». Другий куплет не витримували, і тільки підхоплять:

Ох ти, Дуня-Дуня-Дуня...

раптом на середину вискакують одразу два-три танцюристи і пішли шкварити... Танцюють до сьомого поту, до запаморочення, до нестями... Одні за одними, одні за одними...

Пісень мало — з'явиться гармонія... Танці і гармонія часто витісняють хор, але більше тому, що вже наспівались, перехрипли, як півні...

Особливо завзято танцювала полкова «інтелігенція» — фуражири, каптюри, канцеляристи... Але не поступалися перед ними й батальйонні та ротні командири — теж танцювали хвацько!

Часто чергувалися. Співають-співають, заморяться — танцювати почнуть. Натанцюються до чортиків, передихнуть і знову співи, — і так скільки стане горлянки та ніг.

За останні місяці з'явилися дві нові пісні, де найбільше подобалися приспиви, — їх співали з величезним піднесенням і запалом. Мотиви старі, а слова нові. Перший приспів таким чином був складений із старого:

Так грай, музико, гучніш звиягу,
Вже ворог кинувся тікать-тікать-тікать...
За Раду ми Народних Комісарів
Гукнемо голосно ура-ура-ура!

Другий приспів обійшов усю Червону Армію:

Ми сміло в бій підем
За наші Ради

І хоч усі помрем
За рідну владу...

Слова, які тут співалися, нічого не значили,— гарна пісня ще не з'явилась, але приспів... приспів співали чудово.

— Ану «Вічну пам'ять»,— пропонує хтось із натовпу.

Співаки багатозначно презирнулися.

— Може й справді заспівати?

— А чого ж...

— Заспівувача давай сюди, заспівувача!

Протовпився височенний, сутулий, рябуватий паруб'яга. Став посередині й одразу захрипів густючим басом:

— Благоденственное і мирное житіє, здоров'є, спасеніє і во всьом благоє поспешеніє, на врага победу і одоленіє подаждь, господи!

Він замовк, глянув навколо, начебто говорив: «Ну, тепер вам черга»,— і хлопці завили протяжно:

— Го-споди, по-оми-луй...

— Всеросійській соціалістичній Червоній Армії з вождем і товаришем Леніним,— гримів він далі,— геройському командному складові двадцять п'ятої стрілецької і всьому двісті вісімдесятому Стеньки Разіна полкові мно-огая ле-та!

Хор гримнув «многая ле-та»...

— ...Артилеристам, кавалеристам, телефоністам, мотоциклістам, кулеметникам, бомбометникам, мінометникам, аеропланним льотчикам, розвідникам, піхотинцям, ординарцям, кашоварам, різникам і всьому обозові мно-о-о-огая ле-ета!

І знову підхопили «многая лета» — дружно, весело, гучно. Обличчя в усіх веселі, розпливлися від усмішок, очі урочисто й гордо говорять: «Не звідкись взяли — у себе в полку склали цю пісню!»

Заспівувач зниженням і ще похмурнішим тоном виводив:

— Во блаженном успенії вечний покой подаждь, господи: сибірському верховному правителеві, всіх трудящих мучителеві, його високопревосходительству білому адміралові Колчаку з усією його богохранимою паствою — митрополитами-езуїтами, архієпископами та єпископами, бандитами, шпигунами і агентами, чиновниками, золотопогонниками і всіма його поклонниками, білими колченятами, обдуреними хлоп'ятами і прихвоснями-дармоїдами панами чехословаками... ві-і-ічная па-а-ам'ять...

Розлягся гугнявий, фальшивий похоронний спів. Зробилося нудно, наче й справді засмерділо дохлятиною...

— Усім контрреволюціонерам,— урвав співаків, закін-

чуючи, заспівувач,— імперіалістам, капіталістам, усяким білим соціалістам, кар'єристам, монархістам та іншим авантюристам, зрадникам і перегонникам, спекулянтам і саботажникам, мародерам і дезертирам, товстопузим банкірам, від ранку до ночі — всій подібній сволоті — ві-і-ічна пам'ять!

Хор, а з ним і всі присутні червоноармійці затягли «вічну пам'ять».

Скінчивши, стояли якусь мить мовчки і нерухомо, начебто дожидались чиеїсь похвали... Цим акафістом пишалися в полку надзвичайно, слухати його дуже любили й іноді вислухували по три-чотири рази.

З піснями і танцями гуляли до пізньої ночі, а вранці, на світанку,— виступати! І то нічого, що позаду — безсонна ніч: швидкий і легкий звичний крок.

Чишму вважали ключем Уфи. Шлях тепер очищено. Все свідчить про те, що ворог піде за річку і головний опір чинитиме на тому березі Білої.

Ще швидше, ще наполегливіше кинулося військо переслідувати відступаючу колчаківську армію.

— Тепер Уфа не втече,— казав Чапаєв,— аби тільки права сторона не підвела!

Він мав на увазі дивізії, які діяли з правого флангу.

— Чого ти так думаєш? — запитували його.

— А тому, що зачепитися йому, Колчаку, нема за що — так і покотиться в Сибір.

— Та ми ж от зачепились під Самарою,— заперечували Чапаєву.— А вже як тікали!

— Зачепились... ну то що? — згоджувався він і не знав, як це зрозуміти. М'явся, підшукував, але пояснити так і не зміг. Відповів: — Дарма що ми зачепились... а він усе-таки не зачепиться... Уфу візьмемо...

Ця впевненість у перемозі була властива більшості, нею особливо були сповнені рядові бійці. Коли в полках ставилося і обговорювалося питання про близькі можливості і бойові перспективи, там була лише одна лічба — на дні і години. Ніколи не говорили про живі сили, про техніку ворога, про його підготовку, силу опору. Говорили і лічили тільки так:

«У вівторок ранком будемо в цьому селищі, а надвечір дійдемо до річки. Якщо місток не висаджений у повітря, ввечері ж і на той берег перейдемо... а коли зірваний — раніш як уранці не бути... В середу ввечері повинні будемо минути таку от станцію, а в четвер...» і т. д. і т. д.

Ніби йшли похідним маршем, не маючи перед собою

ворога, точно розрахувавши по днях і годинах, де, коли можна і слід бути. В розрахунках помилялися рідко — звичайно приходили раніш від наміченого строку. Та й саму Уфу взято було раніш від призначеного і передбаченого дня.

Швидкість руху часом дивувала. Витривалість червоноармійців була разюча. Бійці не знали перешкод і не припускали можливості, що їх може щось спинити. Чишминський бій, коли кидалися з бомбами на броньові поїзди, і справді показав, що перешкоди червоним бійцям поставити важко. Тепер за Чишму прислали нагороди, — їх треба було розподілити по полках. Але тут вийшов казус. Один з героїських полків, що особливо відзначився, нагород не прийняв. Червоноармійці й командири, яким було присуджено нагороди, заявили, що всі вони, всім полком, однаково мужньо і чесно обороняли Радянську республіку, що нема серед них ні поганих, ні хороших, а боягузів нема й поготів, бо з ними покінчили б свої ж хлопці. «Ми хочемо лишитися без усяких нагород, — заявили вони. — Ми в полку своєю будемо всі однакові...» В ті часи такі випадки були дуже, дуже частим явищем. Такі бували пориви, такі бували високі злети, що дивом дивуєшся! На діло дивились якось особливо просто, безпосередньо, зовсім некорисливо:

«Чого я буду першим? Хай буду рівним. Чим сусід мій гірший, чим він кращий від мене? Якщо гірший — давай його виправляти, якщо кращий — виправляй мене, і годі».

В Пугачовському полку ще в 1918 році чоловік триста бійців організували своерідну «комуну». У них нічого не було свого: все майно — одяга, взуття — вважалося спільним, надягав кожен те, що йому в даний момент більше потрібне... Платню і все, що одержували з дому, знову ж таки віддавали в спільне користування... У бою ця група була особливо солідарна й тісно спаяна... Тепер, звичайно, вся перебита або покалічена, бо героїзму була сповнена незвичайного.

Відмова полку від нагород була тільки найбільш яскравим проявом тієї зневаги до відзнак, яка характерна була для всієї дивізії, в тому числі й для командирів, для політичних працівників, великих і малих. Принаймні того ж дня, зібравшись у політвідділі, товариші просили Кличкова, цілком з ними солідарного, послати до ЦК партії протест проти системи нагороджувань і висловити щодо цього питання свій принциповий погляд. Поміркували і послали такого папірця:

«Дорогі товариші!

Коли одному з геройських полків ми стали видавати нагороди, червоноармійці запротестували, від нагород відмовилися, заявили, що всі вони однаково бились, б'ються і будуть битися за Радянську владу, а тому не хочуть ніяких відзнак, бажають залишитися рівними серед усіх бійців свого полку. Ця дуже висока свідомість змушує нас, комуністів, задуматися взагалі над системою відзнак, яка запроваджена у Червоній Армії. Вибрати кращого ніколи неможливо, бо неможливо встановити якийсь єдиний критерій цінності. Один виявив багату ініціативу, другий — передбачливість, яка врятувала сотні людських життів; третій — мужність, витримку, рівновагу; четвертий — надзвичайну хоробрість; п'ятий — систематичною копіткою роботою сприяв зростанню боєздатності частини і т. ін. і т. ін. — та хіба все можна перелічити?

Кажучи одверто, нагороди часто випадають навмання. Бували випадки, коли їх одержували, кидаючи жеребок. Бували випадки бійок і кривавих сутичок; на нашу думку, нагороди мають вплив дуже огидний і розкладаючий. Вони породжують заздрість, навіть ненависть між кращими бійцями, дають поживу різним підозрінням, пліткам низького гатунку, розмови на тему про повернення до минулого тощо.

Вони ж слабких схиляють до приниження, запобігання, підлещування, плазування. Ми ще не чули від жодного нагородженого, щоб він був захоплений нагородою, щоб цінив цю нагороду, глибоко, високо шанував. Нічого подібного нема. З ким тільки доводилось говорити із командирів та рядових бійців — всі однаково обурюються і протестують проти нагород. Звичайно, коли нагороди присилатимуться й надалі, вони розподілятимуться, але якщо скасують їх цілком — повірте, що ніхто за цим не пожалкує, а тільки зрадіють і зітхнуть з полегкістю...»

Такого листа надіслали до ЦК партії. Відповіді ніякої не одержали.

В листі цьому багато і невірного, і наївного: тут нема державного підходу до справи, трохи солоденька ніжність й нудотна доброта, але все це шире, все це щиросерде, все це дуже, дуже в душі, в характері того часу!

Одразу ж, через якихось кілька днів, надіслали до ЦК другого листа, за ним було послано і третього, але про нього — потім.

Другий лист — у тих самих тонах, що й перший: писано

Ного з приводу нових окладів платні. Річ у тому, що за час просування на Уфу, незважаючи на тимчасові голодування, становище з харчуванням загалом було досить терпиме, бо в критичних випадках харчі можна було дістати і в населення. Голодували тільки тоді, коли довів чомусь припинявся зовсім, а посувалися полки і швидко, і такими місцями, де все було зруйновано, спалено, винищено. Так, тут доводилося скрутно!

На фронті дуже часто буває так, що гроші дівати просто нікуди, і вони стають справжнім тягарем для того, у кого нема до них спеціальної охоти. У ті місяці й роки найвищого духовного піднесення і величезної моральної чутливості особливо розвинена була делікатність — навіть у найбільших працівників і навіть у дуже маленьких справах і з незначних приводів.

Який-небудь комісар і вдягався просто, як рядовий червоноармієць, і харчувався разом з ними з одного казана, і в походах бідував пліч-о-пліч, а помирати в бою завжди поспішав першим! Так поводитися кращі. А випадкові пройди-світи, своєкорисливі, полохливі й непридатні взагалі до такої виняткової обстановки — вони якось самі собою витрушувалися з армії: їх виганяли, переводили, вони просто дезертирували — легально й нелегально. Дуже високий авторитет, заслужений в армії комуністами, заслужений ними був недаром і нелегко. На всі найважчі діла, в усі найскладніші операції першими йшли й посилались найчастіше комуністи. Ми знаємо випадки, коли з п'ятнадцяти-двадцяти чоловік убитих і поранених в якійсь невеликій, несерйозній сутичці половина, а то й три чверті було комуністів.

Так от, повторюємо, курс на «зрівняння» був тоді найсерйозніший і навіть найзаконніший. Нерідко траплялися випадки, коли командири і комісари відмовлялися від спеціальних окладів, здавали надлишки в полкову касу, а самі задовольнялися тим самим, що одержували й рядові бійці. «Зрівняльне» прагнення було таке сильне, що Федір з Чапаєвим одного разу досить серйозно радилися про те, як усю дивізію зобов'язати говорити на «ти».

Приводом до такого міркування було ось що.

Дуже відповідальна публіка майже завжди каже червоноармійцеві «ти», і це не тому, що зневагу якусь має, а природно вважаючи цілком зайвою цю світську «викаючу» галантність у бойовій, жорстокій і суворій обстановці. Там навіть якось безглуздо звучали б ці «ввічливі» розмови — принаймні в ту пору вони були дуже не до речі. Команди-

ри та комісари і самі були або робітники, або селяни; вони з бійцями поводитися так само просто, як усе життя звикли просто поводитися з своїми товаришами десь на заводі або на селі. Яка там ще салонна ввічливість! Вони просто — і з ними просто. В полку взагалі всі були між собою звичайно на «ти». А от вище полку картина виходила інша: тут червоноармійцеві так само говорили всі «ти», а сам він відповідати в тому ж дусі начебто й «не насмілювався». Так от на тему «про зрівняння» Чапаєв з Федором і радилися,— міркували, вимудровували, припускали, але ні до чого остаточно так і не дійшли.

Уявіть же тепер, що сталося, коли дивізія дізналася, що оклади всім підвищено... всім, але... не червоноармійцям... Перші запротестували самі ж політичні працівники. І тому вони запротестували, що справді не хотіли себе відділяти від бійців, і тому, що всякі докори та підозріння звичайно сипалися на них і раніше, і рясніше, ніж на будь-кого іншого. Це їм в таких випадках говорили: «От дивіться,— на словах рівність і братерство, а на ділі що?»

Ці примітивні і такі звичайні запитання начебто й не повинні були їх бентежити, звикнути б до них пора, але насправді виходило інакше,— політичні працівники, самі такі ж червоноармійці, як і всі інші, ставали дибки і частіше не тільки заспокоювали полки в таких випадках, а брали на себе обов'язок «зв'язатись», заявити «протест» і таке інше.

Коли дізналися про нові оклади, захвилювалися всі полки. У політичний відділ посипались один за одним протести. Федорові під час його поїздок по дивізії протуркали вуха з приводу цих «шалених окладів». Тільки не подумайте, що збільшення і справді було значне,— ні, воно було мізерне, але тоді і всякі крихти здавалися короваями.

В ті дні зібралась якраз дивізійна партійна нарада, треба було обговорити коротко і спішно ряд питань у зв'язку з наближенням до Уфи...

На цій нараді просили Кличкова знову послати протест у ЦК, і Федір, дізнавшись, що і комсклад в більшості думає так само, послав туди нову грамоту:

«Дорогі товариші!

Пишу вам від імені політичних працівників нашої дивізії і кращої частини командного складу. Ми зовсім невдоволені і обурені тими новими окладами платні, які нам встановлено тепер. Оклади шалені, неймовірно високі. Куди, навіщо нам гроші? Крім розбещеності, вони в наше середовище нічого не внесуть. Не кажу вже про здешевлення

карбованця, про швидке зростання цін на продукти тощо, але й самі ж ми звикаємо шикувати, панствувати і розкидатися грішми або, навпаки, затаювати, накопичувати великі суми, сшнарувати... А при всьому цьому червоноармійцеві не набавлено ні копійки. Чи знає про це партія? Чи не чужі люди нацьковують на нас червоноармійців? А глухе нарікання в Червоній Армії стає що далі, то більш і більш виразніше. Може, високі оклади потрібні на Петербурзькому та інших голодних фронтах, але навіщо вони нам, коли хліб і масло тут майже даром. Ділили б на пояси, чи що. Ми прагнули навіть того, щоб усім політпрацівникам зрівнятися в платні з червоноармійцями, а тут винагороджують нас новими набавками. Вовків ви ніколи і нічим не нагодуєте, а нас підгодовувати не треба,— нас і голодних не відженеш від боротьби».

У листі знову-таки більше сердечної теплоти, ніж серйозності, а в деяких пунктах і згущено навіть, хоча б щодо цього «шикування і панствування». Ну, який там шик на фронті, яке панствування в походах та боях!

Тільки натяки на деяке поліпшення, ледь відчутні, і «слівця» ці треба розуміти, певна річ, тільки як «красні слівця». Потім щодо ЦК. Чому справді запит послали прямо туди, а не в армію, не у фронтові установи, не в центральні органи Червоної Армії? Та тому, що питання це вважали, розуміється, загальним, а не лише дивізійним або армійським. Зате в ЦК віра була величезна, якась благоговійна, а в успіх свого звертання вірили до того, що навіть відповіді чекали негайної...

Про нашу наївність свідчила, між іншим, і приписка до листа в ЦК, яка справляла враження приклеєної ні до ладу, ні до прикладу.

В цій приписці йшлося про бідність ресурсів щодо постановки в армії спектаклів і концертів. Закінчувалась вона словами:

«Треба натиснути куди слід, *«народити»* збірки свіжих п'ес, благородних пісень і справді художніх творів прозою і віршами. Якщо збірки вже видані (ми їх не бачимо) — шліть їх, товариші, спішно на позицію!»

Тут уже не тільки віра у всемогутність ЦК, а й цілковита безнадійність щодо своїх військових «главків». Наївні! Вони тоді у себе на позиції і не знали, що не можна наказати «народити» збірки,— їх треба вносити, їм треба дати дозріти й народитися нормальним шляхом, у свої

строки. А тим часом чекати, нормального «народження» збірок не було часу, не було терпіння. І тому, не бачивши виходу, тикались в усякій справі, куди доведеться. В роботі часто був різнобій, суперечки, непотрібне втручання, непотрібні образи, загрози, репресії.

Взяти хоча б, приміром, «жіноче питання» в Червоній Армії. Чого тільки в цій справі не говорилося, не писалося, не наказувалося, а на ділі що виходило? На ділі завжди виходило одне тільки «на розсуд». Були розпорядження — не завжди гласні і офіційні — очистити армію від усіх дружин та жінок взагалі. І цей «очисний» порив мав під собою багато серйозних підстав: жінки були не тільки у командирів та комісарів — вони цілими табунами носилися за червоноармійськими полками, часто з домашнім добром, деякі з дітьми... І все це величезне «тилове військо» вантажилось на казенні повозки! Подумайте тільки, яка сила селянських підвід зайнята була завжди найнепродуктивнішою роботою! Потім і такі були міркування: як звичайно, через жінок, з різних приводів, траплялися скандальчики і справжні скандали,— це в армії справа неминуча. Та як же інакше, коли вона, армія, цілі місяці й роки змушена жити особливим, замкнутим життям, відірваним від багато дечого, зовсім необхідного?

Потім жінка, і зокрема дружина, була частенько причиною того, що чоловік замість питань військових чимало часу віддавав іншим, для бойового похідного життя приватним і стороннім питанням. Саме серед жінок дуже часто траплялися шпигунки і розвідниці. Словом, багато було причин для того, щоб видавати про жінок окремі накази і розпорядження. Але яке ж тут створювалося скандальне становище, коли починали накази запроваджувати в життя. Найперше дибки ставали полки, особливо після того, як дізнавалися, що в дивізії всі жінки залишилися. Сяк-так з ними улагоджували. Бралися до чистки апарату, але тут випровадити жінок — зовсім не те саме, що від полку відділити кілька сотень червоноармійських жінок. Як ви увільните потрібних працівниць та до того ж справді незамінних? Як і чому ви вирядите з полку жінок-санітарок, тих героїнь-червоноармійок, які рядовими бійцями билися й гинули в атаках? Навіщо усувати політичних працівниць, комуністок, сестер-жалібниць, фельдшерок, яких так мало, які так потрібні? А накази ж видавалися частенько без застережень, розуміли їх буквально і виконували аж надто примолінійно!

До Федора прибігли якось захекані ткалі-червоноармій-

ки і просили заступитися, бо їх увільняють з полку. Вони йому нашвидку розказали, що в їхньому середовищі було чотири «ганебних», але вони їх самі увільнили з свого середовища і випроводили з полку. Довелося Кличкову самому їхати в полк і роз'яснити там кому слід, щоб їх не чіпали, не увільняли.

Можна собі уявити, яке це було заплутане і неясне питання, коли самі керівники дивізії не могли в ньому розібратися як слід!

Бригада Єланя Чишму взяла швидким, коротким ударом, вихопивши її у бригади Попова, якій цю операцію доручалося провести. Попов з полками йшов повз озеро Лелі-Куль, весь час угору понад Дьомою-рікою, і, коли впала Чишма, він був зовсім неподалік.

На фронті часто буває, коли невеликий успіх, віднятий в іншого, стає початком і причиною серйозної, великої катастрофи. Зарветься якийсь командир, поженеться за ефектом несподіваного сильного удару, відхопить частину завдання, дорученого сусідові,— і сплутає своєю перемогою всі карти. Краще б її й не було, цієї перемоги! Перемога не завжди є успіхом, вона може дати і погані наслідки!

Коли затівається, скажімо, глибокий обхід противника флангами, оточення і захоплення його цілком, у цей час якась молодецька голова раптом б'є ворога в лоб, сполохує, переплутує весь план дій і своєю частковою «перемогою» завдає, безперечно, шкоди загальному, більшому і серйознішому замислові. Так могло бути й тепер, коли Єлань влетів у Чишму, а в тилу в нього, на березі Дьоми, лишилися ворожі полки. Вони його могли потріпати відчутно, якби вчасно зі своєю бригадою не приспів Попов. Взаємодопомога в Чапаєвській дивізії була розвинена дуже високо, і кожна частина наполегливо й швидко допомагала іншій, що потрапила в скрутне становище. Не завжди і не скрізь так бувало, спостерігалось і протилежне. Наслідки від цього незмінно були тяжкі.

Попов, як тільки з'ясував обстановку, негайно вступив з ворогом у бій, одвернув на себе всю увагу і, користуючись замішанням в його лавах, тиснув і тиснув до річки. Артилерійська канонада була така завзята, що аж три гармати вибули з ладу. Ворога загнали за Дьому. Відходячи, він висадив у повітря всі мости, певно, не розраховуючи повертатись, і стрімголов мчав до Білої¹. Тут зупинок не

¹ Річка, на якій стоїть Уфа.

було серйозних,— Чишма була останнім пунктом, де колчаківські полки на щось сподівалися до Уфи, а далі настрої у них, видно, змінився глибоко й безповоротно,— далі був тільки організований відступ, без серйозних спроб на цьому березі дати початок «переломові», про який там ще не переставали говорити і на який покладали надію, так само як покладало надію колись під Бузулуком і Бугурусланом червоне командування.

XIII

УФА

Ворог утік за річку, повисаджував у повітря всі переправи і наїжився на високому уфимському березі жерлами гармат, кулеметними горлянками, багнетами дивізій і корпусів. Сили там зосередились великі: з Уфимським районом Колчак розлучатися не хотів, і з виграшних висот правого берега Білої він, здавалося, командував над червоними дивізіями, які наступали з різних сторін.

Уфу передбачалося брати в обхват. Дивізіям правого флангу було дано завдання вийти ворогові в тил, до заводу Архангельського, але труднощі на шляху просування не дали змоги їм переправити на Білу ще жодного бійця на той час, коли інші вже щільно підступили до берега.

Проти Уфи постала Чапаєвська дивізія. Вона своїм правим флангом, бригадою Попова, застигла над величезним мостом, що тягнувся високо над річкою прямо в місто, а лівий фланг відскочив до Красного Яру, невеликого селища верст за двадцять п'ять униз по Білій,— сюди підійшли бригади Шмаріна і Єланя.

Коли біля Красного Яру переправляться частини і підуть на місто, бригада Попова мала підтримати їх, переправившись біля мосту. Він був ще цілий — величезний чавунний міст, але ніхто не вірив, що ворог залишить його цілим; гадали, що міст, безперечно, мінований, і тому переправлятися ним не слід. Залізнична колія, що йшла з високого насипу по мосту, була місцями розібрана, а посередині втиснулося кілька вагонів, навантажених щебенем і різним сміттям. Переправлятися тут було поки що зовсім ні на чому,— це вже згодом роздобули десь бійці кілька

човнів, приволокли колоди та дошки і зв'язали їх в хисткі, рухливі плоти.

Головний удар намічався все-таки з боку Красного Яру. Вилетіла на берег кавалерія Вихора. Недалеко від Красного Яру по Білій преспокійно тяглися буксир і два невеликі пароплавчики. Публіка була найрізноманітніша, а найбільше, звичайно, військових,— з них десятків зо три офіцерів. Незрозуміла, дивна була ця безтурботність,— наче їй не думали люди про можливість наскоку з берега або їй зовсім не знали того, що так близько червоні полки. Кавалеристи аж роти пороззявляли, побачивши на палубі «панів» у погонах. Офіцери відразу теж не розібрали — мабуть, подумали, що свої.

— Стій! — скомандували з берега.

— Чого ставати? — крикнули і звідти.

— Спиніть пароплави, вогонь відкриємо!.. Причалуй до берега! — кричали кавалеристи.

Але там зрозуміли, в чому річ, спробували прискорити хід, думали дістатися до болота, куди берегом кавалерії не дійти... Як тільки це помітили кавалеристи — грізно заревли:

— Спиняй, спиняй!!!

Пароплави йшли далі. З палуби розітнулися перші постріли. Кавалерія відповіла. Зав'язався нерівний бій. Підскочили з кулеметом, зататакали. На пароплавах завили, стрімголов злетіли вниз, ховалися, де могли. Пароплави причалювали. Офіцери не хотіли здатися живими — майже всі перестрілялися, кидалися у хвили... Ці пароплавчики були справжнім скарбом, вони відіграли колосальну роль у переправі через Білу червоних полків і відразу полегшили те скрутне становище, в яке потрапило червоне командування. Пароплавчики сховали, не давали ворогові дізнатися, що в руки попала така цінність.

За два дні до наступу Фрунзе, Чапаєв і Федір приїхали туди автомобілем і зараз же скликали нараду командирів і комісарів, щоб з'ясувати всі обставини і особливості наявної обстановки, урахувати і зважити всі можливості, ще і ще раз перевірити свої сили і шанси на успіх.

У Фрунзе є одна відмітна риса, яка насамперед йому ж самому і допомагає розплутувати найзаплутаніші, здавалося б, і найскладніші справи: він скликає на товариську нараду всіх зацікавлених, ставить їм руба найголовніші питання, відкидаючи на час другорядні, стикає інтереси, викликає дебати, спрямовує їх у належне русло. Коли бесіда закінчується, самому Фрунзе лишається підрахувати

тільки виявлені шанси, прикинути, координувати і зробити неминучий висновок. Спосіб цей нібито дуже простий, але вдається він не кожному,— в усякому разі, сам Фрунзе володів ним досконало.

Коли тепер у Красному Яру зібралися вожді дивізії, треба було врахувати, крім техніки та кількості бійців, ще й якість їх відповідно саме до цієї виняткової обстановки. Вибір припав на робітничий Іваново-Вознесенський полк. Цей вибір було зроблено не випадково. Полки бригади Єланя вкрили себе невмирущою славою перемог, вони були з погляду бойового на одному з перших місць, але *для даного моменту* треба було спинитися на полку високосвідомих червоних ткачів — тут лише самовідданої відваги могло бути мало.

Нарада закінчилася. Скочили на коней, подалися на берег, звідки мала початися переправа. Коней лишили за півверсти, а самі пішли пішки піщаним схилом, поглядаючи на той берег, чекаючи, що от-от почнеться стрільба. Але було тихо. Забралися на косогір і звідти в бінокль розглядали протилежний берег, вибрали місце, остаточно й точно домовилися про деталі переправи і поїхали назад. Незабаром на місце переправи пригнали два пароплавчики; третій стояв на міліні. Почали вантажити паливо, збивати підмости.

Затрималися ще на цілу добу. Вже наближаються рішучі години... Умовилися так, що переправою біля Яру керуватиме сам Чапаєв, а Федір поїде до мосту, де розташувалась бригада Попова, і керуватиме цією операцією аж до вступу в місто. Роз'їхались.

Уже звечора на березі біля Красного Яру панувало надзвичайне пожвавлення. Але й тиша була для таких випадків незвичайна. Люди сновигали, як тіні, групувалися, танули і зникали, збирались знову і знову танули,— це готувався до переправи Іваново-Вознесенський полк. На пароплавчики набивали народу стільки, що далі нікуди. Одних відвозили — приїздили по інших, знову відвозили — і знову верталися. Так у темряві, в тиші перекинули весь полк. Уже давно минула північ, наближався світанок.

У цей час батареї з Красного Яру відкрили вогонь. Били по найближчих ворожих окопах, що замикали ту петлю, яку в цьому місці робить річка. Ударило разом кілька десятків гармат. Пристрілку зроблено було раніше, і наслідки не забарилися. Під таким огнем неможливо було лиша-

тися в окопах,— ворог завагався, почав безладно перебігати на другі лінії. Як тільки про це донесли розвідники, артилерія почала змовкати, а прибулі іваново-вознесенці пішли в наступ — і погнали, погнали аж до селища Нові Турбасли... Ворог у паніці відступав, не будучи спроможний закріпитися десь по дорозі. На плечах утікаючих вступили в Турбасли іваново-вознесенці... Тут спинилися,— треба було чекати, поки переправиться хоч яка-небудь підмога, зариватися одному полкові було дуже небезпечно. Закріпилися в селищі. А пугачовці тим часом наступали берегом на Александровку...

Вантажилися разінці й домашкінці,— вони мали негайно рушити на підмогу полкам, які пішли вперед. Переправились чотири броньовики, але з них три одразу перекинулись і застряли на шосе; їх потім підняли кавалеристи і, поставивши на ноги, пустили в діло...

Тим часом ворог, відкинутий угору, стямився і почав наступати на Іваново-Вознесенський полк. Було вже близько сьомої-восьмої ранку. Поки стояли в Турбаслах й одстрілювались від демонстративних атак, поки гнали сюди, за селище, ворога,— івановці розстріляли всі патрони і тепер лишилися майже з порожніми руками, без надії на швидкий підвіз, пам'ятаючи наказ Єлania, який командував тут усією зарічною групою:

«Не відступати, пам'ятати, що в резерві тільки багнет!»

Так, тепер вони, ткачі, нічого, крім багнета, не мали. І от, коли замість демонстративних атак ворог розпочав справжній широкий наступ,— завагались цепи, не витримали бійці, посунули назад. Тепер полком командував наш давній знайомий — Буров: його з комісарів перевели сюди. Комісаром у нього — Микита Лопар. Вони скачуть по флангах, кричать, щоб спинилися відступаючі, швидко-швидко пояснюють, що тікати однаково нікуди — позаду ріка, перевозити не можна, що треба стати, закріпитися, треба прийняти атаку. І бійці, що були завагались, затримались, перестали відступати. В цей час до цепів під'їхало і зіскочило на землю кілька вершників. Це — Фрунзе, з ним начальник політвідділу армії Траллін, кілька близьких людей... Він з гвинтівкою забіг уперед: «Ура! Ура! Товариші! Вперед!!!» Усі ті, що були поблизу, впізнали його. З блискавичною швидкістю звістка пролетіла по цепах. Бійців охопив ентузіазм, вони шалено кинулися вперед. Момент був винятковий! Рідко-рідко стріляли, патронів було мало, летіли з багнетами на лавину наступаючого ворога. І така велика була сила героїчного піднесення, що завагались те-

пер цепи ворога, повернулися, побігли... Єлань своїх ординарців послав бути невідступно біля Фрунзе, наказав:

«Якщо вб'ють, що б там не було, винести з бою і сюди — на переправу, до пароплава!»

На повозках уже гнали від берега патрони: їх підносили плазом, як тільки цепи полягали за Турбаслами. Коли помчали в атаку, куля просто в груди збила Тралліна; його підхопили і під руки відвели з поля бою. Тепер на тому місці, де була маленька, майже смертельна ранка, сяє у нього орден Червоного Прапора.

Перелому було досягнуто, становище відновлено. Фрунзе залишив полк і поїхав з Єланем до другого полку, до пугачовців. Вилазили на горбочки, на пагорки, оглядали місцевість, радились, як краще розвивати операцію, знову і знову вивчали карту, вдивлялися пильно в кожную точку, порівнювали з тим, що бачили тут насправді. Пугачовці йшли берегом. Почали підходити разінці і батальйони Домашкінського полку; вони вирівнювалися вздовж шосе. Опівдні було дано наказ про загальний дальший наступ. Пугачовці мали просуватися далі берегом, разінці і батальйони Домашкінського — в центрі, а з крайнього лівого флангу — іваново-вознесенці; вони вже захопили на той час Старі Турбасли і стали там на перепочинок. Саме в цей час з'явилися колони ворожих полків, вони з півночі нависали ударом мимо іваново-вознесенців — у центр групи, готової до наступу.

— Може, це отари,— казав дехто.

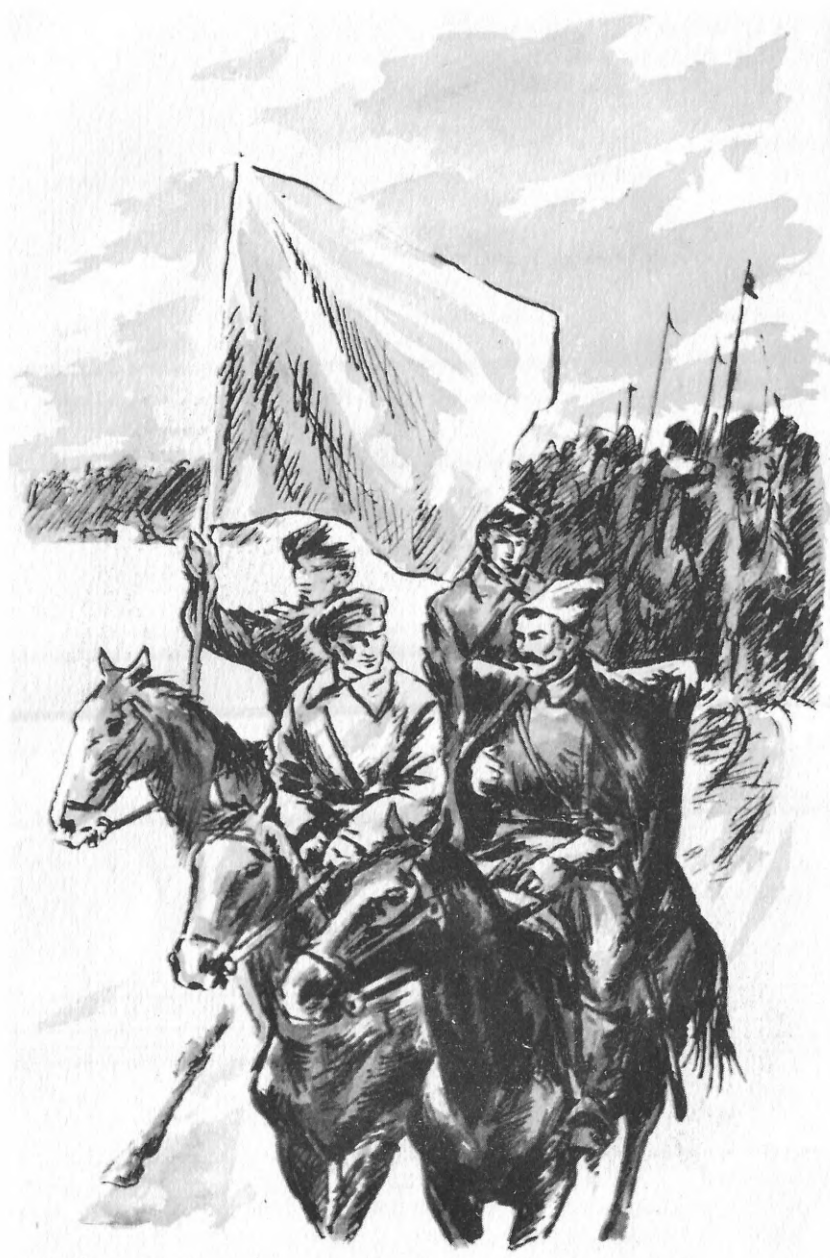
— Які там отари, коли багнети виблискують! — відповідали їм.

Чи видно було, як виблискували багнети,— сказати не можна, але вже ніхто не сумнівався, що йдуть ворожі полки, що від цього бою залежатиме дуже багато. Фрунзе хотів узяти участь і в цій сутичці, але Єлань упросив, щоб він їхав до переправи і прискорив перекидання полків другої дивізії. Згодилися, що це буде краще, і Фрунзе поїхав до переправи. Скоро під ним убило коня і самого сильно контузило снарядом, що вибухнув поблизу. Але, і контужений, він не покинув роботи на березі — підганяв, допомагав порадою, переправив туди частину артилерії.

Найперший підвів до Іваново-Вознесенського полку батарею Хребтов. Він став позаду цепів і в першому ж ворожому натиску, коли застигли цепи в стані дикого, закостенілого вичікування, відкрив огонь. І бійці, зачувши свою батарею, здригнулися весело, пішли вперед...

Наступ розвинути не вдалося — на разінців і домашкін-

ські батальйони навалилася грудьми вся та величезна маса, яка сунула з півночі. Надто нерівні були сили, надто важко було стримати і перебороти цей натиск, — разінці подалися, відступили. В одному батальйоні сталося змішання, — там було мало старих бійців, більше свіжої, незвичкої молоді; цей батальйон зірвався з місця і помчав до берега, за ним кинулись окремі бійці з інших батальйонів. Решта повільно відступала, відбиваючись від напосідаючого ворога. Іваново-вознесенці затримались під Турбаслами. Тепер частина ворожих сил обернулася проти них. Єлань підскочив до Хребтова.

— Разінці, Хребтов, відступають, треба допомогти! Поверни гармати, бий трохи праворуч, по тих частинах, що переслідують відступаючих!

І Хребтов повів обстріл. Вірне око, кмітливість і майстерність випробуваного, загартованого артилериста зробили чудо: снаряд за снарядом, снаряд за снарядом — і в саму гущу, в саме серце ворожих колон... Там розгубились, припинили переслідування, затримались на місці, потроху стали відступати, а огонь чимраз дужчав, снаряди чимраз частіше, все так же влучно лягали і косили ворожі ряди. Наступ було спинено. Разінці стрепенулись, підбадьорилися. В цей час Чапаєву на тім березі допомагав на переправі Михайлов. Коли він побачив, що на берег збіглося чимало червоноармійців, зрозумів, що справа не гаразд, побіг до Чапаєва, хотів доповісти, але той уже все знав — щойно телефоном про все переговорив із Єланем.

Тільки хотів Михайлов розповісти йому, що бачив, а Чапаєв уже наказує:

— Михайлов, слухай! Тільки зараз повантажили ми ще батальйон... Туди потрібні сили... Цього мало... Треба відігнати цих з берега... Зрозумів? Від них — тільки загибель. Іжджай, забери їх назад, за собою. Зрозумів?

— Так точно, — і Михайлов уже на тому березі.

Розмова у нього коротка, та й нема часу розмовляти. Деяких втікачів нагаєм, деяких револьвером затримав, зупинив, крикнув:

— Не смій тікати! Куди, куди тікаєте? Стій! Один порятунок — іти вперед! За мною, щоб ні слова! Хто спробує тікати — кулю в голову! Сусід, так і його стріляй! За мною, товариші, вперед!!!

Ці прості і такі потрібні в ту хвилину слова розігнали паніку. Втікачі спинилися, перестали метатися по берегу, збилися в купу, дивилися на Михайлова і здивовано, і боязко, і з надією:

«А чи не ти й справді врятуєш нас, грізний командире?»

Так він їх урятував. У ці хвилини інакше як нагаєм і кулею діяти не можна було. Він узяв їх, повів за собою. Вишикував як треба, юрбу знов перетворив в організоване військо. І тепер, коли підходив з ними назустріч відступаючим двом разінським батальйонам і домашкінцям, ті схитнулися від радості, закричали:

— Поповнення йде, поповнення!

В такі хвилини помилку розвіяти було б злочином,— їх так і запевнили, що тут з'явилося справді поповнення. Батальйони повернулися, пішли в наступ... Але перемоги тут не було. Тільки-тільки вдалося ворога відігнати, і, коли відігнали, головні сили його загнали на Іваново-Вознесенський полк. Він опинився під тяжким ударом, але витримав одну по одній чотири атаки кількох ворожих полків. Тут героїзм і стійкість були виявлені надзвичайні. Вистояли, витримали, не відступили, аж поки підійшли на допомогу свої полки і полегшили тяжку обстановку...

Пугачовців, які пішли берегом, щоб не дати їм відірватися, треба було відтягти назад. Коли наказ було дано і вони почали відходити — ворог, який мовчав і, мабуть, заманював їх, відкрив одну по одній ряд навальних атак. Пугачовці відступали з утратами... Зчіплювались, але в контратаку не йшли — поспішали встигнути на лінію своїх полків.

І коли всі частини знову були відтягнені до шосе, сюди прийшла звістка про те, що Чапаєв поранений в голову, що Єланю доручається командувати дивізією. Тяжка звістка швидко облетіла полк, нагнавши на всіх тяжкий смуток... Адже ж не бачили бійці тут, в бою, Чапаєва, а знали, що тут він, що всі атаки, наступи і відходи, що все це без нього не робиться. І, хоч яке б тяжке було становище, вірили вони, що вихід буде, що тяжке становище минеться, що такі командири, як Чапаєв і Єлань, не заведуть на загибель.

Дізнавшись про поранення Чапаєва, всі якось притихли і посмутніли... Наступ на той час уже припинився, присмерк увірвав перестрілку. Затихло все. Над полками тиша. Всюди розставлено сторожові охорони, всюди вислано дозори. Полки відпочивають. На ранок, перед світанком, призначено загальний наступ.

Бувши біля переправи, Чапаєв кожні десять хвилин зв'язувався телефоном то з Єланем, то з командирами полків. Зв'язок організований був на славу,— без такого зв'язку операція проходила б не так успішно. Чапаєв весь час

І завжди точно знав обстановку, що створювалася за річкою. І коли там починали хвилюватися через нестачу снарядів або патронів, Чапаєв уже знав про цю потребу і першим же пароплавом посилав необхідне. Весь час справлявся про настрої полків, про активність ворога, силу його опору, про приблизну кількість артилерії, про те, чи багато офіцерів, який склад війська взагалі, все його цікавило, все він зважував, усе враховував. Він нітки руху щохвилини тримав у своїх руках, і короткі поради його по телефону, розпорядження, які він посилав з гінцями,— все це показувало, як чітко він уявляв собі обстановку в кожному окремий момент. Збентежили його на якийсь час ворожі аероплани, але й тут не розгубленість, а лють охопила: у наших льотчиків не було бензину, вони не могли піднятися назустріч ворожим. Громи-блискавки допомогти тут не могли,— так свої апарати і лишилися без діла. Довелося всю роботу на березі провадити під розривами аеропланних бомб, під кулеметним обстрілом з аеропланів... Але нічого не вдієш... Незабаром гарматним вогнем змусили ворожих льотчиків піднятися вище, але вони так і не полетіли геть. Цей обстріл з аеропланів заподіяв чимало шкоди. Під час цієї стрільби поранило і Чапаєва; куля пробила йому голову, але застрягла в кістці... Її виймали — і шість разів зривалась. Сидів. Мовчав. Мовчки терпів муки. Забинтували, вивезли Чапаєва в Авдонь — містечко верст за двадцять від Уфи. Це було надвечір 8-го, а ранком 9-го було признано наступ...

Уперта робота на березі, виняткова заслуга артилеристів, відмінний зв'язок, швидка, енергійна переправа на пароплавах — усе це свідчило про ту злагодженість, про ту організованість і дружну наполегливість, з якою провадилась уся операція. Тут не було заслуги окремої особи, і тут виявилась колективна воля до перемоги. Вона світилася в кожному розпорядженні, в кожному виконанні, в кожному окремому кроці і вчинку командира, комісара, рядового бійця...

Пізно ввечері до Єлани привели перебіжчика-робітника. Він запевняв, що рано-вранці підуть в атаку два офіцерські батальйони і Каппелівський полк; вони підуть на пугачовців, щоб, пробивши тут фронт, відрізати решту полків і, оточивши, знищити при підтримці інших своїх частин, які спинилися далі на північ. Робітник присягався, що сам він з Уфимського заводу, що співчуває Радянській владі і пере-

біг, ризкуючи життям, тільки для того, щоб попередити своїх червоних товаришів про небезпеку. Відомості дістав він цілком випадково, працюючи в тому будинку, де відбувалася нарада. Він присягався, що говорить правду, і чим завгодно готовий був її potwierдити. І вірили йому — і не вірили. На всякий випадок свій наступ Єлань відклав на цілу годину. Посилив дозори. Приготувались зустріти десятками кулеметів. Робітника взяли під варту, заявили йому, що розстріляють, якщо виявиться, що його відомості брехливі і ніякого наступу білих не буде...

Болісно довго тяглася ніч. Цієї ночі з командирів майже ніхто не спав, незважаючи на страшенну втому за минулий гарячий день. Всі були оповіщені про те, що розповів робітник. Всі готові були зустріти ворога. І от надійшов час...

Чорними колонами, тихо-тихо, не подаючи голосу, не брязкаючи зброєю йшли в наступ офіцерські батальйони з Капелівським полком... Вони розкинулись по полю, охоплюючи відразу величезну площу. Була, очевидно, думка — мовчки підійти зовсім близько до змучених, сонних цепів і раптовим ударом переколоти, перестріляти, зчинити паніку, знищити...

Ця зустріч була жахлива... Батальйони підійшли впритул, і разом, по команді, гаркнули десятки готових кулеметів... Запрацювали, заходилися косити... Поклали ряди за рядами, знищували... Посхоплювалися бійці з окопів, маленьких ямок, рвонулися вперед. Цепами лежали скошені офіцерські батальйони, мчали в паніці капелівці — їх переслідували кілька верст... Цей несподіваний успіх окрилив полки веселковими надіями.

Робітника з-під варті з почестями відправили в дивізію, з дивізії, здається, в армію...

Про всю цю історію Єлань потім докладно розповідав Федорові (той був біля мосту з бригадою Попова); розповідав і про те, що далі, після такого успіху, частини йшли переможно і не спиняючись; увечері 9-го були вже аж під Уфою.

Розпрошавшись із Чапаєвим, Федір з кількома товаришами поїхав у той бік, де розташована була бригада Попова. Піщану Уфимську гору з боку Авдоня було видно ще верст за двадцять; по схилу цяточками чорніли будівлі, високим стовпом стирчала каланча, сяяли проти сонця золоті маківки церков. Проскакали швидко, виїхали на широку галявину. Сюди ворог діставав уже артилерійським об-

стрілом, галявина була перед ним як на долоні, і як тільки він помічав тут рух — відкривав огонь. Гуртом не поїхали, розбилися низкою один від одного кроків на сімдесят і один за одним швидко-швидко поскакали до штабу бригади. Переїхали залізничне полотно. Тут валялося по обочинах і стояло на рейках багато спалених, розбитих, поламаних вагонів. Била звідкись з-за пагорка артилерія по Уфі, за лісом татакали балакучі кулемети.

Приїхали до Попова. Він спинився на маленькому полустанку за дві-три версти від берега. Відбувалась якраз нарада командирів — шукали найкращий спосіб переправитися на той берег... Вирішили переправу ставити в цілковиту залежність від просування двох інших бригад і не піддаватися ні на які спокуси — кинутися, скажімо, через міст, про який майже загальна була думка, що він підготовлений до висадження в повітря. Поговорили про засоби переправи, — їх не було. Почали відшукувати ці засоби в усіх напрямках і дещо справді знайшли.

На самому березі Білої стоять дві будки-хатинки; там поставили телеграф, провели телефонні проводи. В траві на березі обабіч мосту залягли полки. Позад них, за лісом, спинилися батареї. Цієї ж ночі вирішили прощупати ворога, дізнатися остаточно про міст: чи справді мінований, чи ні (в бригаду надійшли відомості, що уфімські робітники не дають білому війську ні висаджувати в повітря цей міст, ні готувати його до висадження в повітря). Об одинадцятій годині, коли буде зовсім темно, мав прибути головний загін робітників; вони беруться полагодити міст, захарашений вагонами, і відремонтувати розібрану колію... Ось уже одинадцята, дванадцята, перша година... Загону все нема! Він прийшов тільки о третій, коли починали вже рідшати передранкові сутінки... І як тільки стало відомо, що близько загін, артилерія з-за ліска почала «розчищати» йому дорогу до роботи, — батареї разом відкрили вогонь по берегу, намагаючись вибити ворога з першої лінії окопів, нагнати паніку, відвернути увагу від робітничого загону. Але в розрахунках помилились. Ворог на вогонь артилерії відповів ще частішим, гарячішим вогнем, і тільки стукнув по рейках перший молоток, з берега заухали важкі гармати. Приціл у ворога відмінний, вивірений до точності, — видно було, що, чекаючи червоних гостей, біле військо практикувалося тут чимало і серйозно готувалося до зустрічі. Перші два снаряди впали біля переднього кам'яного стовпа, немов тільки намагаючи потрібне місце і вказуючи вогняними віхами, де повинен упасти третій. Указано було точно: тре-

тій снаряд ухнув якраз на шпали першого прольоту. З гуркотом полопались рейки, в усі боки полетіли уламки шпал. Робітники шархнулися назад... їм так і не вдалося про-
братися до вагонів, що темніли попереду... Ледве встигли вони відскочити, як почалася кваплива влучна стрільба по цілі. Снаряди падали весь час на мосту, якраз на шпали та рейки, і одразу понівечили колію. Загін відтягли за будку, потім його знову вернули, і робота, хоч і з перервами, але посувалася.

Коли стрільба перенеслася за міст, Федір, Зоя Павлівна, дві санітарки та чоловік двадцять бійців вибралися сходами — хто приткнувся на сходинках, а хто розташувався по схилу насипу... Раптом над головами гажнув вибух, і всі вони клубком покотилися вниз. На цей раз щасливо — поранило тільки двох; санітарки їх тут же перев'язали, але хлопці не пішли, залишилися на місці. Коли схопилися з землі, кинулися інстинктивно до будки і сховалися за нею, притиснувшись до стіни... Снаряди вищали й хропли, стогнали, шугали над головою, а коли рвалася шрапнель, осколки засипали хатинку, стукали по покрівлі, то її проби-
вали, то злітали звідти й падали на землю біля самісіньких ніг. Спершу наче задубіли, стояли напівмертві, мовчки. Свої снаряди теж шугали з-за узлісся над самісінькою головою, і всі жадібно слухали їхнє пронизливе вищання і свист, а ще чуйніше прислухалися, коли летів ворожий снаряд.

«Сюди чи далі?» — свердлила кожного моторошна думка.

А вищання наближається, посилюється, переходить у страшний, пронизливий скрегіт... Ніби якісь величезні чавунні пластини тнуть одна об одну чимраз швидше, і вони верещать, і стогнуть, і скрегоцуть нестерпним своїм чавунним скреготом...

«Над нами *цей* чи пролетить?»

І раптом вищання вже зовсім над головою. Ось воно пронизало мозок, застигло в ушах, промчало ураганом по м'язах, по крові, по нервах, змусило затремтіти їх частим дрібним тремтінням. І всі мимовільним швидким рухом втягають у плечі голови, хиляться набік, ще тісніше притискаються один до одного, затуляють обличчя руками, начебто долоні врятовують від розпеченого нестримного снаряда... Оглушливий удар... Усі здригнуться і так, закам'янілі, не ворущачи жодним членом, стоять цілу хвилину, мов чекаючи, що за вибухом станеться іще щось і навіть страшніше, ніж цей жахливий удар. По даху б'ють осколки; во-

ни шурхотять у листві дерев, ламають гілля, падають на землю, здіймаючи бистрі, короткі вихори. Секунди зведеного подиху, могильної мовчанки, а потім хтось поворухнеться і все ще нетвердим голосом пожартує:

— Пронесло... Закурюй, хлопці...

Дивна річ, але після цих жахливих хвилин розмова відновлюється майже завжди жартом і майже ніколи нічим іншим. Потім замовкнуть і знову стоять, чекають нових вибухів. Так довгі-довгі години, до світанку... Кілька разів прибігав Попов із сусідньої хати, забігав і до нього туди Федір, а потім знову йшов чергувати... Все-таки не покидала зухвала думка: якщо пощастить визначити, що міст зовсім цілий,— увірватися в місто хай навіть одним полком і самою лише раптовістю наскоку нагнати паніку, допомогти бригадам, які йдуть від Красного Яру...

Як тільки розвіднілось, стрільба вшухла... Перебралися на полустанок, де розташувався штаб. Змучені безсонною ніччю, одразу поспули. А як смеркло — знову до мосту і знову почали промацувати: цілий чи ні? Розвідники дійшли вже до половини, але їх помітили, обстріляли кулеметним огнем... Федір з комісаром полку теж пішов до вагонів на мосту. Пройшли вони кроків двісті і заспівали «Інтернаціонал»... Очевидно, дивне почуття переживали колчаківські солдати — вони не стріляли. Федір, скільки було сили, крикнув з мосту:

— Товариші!..

І тільки-но крикнув, знову заторохтіли кулемети. Припали до рейок і поповзли... Минулося щасливо. Вони доповзли до останнього прогону, піднялися по сходах, спустилися до хатинки. Пішли берегом, де залягли цепі... По траві в усі боки розкидалися бійці; деякі відповзали в ліс, там курили, збиралися невеличкими купками, інші на животі марширували до води, наповняли казанки, верталися і спорожнявали один по одному, п'ючи вприкуску з хлібом, передаючи один одному. Їх можна було бачити, як вони раз у раз спускалися вниз берегом, ховаючи голову в гострій і цупкій осоці, перед самим носом похитуючи повним до країв казанком.

Ця ніч була така ж, як напередодні. Надійшли відомості, що дві бригади вже просунулися на тому березі від Красного Яру, отже, тут настає щось рішуче. Одна по одній пробують розвідки проскочити на той берег або хоча б до вагонів, які загородили дорогу, але ворог пильно охороняє всі щілини, всі дірки, де тільки можна було б проскочити... Ніч темна-темна... Там, на березі, тільки слабень-

кі вогні — нічого не видно, що діється у ворога. Десь о другій годині стихла артилерія... Тиша запанувала надзвичайна... Лець засірів світанок...

І раптом із страшним гуркотом злетів міст, попадали в воду чавунні гіганти, яскраве полум'я заграло над хвилями... Стало видно, як удень...

Усі, що стояли біля хатини, вискочили на насип і вдивлялись через річку,— так хотілося дізнатись, що ж там діється у ворога? І чому саме тепер, у цю годину, він знищив чавунного велетня? Отже, щось негаразд... Може, вже відступають?.. Може і бригади вже близько підійшли до Уфи?..

Всіх охопила гарячкова нетерплячка... Минали години. І як тільки стало відомо, що бригади справді йдуть до міста, було дано команду переправлятися. З'явилися звідкись човни, повитягали з трави і спустили на воду маленькі зв'язані плоти, покидали колоди, осідлали їх і попливли...

Ворог відкрив часту безладну стрілянину. Видно було, що він дуже стурбований, а може, і в паніці. Артилерія посилила вогонь, біла по прибережних окопах ворога... По одному, по двоє, маленькими групами все пливли та пливли під огнем червоноармійці, допливали, вискакували, тут же на піску нагрібали поспіхом горбочки землі, лягали, ховали за них голови, стріляли самі...

Припікало сильне полудневе сонце. Смертельна спека. Піт струмками. Спрага.

І щораз ширшає, густішає, росте червоний цеп. Щораз упертіший огонь і щораз слабший, безпорадніший опір. Ворог деморалізований.

«Ура!!!» Підвелися й побігли... Першу лінію окопів очистили, вибили одних, захопили інших, знову залягли... І тут же такі з ними лежали полонені — роззброєні, розгублені, сповнені смертельного переляку. Так, перебіжка за перебіжкою, чимраз далі від берега, чимраз глибше в місто...

З різних кінців входило у вулиці червоне військо... Всюди величезні натовпи робітників, несамовитими криками висловлюють вони свою бурхливу радість... Тут і захоплення, привітання доблесним полкам, і сміх, і радісні нестримні сльози... Підбігають до червоноармійців, хапають їх за гімнастерки,— чужих, але таких дорогих і близьких,— поплескують дружньо, міцно стискають руки... Картина невимовної сили!

Засмальцьовані блузи шпалерами виклеїли вулиці, вони попереду юрби; все це щастя перемоги — головним чином щастя для них... Але позаду блуз і сорочок на тротуарах, у

провулках, на парканах, у розчинених вікнах будинків, на дахах, на деревах, на стовпах — тут усі громадяни визволеної Уфи, і вони раді зустріти Червону Армію. Ті, що були дуже не раді, пішли геть за Колчаком. Полками, полками, полками проходить червоне військо. Струнко, гордо виблискуючи багнетами, йде спокійне, сповнене свідомості своєї непереможної сили. Не забудеш ніколи цей мармуровий, величезний спокій, який застиг на їхніх запорошених, змучених обличчях!

Зараз же, негайно і насамперед,— до тюрми: чи залишився хоч один? Невже розстріляли до останнього? Розчиняються із скреготом на іржавих завісах важкі тюремні двері... Біжать коридорами... до камер, до одиночок... Ось один, другий, третій. Швидше, товариші, швидше з тюрми! Зворушливі сцени! Ув'язнені кидаються на шию своїм визвольникам, найслабші і найзамученіші не витримують, вибухають істеричними риданнями... Тут, так само як і за мурами тюрми,— і сміх і сльози радості. А похмурий тюремний колорит надає побаченню якоїсь особливої, глибокої і таємничої сили...

Тікаючи від червоних полків, не встигли білі генерали розстріляти залишки своїх полонених... Але тільки залишки... Уфімські темні ночі та білі жандарми Колчака — тільки вони можуть розповісти, де наші товариші, яких похмурими партіями безповоротно і невідомо куди виводили щоночі. Ті, що лишилися живі, розповідали потім, яка це була жахлива мука — жити в чаду мерзенних знущань, безсовісного і тупого глузування офіцерських покидьків і щовечора чекати своєї черги в ніч, що наставала.

Звільнивши ув'язнених, розставили усюди караули: по місту — патрулі, на околицях — беззмінні пости... Ні грабежів, ні насильств, ніяких бешкетів і скандалів — адже це увійшла Червона Армія, спаяна дисципліною, пройнята свідомістю революційного обов'язку...

Цього ж першого дня приходили одна по одній делегації від робітників, від службовців різних установ,— хто вітав, хто дякував за тишу, за лад, що встановився у місті... Прийшла делегація від єврейської соціалістичної партії і розповіла про ті страхоття, яких за час колчаківщини знало тут єврейське населення. Знущанням і репресіям не було меж, у тюрму садовили без будь-яких причин. Ударити, побити єврея на вулиці якийсь золотопогонний негідник вважав і за найкращу, і за безкарну втіху...

— Якщо будете відступати,— говорив представник партії,— всі до одного підемо з вами... Краще гола і голодна

Москва, ніж цей блискучий і ситий диявольський кошмар.

Того ж дня єврейська молодь почала створювати загін добровольців, який влився до лав Червоної Армії.

Політичний відділ дивізії розгорнув дуже широку роботу. В перші ж години було поширено у величезній кількості листівки, в яких роз'яснювалось становище. По місту були розклеєні стінні газети, а зранку почала регулярно виходити щоденна дивізійна газета. В усіх кінцях міста безперервно, один по одному, організовувались летучі мітинги. Жителі зустрічали ораторів із захопленням, багатьох тут же, на мітингах, качали, носили на руках — не за чудові ораторські здібності, а просто від радості, від надміру почуттів. Великий міський театр зайняли своєю трупю; тут усю роботу вже провадила невтомна Зоя Павлівна, — вона возилася з декораціями, роздобувала по місту костюми, готувала постановки, грала сама. Театр був весь час повний червоноармійців. Уже через кілька днів, коли поранений Чапаєв приїхав у місто і прийшов у театр, він від імені всіх бійців вітав із сцени Зою Павлівну, підніс їй букет квітів, і весь величезний зал своєю улюблену працівницю вітав громом криків і гучними оплесками — це була для неї найкраща й незабутня нагорода від червоних солдатів.

Місто відразу стрепенулося, зажило новим життям. Про це особливо говорили ті, кому сіро і важко жилося при офіцерських «свободах».

За Уфу погнали Колчака інші дивізії, а 25-ту лишили тут на перепочинок, і більше як два тижні стояла вона в Уфимському районі. Час марно не пропадав, частини приводили себе в порядок після такого тривалого і виснажливого походу. Штаби й установи теж підтягувалися і розбиралися потроху в усьому, що набралось, нагромадилось за час гарячого похідного періоду. З непослабною силою працював політичний відділ; на чолі його тепер замість Рижикова стояв Суворов, петербурзький робітник, на вигляд тихий, соромливий, але чудовий, невтомний працівник. Він у політвідділі проводив так багато часу, що тут його можна було застати в усяку годину. Певне там же і ночував. Крайнюков, помічник Федора, близько зійшовся з Суворовим і весь вільний від доручень час теж проводив у політвідділі: вони вдвох виконували фактично ту величезну політичну роботу, яку пророблено було за цю двотижневу стоянку. Кличков тільки допомагав їм порадою і брав участь у різних нарадах, — час відбирала в нього робота з іншими ди-

візійними органами, з якими вони з Чапаєвим зіткнулися тут уперше після Белебея.

Незабаром почали надходити тривожні звістки з Уральського фронту. Там козаки мали успіх за успіхом, тільки ніяк не могли вдертися в обложений Уральськ. Відомості надходили через газети, через армійські зведення та телеграми, через листи, особливо багато через листи... Червоноармійці дізнавалися, що по їхніх рідних селищах, мов спопеляючий вихор, гасають дикі козацькі зграї, знищують господарства, вбивають, катують тих, у кого сини, чоловіки і брати пішли до Червоної Армії. Полки стривожилися, захвилювались, почали проситися на уральські степи, де вони з подесятереною силою присягалися битися проти знахабнілих уральських козаків.

Чапаєв з Федором про це часто розмовляли і бачили, що перекинути дивізію конче потрібно і корисно, якщо тільки не стануть на перешкоді цьому якісь виняткові обставини. Не раз говорили з центром і Фрунзе пояснювали, який настрій створився серед бійців і який не вигідний цей настрій для якогось іншого фронту, крім Уральського. А тут ще почали приїздити з тих країв біженці або просто добровольці, які не хотіли ніде служити, крім «своєї дивізії». Настрій загострювався. В центрі врахували обстановку: незабаром було одержано наказ про переведення в уральські степи. Піднесення в полках панувало надзвичайне — збиралися в похід, наче на урочисту веселу прогулянку. Чапаєв теж був задоволений не менш як рядові бійці: він переносився в степи, в ті степи, де воював уже багато місяців, де все йому знайоме, зрозуміле і близьке — не так, як тут, серед татарських аулів. Швидко закінчили приготування, і дивізія рушила в путь.

XIV

ВИЗВОЛЕННЯ УРАЛЬСЬКА

Уральськ довго був обложений козачим кільцем — аж до приходу Чапаєвської дивізії, його визвольниці. Його героїчна оборона увійде в історію громадянської війни блискучою сторінкою. Відрізани від усього світу, уральці з честю витримали козачу облогу, багато разів і з високою доблестю відбивали наскоки, самі робили вилазки, смикали ворога з усіх сторін. Змучений гарнізон, куди влилися добровольчою хвилею уральські робітники, ніколи не нарі-

кав ні на втому, ні на голод,— не було й думки про те, щоб віддатися в руки триумфуючого ворога. Боротьба точилася не на життя, а на смерть. Усі знали, що середини тут бути не може, і козачий полон означає фактично катування, тортури, розстріли... В самому місті викривалися змови... Місцеві білогвардійці примудрялися через голову місцевого гарнізону зв'язуватися з козачими частинами, діставали звідти вказівки, самі доносили козакому командуванню про те, що діється в місті... Вже вичерпувалися снаряди, патрони, кінчалися харчі, і, можливо, незабаром довелось б червоним героям битися самими багнетами. Але не лякало й це,— бадьорий і впевнений, спокійний і мужній був настрій обложених. А коли долинули до них звістки, що на підмогу йде Чапаєвська дивізія, вагання й зовсім зникло, і ще стійкіше, героїчніше відбивались останні атаки ворога.

Великих боїв по дорозі до Уральська не було, хоч окремі сутички не припинялися ні на день. Козаки, що знали чапаєвські полки ще з 1918 року, не виявляли великої охоти битися з ними лице в лице і воліли відступати, поскубуючи там, де це вдавалося. По дорозі до станиці Соболевської козаки з двома броньовиками, пустивши кавалерію з флангів, пішли на Іваново-Вознесенський полк. Вони сподівалися, що під огнем броньовиків червоноармійці не встоять і кинуться тікати,— тоді б кавалерія знайшла собі роботу! Але вийшло все якось дуже просто і навіть зовсім неефективно: цепи лежали, як мертві, посторонилися, пропустили в тил собі броньовики, строчили по несміливій кавалерії противника... А тим часом червона батарея чимраз влучніше, чимраз ближче до смертоносних машин клала снаряди. Страховища повернулися з тим, з чим прийшли. Тут навіть і втрат зовсім не було — так спокійно і організовано, так просто прийняли і ліквідували цей ворожий натиск.

А десь поблизу, там же таки біля Соболевської, оточили козаки відірвану од своїх роту червоних солдатів, і майже цілком її знищили. Послали на допомогу нову роту — потерпіла й вона. Послали третю — доля однакова. Лише тоді догадалися, що не можна такою маленькою підмогою як слід допомогти, що це тільки марнування живих і технічних сил. Послали полк, і він зробив, що треба було, з разучою швидкістю. Коли дізнався Чапаєв, бушував страшенно, лаявся, погрожував:

— Не командир ти — дурень заплішений! Повинен знати назавжди, що козак не воювати, а щипати тільки вміє. От і щипав: роту за ротою, одну за одною... Ех ти, чапля! Всадити б як слід...

Незважаючи на щоденні безперервні сутички з козаками, полки посувалися швидко: пішим порядком верст по п'ятдесят на добу. В станицях і селах зустріли червоних солдатів як визвольників, виходили нерідко назустріч жителі, вітали, допомагали як уміли і чим могли, ділилися достатками... Самому Чапаєву зустріч улаштували надзвичайну, він у повному розумінні був тоді «героєм дня».

— Хоч одне словечко скажи,— просили його мужики,— будуть ще козаки йти чи ти, голубчику, прогнав їх зовсім?

Чапаєв усмішливо покручував вуса і відповідав, добродушний, веселий, задоволений:

— Збирайтеся разом з нами — тоді не прийдуть, а коли в жінок спідниці будете нюхати, хто ж вас обороняти стане?

— А як же ми?

— Та так само от, як і ми,— відповідав Чапаєв, показуючи на всіх, хто його оточував.

І він починав пояснювати селянам, чим міцна Червона Армія, як потрібна вона Радянській Росії, яке до неї має бути ставлення у трудової селянської маси.

Чапаєву міцно засіло в голову з десяток правильних, безперечних положень, які він почасти вичитав десь, а більше почув у розмові і запам'ятав. Наприклад, про класовий склад нашої армії; про те, що козаки не випадково, а неминуче є поки що в більшості своїй наші вороги; про те, що голодному центру треба допомагати негайно з ситих окраїн, і т. д. і т. д. Ці положення, такі переконливі й прості, він сприйняв з усією силою ясних і чистих своїх думок, сприйняв раз назавжди і безповоротно, пишався з того, що знає їх і пам'ятає, а де-небудь у розмові старався вкласти їх неодмінно чи до речі, чи зовсім не до речі.

Мужикам-селянам ці положення він розвивав особливо охоче, а слухали вони його з увагою винятковою. Інший раз і нісенітницю всяку почне верзти, але загальний наслідок був завжди дуже добрий. Він, наприклад, з великими труднощами і зовсім неясно уявляв собі велике колективне господарство, систему роботи в ньому, взаємини між членами тощо, збивався нерідко «на дільбу», «самостійність» і т. д. З цього боку до ладу пояснити нічого не вмів, але навіть і від таких бесід виходило дещо позитивне. Він закликав до працьовитості, протестував проти пожадливості й корисливості, проти нецтва і темряви, обстоював нові, вдосконалені способи праці в селянському господарстві. В одному селі він так мальовничо описував го-

лод фабричних робітників, так жорстоко докоряв селянам за те, що вони, ситі, зовсім забули голодних своїх братів, що селяни зараз же постановили розпочати між собою збір зерна, щоб відіслати в Москву. Обрали й організаторів справи — тут-таки, на зборах,— і поклялися Чапаєву, що неодмінно пошлють у Москву все, що назбирають, а його, Чапаєва, сповістять про це на позиції. Чи зібрали, чи відіслали — невідомо, а Чапаєва оповістити їм не вдалося: вже недовго йому лишилося жити — невдовзі Чапаєва не стало...

Так наближалися до мети червоні полки, і скрізь їх зустрічали радісно. Незабаром вони були під стінами Уральська. Останній бій — і козаки повтікали, розірвавши кільце. З Уральська, верст за десять, виїхали назустріч керівники обложеного гарнізону, з ними ескадрон кавалерії, оркестр музики... Під грім «Інтернаціоналу», під радісні крики, із слізьми радості на очах зустрічалися, обіймали один одного, хотіли зразу і багато один одному розповісти, але не могли — так переповнені були почуттям, зворушені, вражені.

— Федю! — гукнув біля автомобіля чийсь голос.

Кличков обернувся і побачив на високому вороному коні Андреева. Вони по-дружньому поцілувалися. В чудових ясних очах Андреева тепер було щось пове, чого Федір раніше ніколи не помічав,— вони дивились з якимсь посиленням недовір'ям, суворо і сухо. Можна було подумати, що він не радий навіть зустрічі, але голос, усі ці хороші, теплі слова, які зразу були сказані,— це все свідчить про протилежне. На лобі поглибшала зморшка, а одна, поперечна, над самим переніссям, лишалася весь час нерозгладженою, наче щілина.

Розговорилися, і Федір дізнався, яку діяльну участь брав Андреев у боротьбі із зрадництвом і змовами, в котрих, мов у тенетах, міг заплутатися обложений Уральськ. Круто треба було розправлятися з негідниками, рішуче і нещадно. Тяжка ця боротьба і наклала печать на його юнацьке обличчя, тяжку, глибоку, невитравну печать... (Незабаром обставини загнали Андреева в полк; там, оточений, після одчайдушної січі він був на шматки порубаний осатанілим ворогом).

В самому Уральську по вулицях не пройти — вони заповнені робітниками і бійцями. Висипало і все населення.

«Слава герою! Слава Чапаєву! Хай живуть полки Чапаєвської дивізії! Хай живе червоний вождь — Чапаєв!»

Ці радісні вигуки лунали по визволеному Уральську, і важко було Чапаєву з Федором пробиватися на автомобілі крізь тисячні юрби, які заповнили вулиці. На Чапаєва дивилися з захопленням, кричали йому гучні привітання, кидали шапки вгору, співали урочистих переможних пісень... Місто прикрасилось червоними прапорами, всюди розставили трибуни, почалися мітинги. І коли виступав Чапаєв, натовп шаленів, хвилювався, як море в негодю, не знав меж захопленню. Його перше слово породжувало гробову тишу, його останнє слово відкривало простір новому шаленому захопленню. Біля автомобіля його хапали десятки робітничих рук і починали підкидати вгору, а потім, коли від'їздив, усі бігли за автомобілем, наче хотіли догнати, ще і ще висловити йому свою подяку і це свіже, шире захоплення.

Полкам пошана була теж чимала: уральці постаралися оточити їх піклуванням і ласкавою увагою, шанували на парадах, організували безліч різних розваг, подбали про харчування, зібрали й оддали їм усе, що могли.

Свято тривало кілька днів — свято під розриви шрапнелі! Один снаряд влучив у театральний дах у той час, коли йшов спектакль. Але такі випадки нітрохи не порушували загального урочистого настрою. Козаки втекли за ріку, їх треба було негайно гнати ще далі, щоб не дати зібрати сили, щоб зняти загрозу з міста, щоб віддалити від них цей притягаючий магніт — Уральськ. Чапаєву найкращою нагородою були б нові успіхи на фронті, і тому, тільки-но минуло перше захоплення. зустрічі, він уже незмінно літав від полку до полку, стежив за тим, як будувалися переправи.

Через річку налагоджували міст. А за річкою були вже два червоні полки, що перебралися хто на чому. Треба було поспішати з роботами, щоб переправити артилерію, — без неї полки почували себе безпорадно, і від командирів почали негайно надходити дуже тривожні відомості. Чапаєв чи то другого, чи то третього дня по приїзді в Уральськ рано-вранці вирушив сам — перевірити, що зроблено за ніч, як взагалі йде, посувається робота. З ним пішов і Федір. На зеленому пагорку копошилися всюди червоноармійці: треба було перетягти на берег величезні колоди... І от на кожну наліпиться безладно чоловік сорок — товчуться, плутаються, а діло не йде... Скинуть колоду на пе-

редок воза, і тут, здається, вже зовсім би легко, а гуртом— знову ладу нема.

— Де начальство? — питає Чапаєв.

— А он, на мосту...

Підійшли до мосту. Там на колодах сидів і спокійно покурював собі інженер, якому доручено було всю роботу. Як тільки побачив він Чапаєва — гайда на середину; стоїть і оглядається, наче нічого й не було, начебто і весь час наглядав тут за роботою, а не покурював собі безтурботно на березі. Чапаєв у таких випадках грубий і крутий без міри. Він ще сповнений був тих слізних прохань, які надходили з-за річки, він шохвилини пам'ятав — пам'ятав і болів душею, що от-от полки за річкою загинуть... Дорога була кожна хвилина!.. Поспішати треба було що сили — недарма він сам зігнав сюди на роботу таку силу-силенну червоноармійців, навіть віддав половину своєї комендантської команди. Він увесь напружився турботою про цей міст, ждав мало не шогодини, що він буде готовий,— і раптом... раптом застає цілковиту неорганізованість, безглузду метушню одних, мирне покурювання інших...

Як злетів на міст, як підскаочив до інженера, мов розлючений звір, та з розмаху, не кажучи ні слова, з усієї сили так і вдарив його по обличчю! Той захитався на колодах, мало не звалився у воду, поблід, затрусився від страху, знаючи, що зараз же може бути застрелений... А Чапаєв насправді-таки рвонувся до кобури, тільки Федір, приголомшений цією несподіванкою, утримав його від розправи. Крутою, добірною лайкою лаяв розлютований Чапаєв тремтячого інженера:

— Саботажники! Сучі діти! Я знаю, що вам не жаль моїх солдатів... Ви всіх їх ладні згубити, сволота окаянна!.. У-у-у... падлюки! Щоб в обід був міст готовий! Зрозумів?! Якщо не буде готовий,— застрелю, як собаку!..

І зараз же інженер забігав по берегу. Там, де висіло на колоді по сорок чоловік, лишилось по трое-четверо, решту було переведено на іншу роботу... Червоноармійці квапливо запрацювали... Заходило ходором, закипіло діло. І що ж? Міст, який за два дні посунувся на якусь четверту частину, *в обід був готовий.*

Чапаєв умів примушувати працювати, але заходи в нього були виняткові й жорстокі. Часи були такі, що в деякі моменти і всякі заходи доводилося вважати простимими; прощали навіть найміцніший, найжахливіший із цих способів — «мордобій». Бували такі випадки, коли командиро-

ві своїх же бійців доводилося лупцювати нагаєм, і це врятовувало всю частину.

Чи було неминучим те, що сталося на мосту? Відповіді дати неможливо... Принаймні безсумнівно те, що будівля мосту було справою виняткової спішності, що сам Чапаєв і викликав до себе інженера не раз, і сам ходив, наказував, підганяв, лаяв, погрожував... Робота однак посувалася поволі. Чи була вона свідомим саботажем, чи була вона випадковістю — хто знає! Але того ранку чаша терпіння переповнилась — неминуче сталося, а міст... в обід був готовий. Ось приклади суворої, неблаганної, залізної логіки війни!

Бували у Чапаєва і такі випадки, коли виявлялося в ньому якийсь похмурий самодурство, страшенна наївність, що межує з нерозумінням найпростіших речей.

У цей приїзд до Уральська, може, через тиждень або півтора, якимсь удень вбігають до Федора ветеринарний лікар з комісаром. Обидва тремтять, у лікаря на очах сльози... Тремтять, квапляться — нічого не зрозуміти. (Ветеринарні комісари взагалі народ ніжний.)

— В чому річ?..

— Чапаєв... лається... кричить... застрелити...

— Чого лається? Кого хотів застрелити?..

— Нас... нас обох... Або в тюрму, каже... або розстріляю...

— За що ж?

Федір посадив їх, заспокоїв і вислухав дивну, майже неймовірну історію.

До Чапаєва з села приїхав знайомий мужичок, відомий «коновал», що займався ветеринарним ремеслом років з вісім-десять. Чоловік, видно, бувалий і безумовно на своїм ділі знається. І от сьогодні Чапаєв викликає дивізійного ветеринарного лікаря з комісаром, садовить їх до стола. Тут-таки й мужичок. Чапаєв «наказує» лікареві екзаменувати в своїй присутності «коновала» і видати йому посвідку про те, що він, мужичок, теж, мовляв, може бути «ветеринарним доктором». А щоб папірець був міцніший — хай і комісар підпишеться... Екзаменувати суворо, але щоб саботажу ніякого. «Знаємо, — каже, — ми вас, сучих дітей, — жодному мужикові на доктора вийти не даємо».

— Ми йому кажемо, що так і так, мовляв, екзаменувати не можемо і документа видати не маємо права. А він як схопиться, як стукне кулаком по столу. «Мовчати! —

каже.— Негайно екзаменувати при мені ж, а то в тюрму, сволоту... Розстріляю!..» Тоді-то комісар на вас указав. «Підемо,— каже,— питаємо, як самий екзамен проводити, порадимось...» Почув про вас — нічого. П'ять хвилин строку дав... чекає... Як же ми тепер підемо до нього?.. Адже застрелить...

І обидва вони запитливо, благально дивились на Кличкова...

Він залишив їх у себе, нікуди не дозволив ходити — знав, що Чапаєв з'явиться сам. І справді, через десять хвилин вбігає Чапаєв — грізний, злий, очі палають. Прямо до Федора.

— Ти чого?

— А ти чого? — усміхнувся той його грізному тону.

— І ти з ними? — прогримів Чапаєв.

— У чому? — знов усміхнувся Федір.

— Ви всі наволоч!.. Інтелігенти... У мене зараз же екзаменувати,— звернувся він до тремтячої «ветеринарії»,— зараз же марш на екзамен!..

Федір побачив, що діло обертає на серйозне, і вирішив перемогти Чапаєва своєю звичайною зброєю — спокоєм.

Коли той кричав і потрясав кулаками у Федора під носом, погрожуючи і йому, що чи то розстріляє, чи то поб'є, Кличков урезонював його доказами, намагався довести, яку дурницю вони зроблять, видавши таку посвідку. Але переконання цього разу впливало якось особливо туго, і Кличкову довелося піти на «компроміс».

— От що,— порадив він Чапаєву,— цього питання нам тут не розв'язати. Давай пошлемо телеграму Фрунзе, питаємо його — як бути? Що відповідь, те й будемо робити,— згода?

Ім'я Фрунзе завжди охолоджувало Чапаєва. Притих він і цього разу, перестав скандалити, згодився мовчки.

Комісара з лікарем відпустили, телеграму написали й підписали, але посилати Федір утримався...

Через п'ять хвилин по-приятельському пили чай, і тут у спокійній бесіді Кличкову нарешті вдалося переконати Чапаєва в необхідності спалити й не показувати нікому телеграми, щоб не наробити сміху. Той мовчав — видно було, що згоджувався... Телеграму не послали...

Таких курйозів у Чапаєва було скільки завгодно. Розповідали, що в 1918 році він нагаєм лупцював одну досить «високопоставлену» особу, другому — відповів матом по телеграфу, третьому — накладав на розпорядженні або на клопотанні таку «резолюцію», що аж вуха в'януть, як про-

читаеш. Самобутня постать! Багато чого він ще не розумів, багато чого не переварював, але вже багато до чого розумного і світлого тягнувся свідомо, не тільки інстинктивно. За два-три роки в ньому дещо відпало б остаточно з того, що вже починало відпадати, і тепер він набув би багато чого з того, що його починало цікавити і заповнювати, надити до себе непереборно. Але судилось інакше...

XV

ФІНАЛ

Дивізія йшла на Лбищенськ. Від Уральська до Лбищенська понад сотню верст. Степи і степи навкруги. Тут козак — у себе «вдома», і зустрічають вони скрізь підтримку, співчуття, всіляку допомогу. Червоні полки зустрічають вороже. Де лишається частина населення в станицях, там слова доброго не почувеш, не те що допомогу, а здебільшого — ці козацькі станиці до приходу червоних частин уже начисто порожні, хіба тільки подекуди трапляється забута зовсім старенька бабуся. Козаки, відступаючи, налякали населення «гоговорізами-більшовиками», і станиці склали на вози увесь свій домашній скарб, лишали тільки хліб по коморах, та й той часто палили або з піском мішали, з гряззю, перетворювали в гидку рідоту. Колодязі майже скрізь були отруєні, багато з них засипані до половини, не було залишено жодного цебра. Все, що треба і можна було нівечити, геть нівечили, аж не впізнати. Потрібні будівлі поламали, зруйнували, спалили. Створювалось таке враження, наче козак йдуть безповоротно. Відступали вони тут, за Лбищенськом, з безперервним боем, билися запекло, чинили опір уперто, наполегливо й уміло...

Штаб Чапаєвської дивізії стояв в Уральську, а передові частини пішли вперед на кілька десятків верст. Не вистачало снарядів, патронів, обмундирування, хліба... Голодні червоноармійці толочили хлібні рівнини, по станицях знаходили гори немолоченого хліба, а самі лишалися без їжі. Нестатки були тоді жахливі. Навіть запліснявілий, прогнилий хліб іноді не потрапляв на фронт протягом тижнів, і червоноармійці буквально голодували... Ох, які це були важкі, нестерпні, суворі дні!

Майже щодня Чапаєв з Федором на автомобілі приїздили то в одну бригаду, то в другу. Тут шляхи широкі, рівні, пересуватися можна дуже швидко. А коли поламається, бу-

вало, машина (ой, як це часто бувало!), сідали на коней і за добу відмахували верст по півтораста, виїжджаючи на світанку, і на ніч повертаючись до Уральська. Чапаєв чудово розбирався в степу і завжди точно визначав місцерозташування станиць, хуторів, доріг і доріжок. Але одного разу і з ним трапився гріх — заблудив. Про це блукання в степу у Федора в щоденнику записано під заголовком «Нічні вогні». Випишемо звідти, але запам'ятаймо, що тут не передано і десятої частини своєрідності й оригінальності тих настроїв, якими жили тієї ночі в степу товариші, що заблудилися з Чапаєвим на чолі. Багато дечого з «нічного» він не зумів як слід описати, а до того ж і взагалі воно, це «нічне», надто важко передати.

Нічні вогні

Треба було відвідати Єланя. Зібралися швидко: посідали коней, взяли з собою чоловік дванадцять вірних супутників і помчали... Минули Чаган, і біля шляху, загибеного кінськими трупами,— прямо до озера, через степ. Хлібами, високими травами, квітчастими, барвистими лугами дісталися до озера-калюжі. Виїхали на косогір, позлізали з коней, спустилися до води. Коні пили жадібно, ми — ще жадібніше. Була вже година п'ята-шоста. Верст на тридцять не зустріли далі жодного хутирця. Кидались у кожную прогалину, шукали воду, але не знаходили і мучилися через нестерпну спрагу. Віддалік, на вершечках сиртів, показувались верхівці — це, мабуть, козацькі дозорці та вартові. Кожної хвилини тут можна було сподіватися з першої ж лощовини раптового козацького наскоку. Це в них улюблений прийом. Виждати десь у засідці, пропустити кілька кроків, а потім налетіти ураганом з гиканням і свистом, блискаючи оголеними шаблями, потрясаючи списами,— налетіти й рубати, колоти раптово, поки не встигнеш стягти з плеча гвинтівки. Їхали й озирались, заглядали в кожную діру, були напоготові.

Димчасті легкі хмарки раптом помутнішали, згустилися і зовсім низько спустилися чорними хмарами. Стало швидко смеркати. Зашумів вітер, помчав по полю і ще тісніше зігнав до купи похмурі, зловісні хмари.

От упали перші краплі — ще, ще, ще... Почалася справжня степова злива — оглушлива, часта і сильна ударом...

Усі одразу промокли. Я, як на гріх, був у самій тонісіській сорочці і швидше за всіх промок аж до печінки. Стало холодно, кидало в жар і морозило, тремтіли руки, клацали зуби. Осторонь замаячили якісь зруйновані мазанки — залишки колишнього селища. Біля них, видимо, копошились люди.

Підїхали і тут застали двох обозників. Бідолашні почували себе зовсім безпорадно. Їхній полк пішов далеко вперед, а в них саме тут щось трапилось: лопнули колеса, та й конячка звалилась, не підїймається ніяк. Вирішили залишити все біля колодязя, а самі — полк доганяти, поки не попали до козаків у лапи. Ми в них знайшли четверть, прив'язали її на віжках, на самому кінчику камінь прикріпили, спустили в колодязь... Хоч і знали, що отруюють часто колодязі, та відганяли страшну думку, — її переборювала спрага. Довго чекали, поки у вузьку шийку натече вода а як напились — тут же стало ї зовсім сутеніти. Дорогу ледь видно було в траві, але загальний напрям знали точно і тому знялися впевнено. Відїхали верст із чотири — вирішили звернути і їхати прямо степом, на вогонь, що блимав удалині. Лишалось, за нашими підрахунками, верст п'ятнадцять, і години через півтори думали бути на місці. Про вогонь подумали-подумали і вирішили, що це багаття горить у нашому цепу — а може, і не в нашому, та це однаково: свій цеп не перескочиш, упрешся... Ідемо. Мовчимо. Поки були сухі, перед дощем, пісень усе співали, та галасували, та гикали, а тут притихли — ні пісень, ні гучних розмов. Хоч про багаття і міркували, що, мовляв, «свій цеп не перескочиш», проте була й інша думка у кожного. «А що як помилились та їдемо прямо в лапи до козаків?»

І від цих думок ставало якось моторошно, лізло в голову чортзна-що. Даремно черкав Чапаєв сірника за сірником, даремно водив пальцем по карті, а носом по компасу — нічого з того не виходило, і їхали навмання, наосліп, самі не знаючи куди. Вогник спереду то спалахував, то завмирав, і коли завмирав, мигаючи, ставав блідий, тьмянний і безмежно далекий, набирив якоїсь дивної таємничості, наче це не вогник, а мана, примара, яка жартує з нами в нічній пїтїмі. Ми гадали спочатку, що всього тут якихось шість-вісім верст, але вже проїхали добрий десяток, а він, вогник, так само, як і раніше, спокійно мерехтів і то наближався, то зникав десь далеко-далеко... Стали думати-гадати: та чи ж багаття це? Може, ліхтар світить звідкись з височенного далекого стовпа?.. Але чому ж він наче все віддаляється, тікає?..

Вирішили далі не їхати. З дороги давно вже збилися вбік. Коні ступали по високій мокрій густій траві, зачіпали її копитами, і вона хрустіла, рвалась, як соковиті дзвінки нитки. Праворуч замерехтів другий вогник — і теж наче зовсім недалеко, але, проїхавши з версту, переконалися, що й тут наче не все гаразд... Он ще один, другий, третій... У чорному, пустому і могильно-тихому степу ставало моторошно... Дощу то нема, то знову застукотить по змоклій блаженській одежинці... Бр-р-р!.. Як холодно!.. А як це погано, коли холодні струмки течуть за шию, за спину, на груди, наче змійки повзуть по тілу... Тепер би в хату, до теплої печі, погрітися трохи... А попереду ціла ніч, і все така ж холодна, така ж дощова, мокра, непривітна. Настрій упав геть. Їхали і їхали — але куди? Часом здавалося, що повернули назад, проїжджаємо знайомі місця, крутимось навколо одного, немов зачарованого місця... Як тільки шелест десь збоку — швидко повертаємо голови і пильно-пильно вдивляємось: чи не роз'їзд козацький? Може, вистежили... підкрались... ідуть по слідах... по п'ятах... і от зараз... раз... два... три... Чортзна-яку силу має над людиною нічна п'ятьма! Вона навіть найсміливіших, найхоробріших робить безпомічними, підозріливими, невпевнено-полохливими... Он осторонь начебто чорніє щось довге, неперервне, незграбне... Вислали двох. Вони з різних боків тихою риссю поїхали в той бік і, повернувшись, сповістили, що це скирти необмолоченого хліба... Вирішили спинитися і тут, під скиртами, чекати світанку... Коней не розсідлували, навіть не стриножили. Кілька чоловік, міняючись через кожні дві години, повинні були вартувати цілу ніч.

Гвинтівки — заряджені, готові — були у кожного під рукою на випадок раптового нападу. Примостилися коло снопів, викопали в соломі невеличкі ямки, всунули себе всередину... Дош не вщухав ні на хвилину... Я уместився був досить зручно і соломи на землю накидав чимало, а через кілька хвилин уже відчув себе в калюжі, і було нестерпно нудотно, гидко від цієї сльоти, холодно і бридко. Чапаєв сидів поруч, уткнувши обличчя в промоклу солому, і раптом... заспівав — тихо, спокійно і весело своєї улюбленої: «Сидить у зажурі в темниці сирій!...». Це було так незвичайно, так несподівано, що я подумав одразу — чи не почулось? Може, мимрить щось невиразне, а мені здалося пісня?.. Але Чапаєв справді співав...

— Василю Івановичу, та ти що?

— А що? — озвався він глухо.

— Почують. А що як роз'їзд?

— Не почують, я тихенько... А то, брат, холодно дуже та гидко тут у воді...

І від цієї хорошої, простої відповіді мені самому неначе полегшало.

— А от, Федю, згадую,— каже Чапаєв.— Розповідали мені, що заблукало якось у пустелі двоє... Ну, як ми тут з тобою — тільки їх було двоє всього... Кинули їх там чи самі відстали — тільки сидять на пісочку, а йти їм нікуди... Нам хоч уночі... Ну, гаразд... Сонце зійде — знайдемо, а вони куди? І ніч і день — усе пісок навкруги: і туди пісок, і сюди пісок, більше нема нічого... Води у них по фляжці висіло — не п'ють. Помирати не хочеться, а знають — як вип'ють усе, так і смерть прийшла... Тільки водою і жили. Три дні все вкупі ходили, а знайти нічого не можуть, не бачать кінця... На четвертий день упав один. «Я,— каже,— помираю, а ти поруч лягай: ходили вкупі — вкупі й ляжемо...» Упав на пісок, та й кінець... Той, що один лишився, посидів над другом, а в того, бачить, і зуби виширились, очі олов'яні розплющились. Страшно йому стало самому в пустині... Ану... піде він з цього місця, а й жаль стане. Походить-походить та й знову сюди оглядається, щоб не загубити — боїться... Хоч і мертвий той, а все начебто вдох... Так от дивись, що вийшло. На нього верблюди прийшли — там караван був... от і жива людина. А друга в піску поховав... Оце так! Тут нікуди не підеш, коли з усіх сторін пісок на тисячі верст розсипається. Що тут? — обернувся він швидко вбік і схопився.

Федір — за ним, зірвався на ноги і Петька... Схопили гвинтівки, застигли, чекаючи. Через кілька секунд виступила з терпяви постать свого вістового, за ним, поживаючи і похропуючи, підійшли коні... Знову полягали в колючі, жорсткі снопи...

— А ти що це, до чого розповів? — спитав Чапаєва Федір.

— Та пригадалось. Я завжди, як самому погано, згадувати починаю, кому, коли і де було ще гірше, ніж мені. Так надумаю і бачу, що терпіли люди, а тут і мені — чому б не потерпіти? Я от чув іще, ніби на морі корабель розбило, а матрос обнявся з колодою та по хвилях і гуляв дві доби, аж поки його підбрали... Тут от і подумаєш, як ото йому було, коли ноги в воді, та й сам, того жди, туди ж шубовснеш... А живий лишився...

За розмовою збилися тісніше докупи... Петька слухав дуже уважно. Коли йому треба було відкашлятися, затуляв долонею рота, тикався ще глибше в солону і там хрокав

якось невиразно. В темряві його блискучі чорні очі світились, як у kota... Тільки Чапаєв скінчив, Петька швидко поглянув на нього і весь аж сіпнувся,— видно було, що йому самому смертельно хочеться щось сказати.

— Я от... дозвольте? — звернувся він до Чапаєва.

Але той нічого не відповів і мовчки гладив вуса.

— Я хоча б,— вів далі Петька,— на Дону, у вісімнадцятому... Нас козаки в сарай чоловік двадцять замкнули. Ранком, кажуть, розберемося, хто тут у вас більшовик... А не скажете, то й усі за більшовиків підете. Капут, одне слово. Знаємо, що розстріляють, сволота... Ми ото дошку одну помалу — чик та чик, чик та чик,— вона й одповзла... Я в них найменший. Лізь, кажуть, ти перший, а коли попадешся — на нас не кажи... Сам, мовляв, один поліз... Вартового поріши каменем, зразу, чи що, побачиш як... Одне слово, поліз я. А ніч, от як сьогоднішня,— дощик іде, а вже темнь яка, темнь яка!.. Я ото тихенько ногу просунув — нічого... Я нахилився... плечем... руку з головою випустив, другу ногу виставив... Дивлюсь — на землі, вийшов біля самого сарая, а за рогом — на тобі, вартовий стоїть... Ліг на пузо, думаю — проповзти треба спочатку, щоб його розглядіти,— сидить чоловік чи ходить... От по грязюці, мов черв'як, пливу, а хлопці висунули голови, дивляться... Він на поліні сидить і голову схилив,— спить, може, думаю... Взяв тут цеглину — з сарая дали, а як доповз до нього, та як хрясну його, та по скроні його. Ключув, бідолаха, у землю і крикнути не знав що... А я його ще разів чотири стукнув — забризкався кров'ю, вимазався... Вийшли ми всією артіллю — сарай скраю був... Ми тут поповзом усі, поповзом, так і втекли непомічені... Знали, де від своїх відбилися, знайшли... Е-ех, теж страху було!..

— Страх страхом, а живий,— зауважив якось невиразно Чапаєв.

— Живий! — potwierдив зраділий Петька, задоволений увагою.— І всі живі — так артіллю і доповзли... Йй-право...

— Вірю,— посміхнувся Чапаєв.

Петька знову прикрив рукою рота і два-три рази хрокнув у солому...

— От сплять,— показав Чапаєв на супутників, що лежали навкруги.— А я не можу і ніколи не засну, коли щось таке...

А все-таки втома своє взяла. Коли перестали розмовляти і притулилися знову в глибині скирти, задрімали чуткою нервовою дрімотою, раз у раз прокидаючись від найменшого шелесту... Так подрімали до світанку, а тільки заме-

рехтіло першою, білястою каламуттю,— підвелися потомлені, промоклі, тремтячі від холоду, змучені безсонною ніччю. Зігрітися вирішили швидкою їздою. І справді тільки Чапаєв розібрався на карті й вибрав напрям,— поскакали на ближчий сирт і тут, уже через кілька хвилин, відчули себе бадьоріше. А коли стало сходити сонце — зовсім повеселишали. З сирту помітили обоз і хотіли прямувати до нього, але обозники, побачивши групу кінних, кинулися навскач тікати... Петька помчав за ними кар'єром,— хоч би тільки довідатися, свої чи ні. Решта їхала рівною рисою... Обоз, як виявилось, був свій — саме з тієї бригади, до якої їхали... Через півгодини під'їжджали до хатки, де оселився Єлань з своїм польовим летучим штабом... Містечко звалося Усіхою!..

...Ще не було шостої години, а Єланя з комісаром застали на ногах. Вилізши на плоский дах мазанки-хатинки, вони водили біноклі з боку в бік, уважно вдивлялися, про щось радились між собою. Коли помітили тих, що під'їздили, спустилися вниз і ввели їх у брудну напівтемну халупку. Вигляд у них був жахливий: блідо-зелені, трупного кольору обличчя, гарячкові очі, крайній ступінь змученості і печать якоїсь безвихідності в поглядах. Обидва були без гімнастерок, у спідніх сорочках,— духота й жара в халупі не давали працювати в одязі. Єлань був зовсім босий. Ноги брудні, запліснявілі, видно, останній раз мився в лазні, мабуть, кілька місяців тому. Від безсонних ночей і неймовірного напруження в нього тремтіли руки, а коли починав квапитися в розмові, голос зривався, він починав захлинатися словами, а кадик здригався нервово, то втягуючи, то стрімко вискакуючи; пересохлі, бліді губи були глибоко потріскані. Єлань уже жодного слова не міг сказати спокійно: він викрикував високим протестуючим фальцетом, махав руками в такт своїй мові, бив кулаками в груди, доводячи те, що ясно було й без доказів,— доводив, що без патронів та снарядів воювати не можна. Місце було тут рівнинне, видно з даху далеко, і Єлань у бінокль чудово бачив розташування козаків.

— Так чи будуть патрони, товаришу Чапаєв? — спитав він надсадним голосом і подивився Чапаєву в обличчя, ловлячи і погляд, і перше слово...

— Підвезуть... наказано...

— Що ж — наказано... Я не можу далі..

— То подожди... Ну, звідки я тобі візьму, не з собою ж вожу,— урезонував Чапаєв.— Кажу — везуть, скоро повинні бути...

— Знаєте,— переводив Єлань з одного на другого свій гарячковий, напівбожевільний погляд,— ми з комісаром цілий день з цього даху не злазимо. Тут більше нема звідки... А по чотири атаки на день, падлюки, роблять... По чотири атаки! Ми все бачимо: як і готуються, як і лава несеється — все видно звідси. А як слід — нічого не можемо: патронів нема... Вчора наказав через третього... Потім — через п'ятого... Тепер через десятого стріляють... На десять кроків підпускаємо... Ручними бомбами тільки й рятуємося... Нема змоги ніякої... Адже чо-ти-ри рази на день! А місце — бачили самі...простирало.

— Наказ на завтра одержали? — спитав Чапаєв і оглянувся...

— Одержав... Тут усе свої,— заспокоїв Єлань.— Але що ж без патронів — я не зможу цього нічого... голими руками не можна...

— Ну, знаю,— починав сердитися і Чапаєв,— знаю, нащо говориш по-пустому? Тобі зразу допоможуть. Шмарін починає... Сили на нього будуть відтягнуті, а ти...

— Ясно,— згодився Єлань,— тільки от одне: патрони...

— А снарядів як? — спитав Чапаєв.

— Та теж. Ну, тут сяк-так ще. Хліба... Хліба ані крихти... От і вас нічим почастувати — ані скоринки нема, їй-бо... Тільки воду саму — он, у чайнику...

— Разом і хліб грузовики везуть,— пояснив Чапаєв.— Ми зараз же до Шмаріна, чекати ніколи... Ну, прощай!..

З важким почуттям їхали від Єланя... Їхати треба було верст п'ятнадцять. Голодні коні, голодні самі, але знали, що до Шмаріна ще звечора мало прибути продовольство, тому, як тільки приїхали, зараз же організували сніданок. Шмарін парився над наказом дивізії,— йому з бригадою завтра вранці починати дії. Завдання припало надзвичайно серйозне, обміркувати треба дуже тонко, а порадників у Шмаріна раз-два, та й годі. Закликав він начальника штабу, але що ж від нього дізнаєшся особливого? Незначна особа. Начальник штабу у Шмаріна, здається, в писарях перед тим сидів, а тут нікого було поставити — ну, й ткнули. Сидить хлопець, тямить дещо, недурний, але по штабній премудрості — їй-право нічого не чув і не знає. Побалакали за чаєм, дізналися докладно, що тут за обстановка, яке де житло, чи далеко, скільки сил у ворога і наскільки

можна вірити добутим відомостям, чи не чути, щоб сам він, ворог, готувався до чого-небудь тепер же. Все це з'ясовано було ще у приватній розмові, а як тільки підживилися, зараз же сіли за карту, і Чапаєв щонайдокладніше став пояснювати Шмаріну, як треба провадити операцію від першого моменту до останнього. Просто захоплювали чапаєвська передбачливість і точність викладок, які він тут робив. Здатність урахувувати найменші обставини — його особлива, характерна риса.

— Коли отак почнеш — от що вийде, а в Єланя от що буде на той час... Попов за річкою буде от у якому становищі...

Ураховував швидкість руху замучених, майже босих і хворих бійців; кількість і швидкість підвозу патронів, снарядів, хліба; брак води; зустрічі з населенням або цілковитий його відхід; серйозність і обсяг проробленої розвідувальної роботи; готовність козаків до зустрічі; зусилля, на які здатна бригада Єланя; розходження в сторони доріг і швидкість руху по бездоріжжних луках...

Усе, геть усе прикидав і вивіряв Чапаєв, робив зразу тричотири припущення і кожне обгрунтовував сумою наявних, супутніх і попередніх фактів та обставин... З ряду можливих оборотів справи вибирався найімовірніший, і на ньому зосереджувалась увага, а про всі інші радив тільки не забувати й пам'ятати, коли, що і як треба робити.

Нарада тривала години зо дві. Коли все було скінчено, зібралися вже було їхати назад у штаб дивізії, аж тут прийшли з бригадного резервного полку, який стояв від позиції версти за дві, і запросили на спектакль. Щось неймовірне. Назавтра таке серйозне діло, тут поряд окопи ворога — і раптом спектакль?!

— Це завжди так, — усміхнувся Шмарін. — Як тільки прийдуть, хлопці вже піджидають, і тут хоч бій починай, а став... Страх які охочі...

— Таж тут так близько...

— А чого їм... Було так, що, коли все спокійно, з окопів половина виповзала. Подивляться одну дію — назад, а за ними інші... Так і передивляться всі до одного...

— Тут і ставили поряд?

— Поряд... Зоя Павлівна бідова, вона з ними все сама їздить... Почують ще де червоноармійці, що вона з театром поспішає, — вже ждуть-ждуть її, ждуть-ждуть... Підготовляти все самі почнуть... Буває, тільки вона сюди, а тут і сцена, дивись, давно збита... Парканів у станицях поламали — ай-яй!

Чапаєв з Федором знали, що за останні тижні Зоя Павлівна створила пересувний театр, але ніяк не припускали, що вона так близько до окопів ставить спектаклі, а вона сама про це до пори, до часу мовчала: в бригаді, каже, ставлю... Ну, й не допитувались. А коли в бригаду пойдуть — тільки-тільки про воєнні справи встигнуть побалакати. Тепер з розмов виявилось, що якимось, посуваючись степом, вона зі своєю мандрівною трупю попала якраз під обстріл. Бригада йшла в наступ, і полк, біля якого в цей час опинилась трупа, вже знявся з місця, рушив уперед... Не довго думаючи, актори залишили на возі по візникові, а самі взяли гвинтівки і пішли рядовими... Зоя Павлівна завжди була верхи. Вона під'їхала до комісара полку, через десять хвилин разом з ним і ще з п'ятьма бійцями поскакала в розвідку... Дивні були часи! Артист, організатор, політичний працівник, пропагандист і агітатор, комісар — усе це зливалось насамперед в одне поняття: боєць! Дивізійну трупу саме за це й любили особливо червоноармійці, що вони відчували тут свого ж брата-бійця, який завжди з ними, а коли треба, то разом іде в наступ...

Чекали червоноармійці цю свою трупу завжди з величезним нетерпінням і, як правило, знали в кожний момент і якнайточніше, де вона зараз перебуває, в якій бригаді, чи довго там пробуде, сюди приїде чи в іншу бригаду. І коли знали, що трупа іде до них, — настрої підносився, з уст в уста переказувалося про це, як про величезну радість. Починалися готування. А коли трупа прибувала на місце, дуже часто навіть з мізерних своїх коштів улаштовували їй дружне частування... Підмости, звичайно, збивали заздалегідь, і якщо знімалися з місця, виходили у відкритий степ, — знали, що дерева там знайти неможливо, а трупа отот підійде, — всю цю гору дошок так і тягли за собою...

Яка ж це була радість, яке велике свято, коли встановлювали сцену! Цікавих було так багато, що їх по-приятельському доводилося розганяти, щоб не вешталися, не заважали розставляти й укріпляти декорації, готувати костюми, гримуватися. Бувало так, що який-небудь особливо цікавий червоноармієць стоїть-стоїть біля розчищеної скрині з костюмами, милується там на різні фракти та сюртуки, а потім, коли відвернуться, висмикне оздоблений кольоровий камзол, напне, аж він трісне, та з веселою, вдоволеною пикою і гукне:

— Хлопці, дивись на короля!

Ну, звичайно, «короля» зараз же беруть «під ребра», стягують з нього королівський одяг, іноді по шії дадуть

разів два-три, і він — кудись до куліс, подивитися, чи не можна й там чого-небудь на себе нацупити, пореготатися...

Цей час готувань до спектаклю, мабуть, чи не більшою був розвагою, ніж самий спектакль... Артисти починають одягатися... Але куди сховатися від глядача, щоб вразити його все-таки чарівністю несподіванки?.. Ткнуться туди-сюди — нічого не виходить. Тоді з двох зол вибирають менше: або всі тут заздалегідь надивляться один за одним, або вже невелику компанію відрядити, їм показатися, а зате іншим — ні-ні... Так і роблять. Виберуть чоловік сорок-п'ятдесят, поставлять їх щільним кільцем у три ряди, а самі артисти в середині: тут одягаються, тут приміряють парики, гримуються. Тільки ахаеш, як згадаеш, скільки витрачено вугілля на цей самий грим! Можна собі уявити, що за багатства театральні були в 1919 році, коли чорну суху скоринку вважали за багатство! Хіба ж до гримів було дорогих! Якщо й попаде, бувало, що цінне з цього, то «марно» не витрачають, а в якісь там «високоурочисті», особливі випадки,— скажімо, перемога велика, обмундирування привезли, пайок збільшили, та хіба мало в полку своїх особливих позиційних радощів!

Грали актори не дуже знаменито, а все-таки враження справляли чимале. Треба віддати належне Зої Павлівні, з невеликого вбогого репертуару вона вміла вибирати, як на ті часи, найкращі п'єси. Грала сама, розуміла бійця, знала, що йому потрібна була проста, зрозуміла, сильна, своєчасна річ... Такі знаходились. Кілька з них були навіть написані своїми дивізійними письменниками... Деякі — не безталанно... Багато (більшість) — незграбно, нелітературно, зате мали непоясниму самородність, силу, правильний ухил, правильні думки і сильні почуття, хоч іноді ці думки й почуття були зовсім невміло втілені в художню форму. Репертуар слабенкий, але, як на ті часи, не з бідних; в інших місцях було гірше, слабше, а то й просто шкідливими п'єсами підгодовували...

Потрібна була виняткова любов Зої Павлівни до діла, щоб зовсім «з нічого» створити цей пересувний, такий улюблений бійцями театр — і в якій же обстановці! Це не диво, що при інших, при сприятливих умовах вони народжувались, а тут от, коли нема нічого під руками, коли частини в безперервних і тяжких боях,— тут заслуга справді-таки чимала.

Бувало, на двох, на трьох верблюдах і плуганяться степом... Самі пішки, майно на горбах верблюжих приладнане... Де можна — коней діставали; тоді всі на возах

розмістяться і від полку до полку, від полку до полку, а там уже давно виглядають дорогих гостей...

Коли Чапаєв і всі присутні дістали запрошення «завітати» на спектакль, виявилось, що все вже було готове, зараз же можуть «занавіску підіймати», як доповів хтось із прибулих червоноармійців... Вирішили з'їздити — чого ж ні? Тут зовсім недалеко. Тим паче, що у Шмаріна коней довелося однаково обмінювати на свіжих. Коли під'їздили до маси глядачів, там уже було відомо, кого піджидали. Всі оглянулись. З уст в уста полетіло покваліве: «Чапаєв... Чапаєв... Чапаєв...»

Картина чудова! На землі, біля самісінької сцени, перші ряди глядачів лежали на животах; за ними друга група сиділа нормально; за тими, що сиділи, позаду їх, третя група стояла навколішки, наче на молитві в страшний четвер; за цими — і таких була більшість — стояли на весь зріст... Позаду них — десятків зо два возів, і на возах сиділи знову ж таки глядачі. Закінчували цю оригінально розташовану юрбу кавалеристи — на конях, у повному озброєнні... Так розмістилися кілька сотень чоловік, і на зовсім рівній галявині — всі бачили, всі чули...

Чапаєва, Федора, Петьку пропустили вперед, помістили в «другому ярусі» — сидіти на землі.

Ставили якусь невеличку триактну п'єску, написану тут же, в дивізії. Зміст був надзвичайно серйозний, і написана вона була непогано. Показували, як червоні полки проходили через козацькі станиці, і як козачки зустрічалися з нашими жінками-червоноармійками, як їх цурались і проклинали спочатку, а потім починали розуміти... От входить полк... Червоноармійки, здебільшого комуністки, одягнені по-чоловічому: сорочка, штани, чоботи, штиблети, постолі, комунарки на голові або задрааний картузик, і волосся стрижене — то наголо, то під гребінець. Зустрічають їх жінки-козачки, одвертаються, плюються, а інші глумляться або потішаються в розмові:

— Чого ти, дурепо, штани напнула? Що ти з ними роби́тимеш?

— Гей, солдате! — гукає козачка червоноармійку. — Для чого тобі ширінька потрібна?

— Через вас тільки клятих, — лають в іншому місті козачки червоноармійок, — через вас усе пропадає у нас... Зруйнували весь край, окаянні, набрали вас тут, б... — дівати нікуди... Що втрачати вам, пройдисвіткам? Звісно, нема чого, ну й шляєтесь... Чужого хліба хто жерти не буде?

— Та ні ж, ні, — пробують заперечувати комуністки-

жінки.— Ми не з тих, як ви думаєте, не з тих: ми — робітниці... Так само, як і ви, працюємо, тільки на фабриках, а не в своїм хазяйстві...

— Сволота ви — от хто!

— Чого сволота? У нас теж сім'ї вдома позалишались... Діти...

— Ваші діти — знаємо! — галасували жінки.— Знаємо, які діти... підкидьки...

Комуністки-жінки доводять козачкам, що вони не «шлюхи» якісь, а чесні робітниці, яких тепер обставини змусили залишити і роботу, і сім'ю — все кинути і піти на фронт.

— Що тут, що там, — кричать їм у відповідь козачки.— Де хочеш — однаково брататися вам, безпутні... Якби не були такими, не пішли б сюди... не пішли б...

— А чи знаєте ви, жінки, чого ми йдемо?

— Чого знати, знаємо, — відмахуються ті.

— Отож і виходить, що не знаєте.

— А ми й знати не хочемо, — одвертаються жінки, — хоч що скажи — сама брехня у вас.

— Та що ж це за відповідь — прямо кажіть! — атакували їх червоноармійки.— Прямо кажи: знаєш чи ні? А не знаєш — скажемо...

— «Скажемо, скажемо», — мимрили жінки.— Нема чого тут казати — саме паскудство.

— Та не паскудство — навіщо? Ми просто інше розкажемо. Ех, ви!.. Хоч, приміром, скажемо так: ми — жінки і ви — жінки. Так же?

— Так, та не дуже так...

Комуністка, що говорила, начебто спантеличена.

— Що?.. Таж ви — жінки?

— Ну, жінки...

— І білизну перете свою, еге ж?

— А що тобі, хто у нас пере? Красти, чи що, хочеш, вивідуєш?

— Певно, діти є, — триває безперервна й розумна облога, — няньчити їх треба.

— А то — без дітей... у кого їх нема? Це ваші по ривчачах порозкидані та попід парканами...

Але ніякими образами не образиш, не спантеличиш наполегливих проповідниць.

— З коровою морочишся... Біля печі... Мало що...

— Ти до діла кажи, коли берешся, — перебиває козачка дійшлу червоноармійку.— Про це я сама знаю краще від тебе.

— От і все роби тут,— була відповідь.— Зрозуміла? Працюєш ти, жінко, багато, а світ бачиш? Світ бачиш чи ні — питаю? Чи добре тобі, жінці, весело живеться? Га? — Та... веселощі які,— вже слабше заперечує жінка, до якої звернена мова.

А атака дедалі наполегливіша і наполегливіша.

— Та й козак б'є — чого мовчати. Б'є чоловік — правда чи ні?

— Та відчепись, сатано! — замахала руками козачка.— А тобі яке діло!

— Кавалер отой самий, твій,— усміхнулась агітаторка.— Невже ж так і не бив ні разу? Бреши, тітонько, іншому, а я сама це діло знаю. Був у мене і свій, покійничок: такий падлюка жив — щоб йому там пуття не було! П'яний бився та гриз як пес цепний... Чи ж то і його тепер жаліти стану? Та мені самій тепер море по коліно: хочу — встану, хочу — ляжу, сама...

— Мелеш, дівко, пусте,— вже зовсім слабо протестує козачка.

— А й так — хай не били тебе,— йшла та на поступки,— хай не били... а життя доброго все-таки не зазнала... І ніколи не зазнаєш, бо хто тобі його дасть, життя оте? Ніхто. Сама! Сама могла б, а ти он пень який: і з місця не зрушиш, адже й слова хорошого слухати не хочеш. Ну, хто тебе *виведе* після цього?

— Чого виводити?... — не розуміє козачка.— Вивели вже, годі.— І тут уже зарепетували всі.

— Треба! — наполегливо переконає червоноармійка.— На дорогу треба виходити — тут тільки і життя справжнє починається... Не знаєте ви цього, баби!

— Починається... — ремствували козачки.— Все у вас там «починається», кінчати от не можете.

— Не вдається, бабко, а хотілося б... Ой, як би хотілося швидше,— палко, з щирим жалем говорила комуністка.— Ми й штани для того наділи, щоб скінчити швидше, а ви не зрозуміли от... смієтеся...

— Смішно — і сміємося,— відповіли в натовпі, але сміху давно вже не було.

Опір, слово за слово, все тихший, все слабший, все безпорадніший.

— Розуміли б краще, ніж сміятися,— урезонювали жінок,— од сміху розумний не будеш.

— Ач, розумні дуже самі...

Отака триває розмова — жваво, природно, легко... Грають з великим піднесенням... Дуже добре передаєть-

ся, як козачки починають піддаватися невідпорному впливу простої, ясної, переконливої мови... Бесіди такі відбуваються не раз, не два. Червоноармійки-жінки, поки стоять з полком у станиці, допомагають козачкам, у яких спинились, няньчитися з дітворою, коло худоби ходити, по господарству...

І от, коли вже полк знімається,— виходить, що картина змінилась. Жінки-козачки напекли своїм «учителькам» пирогів, здобних, вийшли їх провжджати з поклонами, з поцілунками, з слізьми, з вдячними словами — новими, хорощими словами...

Віднині в станиці два табори, і ті жінки-козачки, які слухали тоді комуністок-жінок,— ці всі вважаються «більшовичками» і зазнають жорстокого гопіння.

Полк пішов... Станиця лишилася наодинці сама з собою... Деякі козачки знову слабшають, цілком свідомими залишаються тільки одиниці, але в усіх — в усіх при згадці про «червоних солдаток» спалахують радісно очі, тепло стає на серці, вірється тоді, що не все життя у них мине в коров'ячому стійлі, вірється, що настане якесь інше життя, неодмінно настане, але не знають вони — коли і хто його за собою приведе.

П'єсу скінчено. Спущено завісу. Було наказано не кричати і не аплодувати. Але нестримно, захоплено плескали бійці улюбленій трупі.

Що подумали на позиції козаки, коли почули цей гвалт? Чи відчули вони, що тут, на сцені, виводять їхніх дружин і навертають їх у «комуністичну віру»?

По закінченні спектаклю — сюрприз. Коли займали станицю, виявляється, знайшли в одній халупі вірш, присвячений Чапаєву і написаний білогвардійським поетом П. Астровим, чие прізвище і значилося під останнім рядком. Цей вірш був тепер тут прочитаний з естради — ретельно переписаний, його потім піднесли Чапаєву «на спомин».

Ось він:

Із-за волзьких гір зелених
Степом на Яїк, в обхід,
Більшовицькїї колони
Потягнулися на схід.

В них багато кулеметів,
І гвинтівок, і мортир,
І веде їх, взявшись в боки,
Сам Чапаєв-командир.

Хоче місто бунтівливе
Захопити, покорить,
І горять, палають села,
І народний плач стоїть...

Де пройдуть — по всіх станицях
Крові й сліз течуть річки...
У людей похмурі лица...
Й тихо мовлять козаки:

«Буде горе, буде лихо,
В нашій рідній стороні
Гей, бери, козаче піку,
Веселіші стануть дні!..

Більшовицьких комісарів
Поженем під три чорти —
Нам без них жилось вільніше,
Староруські козаки.

Гей ви, соколи степні,
Всі до зброї, гайда в путь!
Зі стіни зніми гвинтівку,
Гостру шаблю не забудь».

Вмить станиці загуділи,
Й на червоні ті полки
В тісній лаві полетіли,
Мов на крилах, козаки.

А услід їм посміхався
Наш старий дідусь Яїк.
І тікав назад з ганьбою
Навіжений більшовик.

Прочитано його було несподівано. Хто це підстроїв — так і не дізналися, та й не дізнавалися особливо. В усякому разі, можна було б не читати, а просто передати Чапаєву переписаний екземпляр. Але вже коли почали читати — спиняти на половині не хотіли, дослухали. Потім — у всіх здивовані, витягнуті обличчя.

Федір підштовхнув Чапаєва:

— Піди, виступи, розкажи, як тебе «били» козаки...

Пропозиція зачепила дошкульне місце: Чапаєва взяло за живе. Він вийшов на підмостки і сказав коротку, але яскраво-образну промову, насичену епізодами бойового життя... Скінчив. Проводжали захоплено... У всіх настрої був урочистий... А вранці багатьох-багатьох з цих «глядачів» то на луках лишили понівеченими, розчавленими трупами, то каліками розвозили по станицях та на Уральськ...

Це була остання подорож, яку Федір з Чапаєвим здійснили разом. Уже через кілька днів Федора відкликали на іншу, відповідальнішу роботу, а замість нього прислали комісаром Батуріна, з яким Кличков колись знайомий був ще в Москві.

Куди поїхав Федір і що там робив — не будемо оповідати, ця історія зовсім окрема. Даремно Чапаєв надсилав слізні телеграми, просив командувача, щоб не забирали від нього Федора, — ніщо не допомогло, питання було вирішено наперед. Чапаєв добре усвідомлював, якого друга втрачав він з від'їздом Кличкова, друга, який так його розумів, так любив, так захищав завжди від чужих нападок, ставився розумно і спокійно до вибухів чапаєвських і лайки — часто на адресу «верхів», «клятих штабів», «чрезвычайки», прощав йому і лайку на адресу комісарів, усякого «політичного начальства», не писав кляуз про це до ревради, не ображався сам, а розумів, що ці вибухи — вибухами й лишаться. Був і у Федора час, коли він ладен був ставити Чапаєва нарівні з Григор'євим і «батьком» Махном, а потім переконався в іншому, зрозумів свою помилку, зрозумів, що думку цю скроїв занадто поспішно, в роздратуванні, несвідомо... Чапаєв ніколи не міг зрадити Радянської влади, але поведінка його, гарячкова лайка в делікатних питаннях — усе це людину, яка його мало знала, могло навести на сумнів. Пригадується десь під Уфою приїжджала з Москви «висока особа», і ця особа, почувши тільки раз Чапаєва, наслуховавшись про нього різних дурниць, сказала Федорові приблизно так:

«...Якщо він тільки трошки тее — ми йому відразу ноги і руки зв'яжемо!..»

Федір тоді обурився страшенно і навіть нагрубівнив «особі», за що й заслужив її немилість. Але що ж було дивного? Сумніви тієї «особи» були цілком законні, бо Чапаєв поведився при ній в перший день так само, як і при Федорові на двісті перший. В усякому разі, пробувши віч-на-віч невідлучно з Чапаєвим аж півроку, Федір зберіг про нього найкращі спогади. Йому, як і Чапаєву, тяжка була ця розлука. Не знав того, що ця розлука врятувала його від неминучої смерті, що *за нього і на його місці* через два тижні загине Павло Степанович Батурін, який заступив його.

От тільки що змусило Федора потім замислюватися й сумніватися: де *героїчність* Чапаєва, де його *подвиги*, чи існують вони взагалі і чи існують самі герої? Вони були так довго нерозлучні — день у день, година в годину... Час

був гарячий, похідний, поспіль бойовий... Кожен крок Чапаєва Федір знав, бачив, розумів, навіть приховані пружинки, закулісні міркування — і ті здебільшого знав і бачив чудово. От він перебирає у пам'яті день по дню — від зустрічі в Александровому Гаї до останнього дня тут, в Уральську. Сломіхінський бій, колосальна працездатність, швидкість пересування, кмітливість, скорість у роботі... На Уфу... Пилюгінський бій, Уфімський... Знову сюди... Де ж конкретно ті факти, які треба вважати героїчними? А слава про Чапаєва широка, і слава ця, мабуть, більше заслужена, ніж будь-ким іншим. Чапаєвська дивізія не знала поразок, і в цьому чимала заслуга самого Чапаєва. Злити її, дивізію, в одному пориві, змусити повірити в свою непереможність, привчитися ставитись терпляче і навіть неважливо до нестатків і труднощів похідного життя, дати командирів, добрати їх, загартувати, перейняти й наситити своєю енергійною волею, зібрати їх навколо себе і зосередити лише на одній думці, на одному прагненні — до перемоги — о, це великий героїзм! Але не той, який з іменем Чапаєва пов'язує народний поголос. З поголосу можна уявити, ніби «сам Чапаєв» завжди гасав по фронту з занесеною голою шаблею, рубав сам ворогів, кидався в кипучий бій і вирішував його наслідок. Однак нічого такого не було. Чапаєв був добрим і чуйним організатором того часу, в тих обставинах і для того середовища, з яким він мав справу, яке його і породило, яке його й піднесло! В часи хоч би трохи інші й з іншими людьми — не знали б героя народного, Василя Івановича Чапаєва! Його славу, як пух, розносили по степах і за степами ті сотні й тисячі бійців, які теж чули від інших, вірили цьому почутому, захоплювались ним, прикрашали і доповнювали від себе і своєю вигадкою — несли далі. А спитайте їх, цих оповісників чапаєвської слави, — і більшість не знає ніяких діл його, не знає його самого, жодного не знає вірогідного факту...

Отак складаються легенди про героїв. Отак склалися легенди і про Чапаєва.

Ім'я його ввійде в історію громадянської війни блискою зіркою — і є за що: таких, як він, було небагато.

Ми дійшли до драми — вона і закінчить наші записки. Ми знаємо, що прохання залишити Федора не привели ні до чого. Його відкликали категорично і навіть суворо, коли він сам натякнув, що хотів би лишитися працювати з Чапаєвим. Оглянувшись на ці минулі шість місяців, і сам

Кличков тепер не пізнав себе,— так він виріс, так зміцнів духом, так загартувався у випробуваннях, так просто й упевнено став підходити до розв'язання всяких питань, які йому до фронту здавались неймовірно важкими. Тільки тепер відчув він могутній вплив бойового жніва, виховне значення фронтової обстановки...

Приїхав Батурін, спинився у Федора. Розбалакались по-приятельському про давнє життя-буття в Москві. Потім перейшли на дивізію. Федір почав йому розповідати про обстановку, в якій він лишається працювати. Похмурий, небалакучий, нібито чимсь засмучений, Павло Степанович одразу пожвавішав, довідавшись, в яке своєрідне середовище потрапив...

Удень засідала партійна дивізійна конференція. Федір проводив її востаннє, знайомив, між іншим, з усіма і свого заступника. Тепло, сердечно, із щирим жалем проводжали товариші Федора Кличкова,— його за ці півроку вони полюбили і звикли цінити, а особливо дорожили ним тому, що він умів стримувати Чапаєва і *чапаєвщину*, тобто всі ці неприємні, часом просто небезпечні вихватки і випадки щодо політпрацівників, ЧК, штабів...

Після конференції, увечері, Федір закликав до себе на прощання всіх командирів і комісарів. Тут був і Павло Степанович. Але дивний був його настрій: як сів у куток, так і просидів майже нерухомо, нікому не сказавши й слова, всі ці кілька годин, поки друзі й товариші проводжали Федора, згадували бойове минуле життя, шкодували, що від них іде простий, хороший, вірний товариш...

Вранці попрощались, розцілувались, роз'їхались у різні сторони: Федір — у Самару, а Чапаєв з Батуріним — на позицію, по бригадах та полках...

Наступали успішно. Бригада Шмаріна та ще одна, дана від іншої дивізії, ішли по Уралу великим трактом. Бригада Попова пішла на Бухарську сторону — так звуться зауральські землі. Єлань із своїми полками зробив маневр на Усіху, куди приїжджали до нього Чапаєв з Федором після «нічних огнів». Цей маневр не дав того, чого сподівалися; затрати були надто великі — вони не відповідали наслідкам боїв. Чапаєв, такий чутливий і гнучкий у всіх своїх діях, який так швидко все вловлював і до всього пристосовувався, зрозумів тут, у степах, що з козаками боротися треба вже не тією зброєю, якою боролись недавно з мобілізованими силоміць колчаківськими мужичками.

Козаків переполохом не візьмеш, захопленою територією їх не спантеличиш: територія козацька — весь широкий степ, по якому скакатиме він уздовж і впоперек, у якому скрізь знайде привіт козацького населення, житиме в тебе в тилу, буде невловимий і без кінця-краю шкодитиме,— буде серйозно, по-справжньому небезпечний. Козацьке військо не гнати треба, не чекати, коли почнеться у них розклад, не станиці у них забирати одну по одній,— це справа дуже важлива і потрібна, але не *головна*. А головна справа — *скрушити* треба живу силу, знищити козацькі полки. Якщо з полонених колчаківців можна було поповнювати поріділі ряди своїх полків, то з полонених козаків цього набору робити неможливо: тут — що козак, то й ворог непримиренний. В усякому разі, другом і помічником стане він не скоро! Знищити живу ворожу силу — от завдання, яке поставив Чапаєв перед собою. Що далі, глибше в степ, то важче це зробити: зростуть нестатки, здолає змученість, голод і безводдя зроблять своє діло, відірваність од центру позначиться болісно і тяжко.

Важко буде й козакові, але ще важче — червоноармійцеві. Отже, треба поспішати, треба йти на все: жертвувати силами, жертвувати коштами, багато дечого віддати свідомо, щоб не втратити ще більше, забравшись глибоко в степи. І Чапаєв намацує шляхи, які б вели до наміченої мети. Усіхінський маневр — не те, зовсім не те, що треба. І військо згрупується, любовим ударом бере другу уральську столицю — Лбищенськ... Утрати... так утрати, але наслідки вже серйозніші. П'ять таких ударів — і кінець!

За Лбищенськом минули Горяченський. Під Мергеневським спинилися. Свое становище відступаючі козаки розуміли чудово і бачили, що чекає їх у голодному піщаному пониззі. Відсіч червоному війську треба дати десь тут, поки не все втрачено. І вони до краю посилюють оборону станиць. Запекло захищали Лбищенськ, уперто держалися, довго не віддавали, але там цей могутній любовий удар, очевидно, був для них раптовим. Сподівалися, що Чапаєв усе ще живе маневрами, все ще тільки вірить в обхват. Помилились. Але на помилці цій навчилися і тепер укріпили Мергеневський скільки вистачило сил і засобів: використали глибокі окопи, що лишилися від весняних боїв, нагнали сюди артилерії, поставили за кожним ріжком, у кожній щілині, сховали в окопах кулемети. Мергеневський брали червоні полки любовим ударом. Узяли. Незважаючи ні на що — взяли. Поклали чимало козаків, але *більше* лягло червоноармійців. Перемога дісталася дорогою ціною.

Козаки збагнули чапаєвську тактику і на кожен новий хід відповідали своїм особливим ходом. Коли переконався Чапаєв з мергеневського бою, що лобовий удар треба тимчасово облишити,— дав завдання Єланю йти великим шляхом, а Шмаріна спрямував до Кушумської долини, на Кзил-Убінське селище, щоб виходом проти Сахарної полешити Єланю захоплення цієї станиці.

В цей же час сюди з-під Сломіхінської сунули козацькі полки; вони набрели на хутір, де затримався іваново-вознесенський обоз. Почалася жахлива розправа. Випадково врятувалося, втекло тільки троє червоноармійців. Вони й розповіли про те, що сталося. В бригаді затривожились — звідси козаків не чекали. Повернули полк знову на хутір визволяти обоз. Але вернути його цілком не вдалося,— все, що було кращого, захопили козаки з собою, з боєм відступаючи від хутора.

Перед очима постало жахливе видовище: дві дівчини валялися з відрізними грудьми, бійці — з розтрощеними черепами, з розсіченими обличчями, порубаними руками... Горілиць лежав один худенький скривавлений червоноармієць, і в рот йому встромлений був одрізаний член його... Огидно й страшно...

Цими страхіттями козаки, очевидно, хотіли не тільки вгамувати жадобу помсти, а й настрашити червоноармійців, змусити їх боятися козацького полону, боятися самого перебування тут, у степах, підштовхнути до дезертирства. Наслідки виходили якраз протилежні. Боячись козацького полону й катування, червоні бійці живими в руки не давалися і билися завжди з дивовижною стійкістю, справді «до останньої краплі крові». Чутка про те, що сталося тут, на хуторі, полетіла з роти в роту, по всіх полках. Лунали прокляття лютим катам, бійці присягалися перемогти або вмерти в бою!

Єлань спустився з боєм до Крашинського і тут дожидав звісток про похід Шмаріна, але той з полками заблудився у степу і кілька днів ніяк не міг з ними налагодити зв'язок. Посилав гінців, але їх перехоплювали козацькі роз'їзди, що вартували навколо, вимотували в них різні відомості, забирали листи й документи, а тоді — відтинали голови. Розстрілювати — шкодували куль, а вішати не було на чому. Скільки гінців посилали — доля була однакова. А становище вкрай погане: станиць тут нема, голий степ кругом, тільки де-не-де хутір трапиться. Доїли останні

крихти хліба, кололи худобу; харчувалися самим м'ясом, підсмажуючи його на вогнищах. Посилились різні хвороби, мучила жовтуха. Лікувати було нікому й нічим. Води нема. Скакали до Кушуму,— він тут пересихав,— і діставали замість води тільки зеленувато-коричневу рідоту, схожу на ту, яка буває в старих запліснявілих ставках. Наповнювали казанки й відерця цією гидотою, вичавлювали грязь, а що лишалося — пили. Привозили по відерцю в полк, і там починалася бійка: кому першому?

Якось випадково натрапили на колодязь. Небагатоводні вони, козацькі колодязі,— набралось тут усього п'ятнадцять відер. Довелось біля спуску, де чіпляється цебер, поставити кулет, а навколо — чималу охорону. Кожному полкові видавали нарівно, і біля поставлених відер стояли тисячні черги бійців з жовтими, худими, змученими обличчями. Кожен підходив, заглядав у студену воду, і очі його загорялись лихим вогником — так і здавалось, що кинець він уперед, вцепиться у відро обома руками, занурить у воду розпалену голову і пожадливіми губами стане пити, пити, пити... Ви його бийте, рвіть, женіть, стріляйте — він не кине води! Так би може й було, якби й тут не поставили охорони, якби й тут кухоль не передавали через другі руки. Підходить, бідолаха, дадуть йому цей кухоль, і дивиться він, дивиться, як на дні тоненьким шаром розкотилася вода.

— Ще трошки, товаришу,— звернеться він до водочерпця з благальним, скорботним, тяжким поглядом.

— Не можна... Всім порівну...

— Хоч краплинку...

— І краплинки не можна,— відказують йому.

Подивиться ще раз на дно, поволі піднесе до губ, усе шкودуючи пити, і довго, довго тягне і смоче, наче в кухлі не вода, а густий, соковитий, солодкий мед, і наче до дна його ніяк не вип'єш, не здолаєш.

Траплялися колодязі, наполовину закидані землею. Відкопували. Але там, у глибині, знаходили тільки вогку брудну землю — води не було. Два колодязі трапилися завалені трупами корів та коней. Смерділо. Сморід чути було здалеку. Але відкопали й ці колодязі. Повикидали трупи, а добути із дна смердючу шоколадну гидоту знову вичавлювали від різної нечисті і пили.

Так мучилася шмарінська бригада, аж поки нашупала еланівські полки, які на той час уже захопили Сахарну. Ждати підмоги не стали, поспішали йти далі.

Грізний, схвильований Чапаєв віддав Шмаріна під суд

за невиконання наказу і сам вимагав — розстріляти його!

Але Єлань — голова комісії, що розглядала справу, наполягав знизити Шмаріна до командира полку. В цій пропозиції його підтримав Батурін, і Шмаріна на ранок усунули з комбригів.

Уже готувалися полки рушати далі в похід через Калмиків на Гур'єв, до Каспійського моря. Але отут і сталася драма, яку ніколи-ніколи не забути.

Штаб дивізії стояв у Лбищенську; звідси Чапаєв з Батуріним на автомобілі майже щодня відвідували бригади. Підступали осінні холоди. За свіжими, ясними днями швидко спускалися сутінки, за сутінками — чорні, глухі осінні ночі... Все безнадійніше становище відступаючих козацьких частин: попереду безлюддя, голод, степова тирса, чужий край... Якщо чинити опір, то тільки тепер, — далі буде пізно! І козаки вирішили зробити останнє відчайдушне зусилля: обманути пильність свого непереможного ворога і вдарити йому прямо в серце. Вони вирішили зробити з-за Сахарної глибокий рейд повз Чижинські болота по Кушумській долині — якраз повз ті місця, де навесні біля Сломіхінської біла їх Чапаєвська дивізія, — вийти непомітно в тил червоному війську і раптовим ударом скрушити все, що скупчилося в Лбищенську. А тут тоді було чимало і народу, і установ дивізійних, і навіть усякого добра військового: патронів, снарядів, обмундирування саме привезли туди — збиралися дивізію одягати-взувати, побачивши, як від бруду, від голоду, від муки похідної цілі роти й батальйони покотом лежать у тифу.

За цей надзвичайно тяжкий похід від Уральська на Гур'єв від тифу бійців загинуло набагато більше, ніж у боях. Станичні халупи, полкові обози, а то й просто прикордонні канапи повні були хворих червоноармійців. Одних не встигали відвозити, як занедужували інші, а тих везти було ні на чому, і вони лишалися в порожніх халупах порожніх станиць або на траві, по канавах, на дорозі...

Не було медикаментів, перехворів і перемер наполовину медичний персонал. У козаків було не набагато краще, але на їхньому боці була та перевага, що в станиці вони приходили перші, все там забирали, все з собою виганяли, вивозили, а те, чого не могли взяти, спалювали, знищували, отруювали — всіляко робили непридатним. Червоні полки посувались по місцях розорених і спустошених, чимраз біль-

ше й гостріше терплячи скруту з хлібом, водою, патронами, снарядами, повозками, кіньми. Становище що далі, то нестерпніше. Козаки це знали і добре враховували при своєму, безперечно, талановитому наскокові. Вони думали: коли знищено буде штаб, розірвано зв'язок і полки, які пішли вниз на сотню верст, залишаться з голими руками,— вони здадуться самі собою, як тільки побачать, що опиратися далі цілком безнадійно... Буде розгромлена, думали вони, незламна Чапаєвська дивізія, і разом з її загибеллю звільняться від червоних чужинців уральські степи...

На операцію свою покладали вони надії дуже великі і тому на чолі справи поставили найдосвідченіших військових керівників... Над Лбищенськом збиралися чорні хмари, а він не знав, що така близька ця жахлива катастрофа...

Сьогодні Чапаєв похмуріший, ніж звичайно: рано-вранці помчав на автомобілі, але пробув на фронті недовго — опівдні вернувся у Лбищенськ... Просування уповільнювалося: тиф косив бійців без жалю і без ліку, обози не могли постачити вчасно все потрібне. Він бачив і розумів, що «підтягнути» нікого і ніяк не можна,— через себе не перескочиш! Бригади працювали, вибиваючись з сил, але тяжка обстановка перемагала навіть героїчне, самовіддане напруження. Похмурий був Чапаєв. Забіг на хвилину до Батуріна, поділився сумнівами — знову до себе. Все ходить, ходить туди й сюди по кімнаті просторої козацької хати. Хочеться йому придумати щось — і не може придумати, бо нема її, цієї бажаної відповіді. Петька з-за дверей поглядає і мовчить, тільки чекає — чи не накаже йому чогось Василь Іванович.

Приходив Чеков, але ще в коридорі спинив його Петька і порадив краще не заходити. «Зараз не для тебе у нього час, друже», — сказав він Чекову, і той, пирхнувши у густі пишні вуса, без розмов повернувся й пішов. Заглянув Тьоткін Ілля. Цей щось навіть «дуже важливе» сповістити хотів, але й він, почувши, в якому настрої Чапаєв, повернувся й пішов... З болем у серці довелося тільки пропустити начальника штабу Ночкова. Але цей з «доповіддю» ішов, його і відмовляти Петька не наважився.

Ночков, молодий, років двадцяти трьох, офіцер, був один з тих небагатьох, яким Чапаєв довіряв, а Ночкова він навіть любив. Вступивши до Червоної Армії ще в 1918 році, він багато разів устиг довести свою відданість загальній справі, був, здається, поранений, командирів усіх знав особисто, розумів їх правильно, жив з ними по-товариському, і вони його любили й поважали,— одне слово, «свій»

був чоловік. Як його поважав Чапаєв — можна зробити висновок уже з того, що за весь час спільної роботи ні разу на нього не гримнув, не погрожував, не лякав усіма пекельними муками, а таких щасливців не було майже ні одного.

Ночков увійшов у кімнату і спинився біля прочинених дверей, придержуючи під рукою пачку паперів.

— Заходь, чого ти? — подивився на нього Чапаєв.

— Слухаю,— підійшов Ночков і, побачивши, що Чапаєв сів до стола, нахилився і стоячи почав доповідати. Він розповідав і показував по карті, яку лінію зайняла дивізія за останніми зведеннями. Особливо Чапаєв спинився з розпитами на відомостях про бригаду, яка пішла за Урал, на Бухарську сторону і, відрізана, майже позбавлена підвозу, билася там у неймовірно тяжких умовах. Та коли він довідався, що телеграмою звідти сповіщають про прибуття останнього транспорту,— повеселішав, злагіднів, загворив спокійніше і тихше.

— Як відомо вам,— доповідав Ночков,— на обозників тут недалеко, верст за п'ятнадцять, учора напад був.

— Знаю.

— Розслідували, зробили допит. Є вбиті і поранені... Козачий роз'їзд, переслідуючи, підходив зовсім близько до станиці, але потім поскакав у невідомому напрямі.

— Доганяли? — спитав Чапаєв.

— Спізилися, не бачили навіть, куди поскакав. Обозники, що врятувалися, теж не знають.

— А чи не думаєш, Ночков, що тут, десь поблизу, більше є?

— Не можу знати. За вашим наказом рано-вранці сьогодні пущено в усі сторони роз'їзди, полетіли два аероплани...

— Нема ще нікого?

— Льотчики тут, доповідали: нема нічого, руху ніякого не помітно.

— Ти знаєш? — спитав Чапаєв.— Сьогодні виставиш школу курсантів.

— Слухаю...

Ще кілька запитань — і Чапаєв відпустив Ночкова. Незабаром прийшов Павло Степанович. Він шойно розмовляв з розвідниками, які вернулися з розвідки,— ніде нічого вони не виявили.

Досі дивним та нерозгаданим лишається: хто ж тієї фатальної ночі зняв дивізійну школу з караулу? Чапаєв такого розпорядження нікому не давав. Ночков — поза вся-

кими підозріннями: він бився героїчно і тяжко потерпів тієї ж ночі у лбищенському бою.

Що в козаків був зв'язок із станичниками — в тому нема ніякого сумніву. Принаймні в деяких хатах одразу виявились засади; звідти били і гвинтівки, і кулемети; склади й установи дивізійні указувались надзвичайно швидко — все підготовлено і обмірковано було заздалегідь.

Коли Батурін сидів у Чапаєва, мимо Петьки, хоч він не пускав, прорвалася до них якась доброзичлива козачка, син якої служив в Уральську, і похапцем старалася розповісти й переконати, що наближається небезпека, бо «в полі їздють», але й це попередження не мало ніякої сили: Чапаєв з Батуріним тільки усміхнулись, подумавши, що жінка говорить про той самий роз'їзд, який наскочив на обозників... Про цю «дурну бабу» Петька розповідав тут же Тьоткіну, який прийшов удруге і, не образившись, знову пішов, дізнавшись, що — «зайнятий з комісаром»...

Уже давно звернуло з півночі, ледве тремтів досвітній присмерк, але спить ще станиця спокійним сном. Передові козацькі роз'їзди тихо підступили до околиці, зняли вартових... За ними під'їздили, змикалися, скупчувалися і, коли вже досить назбиралося, рушили чорною масою.

Пролунали перші тривожні постріли дозорців... Пізно була виявлена небезпека,— козаки вже розсіялися по вулицях станиці... Зчинилася безладна, сліпа стрілянина — ніхто не знав, у кого й куди треба стріляти... Червоноармійці посхоплювались і в самій білизні кидалися в різні сторони. Відчувалась цілковита неорганізованість, цілковита непередготовленість... Де-не-де збивалися самі по собі розрізнені купки, і ті, що встигали захопити гвинтівки, затримувались на кожному хоч трохи зручному місці, де можна було сховатися, відкривали вогонь вздовж по вулицях, а потім знімалися і бігли далі до річки. Загальний напрям усіх відступаючих був на берег Уралу. Козаки ганялися на околицях за втікаючими червоноармійцями, рубали, хапали, кудись вели,— тут не було майже ніякого опору. Але прорватися в центр станиці не могли... В одному місці кілька десятків чоловік згуртувалися навколо Чапаєва і незабаром залягли цепом. Сам Чапаєв вискочив теж у білизні — з ним була гвинтівка, в лівій руці тримав револьвер... Уже зовсім порідшав присмерк, можна було все розглядіти... Минуло в чеканні дві-три томливі хвилини... Цеп побачив, як на нього мчала козацька лава. Дали залп, другий, третій... Затріскотів підтягнутий кулемет — лава відринула.

На сусідній вулиці, де спинився політичний відділ, біля Батуріна теж зімкнулось чоловік вісімдесяті тут були з Суворовим на чолі майже всі працівники політвідділу, сам Батурін, Ночков, Крайнюков... Побачивши, що козацькі атаки стають чимраз частіші і навальніші, Батурін сам повів в атаку свій маленький загін... Цей удар був такий несподіваний, що козацькі кулеметники, які їхали попереду на повозках, посхоплювались і кинулись втікати, залишивши Батуріну два кулемети... Кулемети негайно були обернені проти ворога... В цей час був тяжко поранений у ногу Ночков. Його відтягли трохи вбік, але не знали, куди подіти, залишили. Він доповз до хати і сховався там під лавою... Батурінська група трималася найдовше, але, не маючи зв'язку ні в один бік, вона до останньої хвилини вірила, що є лише групою, а головний бій головними силами точиться десь по сусідству, певно, біля Чапаєва... Так і загинула з цією вірою... Зв'язку не було, і тому успіх однієї групи цілком паралізувався сусідніми невдачами ніхто не знав, що діється поряд, що треба робити самому. Побачивши, що лобовими атаками скоро успіхів не доб'єшся, частина козаків спішилася і задвірками, через сади, почала пробиратися в тил групам, які оборонялись...

Коли зчинилася в тилу стрілянина, а тут, з фронту, знову і знову вилітали козацькі лави, група батурінська не витримала, почала відступати, розпорошилася. Помчали бійці поодиноці ховатися, хто куди встигне. Не вцілів, звичайно, ні один... Жителі видавали поголовно; врятувались тільки ті, хто втік до Уралу й не загинув під час переправи... Батурін забіг у хату і сховався десь під піччю, але хазяйка виказала його негайно, розповіла, що «це, мабуть, сам комісар і є»,— запам'ятала, видно, клята, на зборах, де Павло Степанович виголошував до станичників промову. Розлючені, осатанілі козаки, дізнавшись, що в руки попав «сам комісар», навіть і не подумали про щось дізнатися від нього, допитувати та випитувати,— в них палала звіряча жадоба швидше вчинити над ним криваву розправу. Витягли надвір — кожному хотілося першому встрімити йому в груди холодне лезо... Потрясали над головою зброєю, схрещувались, бряжчали шаблями, з оскаженілими обличчями чекали, коли його кинуть на землю... І тільки кинули — в горло, в живіт, в обличчя встромилися шаблі і багнети... Почалася вакханалія. Але й цього було мало: ухопили за ноги, вдарили, розмахнувшись з такою силою, що розлетілась черепна коробка, вискочив мозок... Потім шматували, дерли і різали його одяг, топтали цей згусток

м'яса і крові, кожен націлявся копнути неодмінно в обличчя... Тут же поблизу стояли кілька полонених червоноармійців; вони з жахом дивилися, що зробили з славним комісаром Павлом Степановичем Батуріним. Нещасні! Вони майже всі до одного — і вже через кілька хвилин — самі загинули під козацькими шаблями...

А Чапаев — де він?

В окопах довго втриматися не вдалося — сюди теж проскочили берегом козаки. Треба було відступити до кручі... Тут круча високо над хвилями, і вгору йти — все одно, що бути мішенню. Але подітися нікуди, з обох боків уже поставлено козацькі кулемети: вони б'ють по річці і хоронять плавців, які думали втекти на Бухарський бік. Чапаєву пробило руку. Він хотів утерти обличчя і залишив криваві смуги на щоці і на лобі... Петька був весь час біля нього.

— Василю Івановичу, дайте голову зав'яжу! — крикнув він Чапаєву.

— Нічого... Голова здорова...

— Кров по лобі біжить, — задиханим голосом запевняв його Петька.

— Ну, годі — однаково...

Вони крок за кроком відступали до кручі... Не було майже ніякої надії — мало хто встигав урятуватися через бурхливий Урал. Але Чапаєва вирішили врятувати.

— Спускай його на воду! — крикнув Петька.

Усі зрозуміли, кого це «його» треба спускати. Четверо, що стояли ближче, підтримуючи обережно закривавлену руку, зводили Чапаєва поволі вниз піщаною кручею. Ось кинулись усі четверо, попливли. Двох убило в ту ж мить, як тільки торкнулися води. Пливли двоє, уже були біля самого берега — і в цей момент хижка куля ударила Чапаєва в голову. Коли супутник, що заповз в осоку, оглянувся, позаду не було нікого: Чапаєв потонув у хвилях Уралу...

А Петька лишився на березі до кінця і, коли гвинтівка стала непотрібна, вистріляв шість наганівських патронів по наступаючому козацькому цепу, а сьомий — в серце. І козаки оскаженіло знущалися з трупа цього маленького рядового, але такого славного, благородного воїна. Насилу впізнали потім товариші цю розчавлену в піску криваву масу людського тіла...

Місяців через два після цього трагічного кінця Револьюційна військова рада республіки видала наказ про те, що за славні діла нагороджується орденом Червоного Прапора

славний воїн Петро Ісаєв... Запізналася почесна нагорода — на два місяці не захопила свого героя.

Разом з усіма до самого берега відступав поруч з Ісаєвим і Чеков. Його вбили на піску, до води спуститися не встиг — куля пробила йому голову.

Тепер опору вже не чинили ніде. Козаки ганялися за червоноармійцями, наздоганяли їх, ловили і рубали на місці...

— Жиди, комісари і комуністи — виходь!

І ті виступали вперед, не бажаючи підводити під розстріл червоноармійців,— тільки не завжди їх цим урятовували. Виходили перед рядами своїх товаришів — такі горді й прекрасні в своїй мовчазній мужності, з тремтливими губами і палаючими гнівними очима — і, посилаючи прокляття козацькому нагаєві, вмирили під ударами шабель, під рушничними кулями... Інших виводили в поле, під кулемети... Там, за станицею, є три величезні цегельні ями — вони були вщерть завалені трупами розстріляних...

Бригади стояли біля Сахарної і вище по станицях, коли помчала страшна звістка: знищено штаб, політичний відділ, усе дивізійне командування, порушено зв'язок, захоплено відділ постачання — нема і не буде снарядів, патронів, одягу, взуття, хліба... Опинитися в такому становищі — жахливо! Червоноармійці, вимучені боями, виснажені голоднечою, неймовірно — цілими ротами — мучаться, гинуть від тифу... Відрізані, оточені козаками, позбавлені керівництва — що вони робитимуть?

Слань узяв на себе командування дивізією, — ніхто його не призначав, не затверджував, — сам узяв, чекати було ніколи.

Іти вперед — безглуздо! Іти назад — це значило з великими руками пробиватися крізь козацькі маси біля Лбищенська. Але в цьому останньому виході поблискує хоч далека надія на успіх, а в першому вирішенні і цієї надії нема — там певна, швидка загибель. Вирішено відступати негайно, швидко, непомітно знявшись із стоянок, намагаючись ворога збити з пантелику, приспати його пильність... Один одному зі скорботою, жахом переказували бійці сумну звістку, і незабаром усі до одного знали про те, що сталося в Лбищенську.

— Вперед чи назад? — питали один одного і не знали того, що сам новий командир осиротілої дивізії не розв'язав ще в ту хвилину цього болючого питання: вперед чи назад?

Від Мергеневського бригада пішла перша, незабаром за нею повинна була йти й друга, яка стояла в Сахарній...

Знятися вирішено було вночі — так тихо, щоб ворог і не думав, що відступають червоні полки. В кільце замкнули обози і артилерію, залишивши на охорону кавалерійський дивізіон, знялися і безшумно, тихим ходом рушили в темряві... В станиці горіли вогнища,— хай думають козаки, що біля цих вогнищ усе ще гріються безтурботні червоні бійці...

А вони все далі, далі йдуть у степ... Команда — пошепки, і цей шепіт з уст в уста передається по невидимих цепах і колонах... Скрипне колесо, придавить кому-небудь ногу, і він охне мимоволі. Хтось глухо, стримано кашляє в кулак — і знову тиша, тиша... Не йшли, а наче на крилах летіли. Уже позаду лишилося Каршинське селище, ось перед очима Мергеневське... В цей час долинув здалека глухий важкий удар,— у Сахарній кавалерійській дивізіон, що відступав останнім, висадив у повітря снаряди — їх ні на чому було вивозити... Як тільки зробив це, риссю кинувся доганяти свої частини...

Майже дві доби йшли, не відпочиваючи. Трохи приляжуть — і далі: ніколи стояти, дорога кожна хвилина... На другу ніч підходили до Лбищенська. Звідси козаки ще напередодні, до приходу першої бригади з Мергеневського, пішли вгору на Уральськ. Вони теж поспішали і багато надій покладали на раптовість, на швидкість удару. Відрізані частини вони вважали приреченими: їх добуть із Сахарної! А самі — швидше, швидше на Уральськ! Але обернулося інакше, зовсім інакше: «приречені» лишилися живі і цілі.

Ось уже й друга бригада проходить через зловісний, кривавий Лбищенськ... Він усе ще страшний, глухий і порожній. Валяються по вулицях неприбрані тіла поколотих, посічених шаблями, розстріляних червоноармійців... Перша бригада не затримувалась тут — пішла тоді ж на Кожехаров. Трупид підбирали, відносили, ховали... Пішли в поле і в братських могилах поховали тих, що сотнями виставлені були під козацькі кулемети... Ні прощальних слів, ні похоронного маршу — з непокритими головами ставали бійці на коліна і застигали мовчазно над дорогими могилами, сповнені скорботних почуттів, тяжких і суворих дум...

У Лбищенську відпочивали недовго — знялися й пішли... Тут їх наздогнали козацькі частини, які переслідували від Сахарної, і зав'язався бій — бій не на життя, а на смерть. Козаки не хотіли вірити, що таке змучене військо може чинити опір, налітати шаленими атаками, поспішали покінчити прогаяне діло. А червоні полки, прире-

чені на загибель, виривалися з залізних обіймів смерті, пробивали шлях, відбивали атаки, довели ще і ще в цій гідній подиву обстановці, що́ таке полки Чапаєвської дивізії.

Під хутором Янайським опинилися вночі. Втомилися вкрай. Попадали на землю. Кам'яним сном послули бійці... Навіть караули не могли здолати сну — спали і вони. Червоний табір являв собою суцільне мертве царство. Козаки приготувалися до раптового удару; вони цепами підкравалися зовсім близько, завмерли за кілька кроків, тільки боялися почати в такій глухій непроглядній темряві, — чекали перших ознак несміливого, тремтливого світанку... Кінні маси відкинуто по флангах, — вони націлилися поскакати за червоноармійцями, коли ті з переляку почнуть тікати... Було все готове. Над червоними частинами нависла смерть!

Перший удар козаки давали на спробу: буде паніка чи ні? Побіжать чи зостануться на місці?.. І тільки колихнувся дрімучий морок вересневої ночі, по козацьких частинах загриміло: «Ура!!! ура!!! ура!!!» Залпами відкрили вогонь... Десь позаду гупнули гармати...

Хоч як міцно спали бійці — посхоплювалися і зразу до гвинтівок... Але не було ладу, не було одностайного опору, від перших же козацьких куль загинуло чимало командирів. Почалося сум'яття. Ніхто не міг визначити зразу, що треба робити, чекали команди, але її не було. Опір був розпорошений, випадковий, ненадійний... Дедалі наростало безладдя, збільшувалося сум'яття, з хвилини на хвилину можна було чекати божевільної, згубної паніки... Командир артилерійського дивізіону Микола Хребтов, — той, що працював біля Красного Яру, — підбіг до гармат, але там не було наготові жодного «номера»: хто відбіг до повозок, хто лежав уткнувшись, рятуючись від огню... Владним окриком підняв людей, пустив снаряд, за ним другий, третій... і відкрив жорстокий, нищівний вогонь... Цього було досить, щоб запобігти паніці. Тільки бійці побачили, почували, що б'ють свої батареї, — стрепенулися, підбадьорилися, а тут на зміну загиблим командирам з'явилися нові. Зав'язався впертий, кривавий бій, — таких боїв небагато запам'ятають старі бойові командири Чапаєвської дивізії... Від опору переходили до атак і знову завмирили, коли нестерпним ставав кулеметний вогонь...

З гуркотом і виттям сунули на червоні цепи два ворожі броньовики: один — відкрито, по рівнині, другий — в обхід, глибоким яром. Але це вже їм не первина — тіль-

ки щільніше припали до землі, застигли чекаючи... А коли страховище наблизилось, Микола Хребтов одним снарядом влучив йому просто в лоб, і воно, похитнувшись, осіло на місці... Захватові не було меж. Піднялися на нову атаку. І били... А тоді знову заривалися в землю і чекали чергової сутички у відповідь...

Козаків відігнали на кілька верст. У цьому янайському бою чимало загинуло червоних бійців, але ще більше лишилося на полі козаків. І так було, що лежали вони рядами,— тут скошено було весь цеп неблаганним кулеметним вогнем...

Другого бою такого, як янайський, не було. Незабаром підійшла підмога... Козаків гнали назад через ті самі хутори та станиці, де всього кілька днів тому швидко-швидко поспішали від погоні червоні полки. Тепер вони знову йшли в наступ уже на самий Гур'єв, до берегів Каспійського моря...

Проходили і Лбищенськ, спинялися над братськими могилами, співали похоронних пісень, клялися боротись, клялися перемогти, згадували тих, що з самовідданою мужністю віддали своє життя на берегах і в хвилях неспокійного Уралу.

Москва

20 січня 1923 р.

БІЛЬШОВИК, ВОІН, ПИСЬМЕННИК

З того часу, як я вперше прочитав «Чапаєва», прожито ціле життя. Життя прожити — не поле перейти: все неістотне і випадкове стирає час.

Але те, що закладено в основу душі, з роками особливо твердне, і його вже ніколи не забудеш.

На початку 1923 року я прочитав перший варіант «Чапаєва», випущений Істпартом¹. Прізвище автора — Фурманов — я чув раніше. Це був визнаний політичний працівник Червоної Армії і редактор журналу «Политработник».

Зустріч з першим твором Дмитра Фурманова була переживанням настільки сильним, що мені, як це завжди буває в таких випадках, запам'яталися всі обставини того зимового дня. Це було в неділю, у вільний від службових справ час. Пригадую, як після вранішньої прогулянки по засніжених провулках Москви я прийшов додому, ліг на ліжку, розгорнув журнал і, дочитавши до першого знайомства Фурманова з Чапаєвим, уже не міг стриматись, і всі, хто був у кімнаті, стали схвильованими й уважними слухачами цих чудових сторінок.

Невдовзі після того я вперше побачив Дмитра Андрійовича. Це було на початку зими 1923 року в редакції журналу «Молодая гвардия», що містилася тоді на Новій площі, за Китайською стіною, якої тепер уже нема.

Дмитро Андрійович був у солдатській, як я пам'ятаю, зеленій шинелі, в папасі солдатського зразка, відстебнуті і опущені боковини якої прикривали щоки й навіть шию.

Був холодний зимовий день, біле небо без сонця, до землі навскіс летіла жорстка крупа...

Приїхав Дмитро Андрійович відкритою машиною, страшенно змерз. Я згодом помічав, що його обличчя погано переносить морози — в зимову пору воно було трохи обвітрене.

¹ Комісія по історії Жовтневої революції та РКП(б), заснована 1920 року в Москві.

Він з першого погляду сподобався мені, але це було дивне двоїсте враження.

У той день Дмитро Андрійович приніс в журнал «Молодая гвардия» рукопис. Приязно усміхаючись, він зажадав (іншого слова не підбереш), щоб я визначив йому точний — до години! — термін, коли його буде прочитано. Я попросив подзвонити по телефону, і він, виїнявши акуратненьку книжечку, записав час, коли належало подзвонити.

Однак при цьому він не справляв враження черствості чи манірності. Був невимушено привітний; після його відвідин залишилося відчуття бадьорості, наче по редакційній кімнаті пролетів веселий і свіжий вітер.

Зовнішність Дмитра Андрійовича Фурманова добре передають його фотографії. Як усі прості і непретензійні люди, він вдало виходив на фотознімках. Береш тепер будь-яке фото — і мов наяву бачиш його темно-карі бистрі очі, веселий, привітний і одночасно серйозний, уперто уважний, трохи навіть заглиблений в себе погляд, який пильно затримується на співрозмовникові. У поставі голови впертість — він тримає її лобом трохи вперед, особливо коли ходить, може, від звички весь час розмірковувати... Хо́да у нього швидка, легка, будова струнка, майже юнацька, плечі трохи похилі, над високим чолом м'яко кучерявиться волосся. В красивих устах — серйозність і водночас постійна готовність усміхнутися.

Таким він був — один із найпривабливіших серед тих, кого мені випало знати в житті.

І душевним складом Дмитро Андрійович Фурманов був привабливий так само, як і зовнішністю. У спілкуванні з людьми у нього переважав уважно-лагідний і рівний тон. У літературній справі він показав не бачені доти організованість, діловитість і дисципліну.

Фурманов утілював у собі все найкраще, що принесли в радянську літературу, яка тільки створювалася, письменники, котрі прийшли в неї після закінчення громадянської війни з різних ділянок політичної роботи: комсомольські активісти, політпрацівники армії, журналісти, радянські працівники. У революцію він вступив цілком сформованою людиною, і перший, ще в полум'ї громадянської війни, виявив ті риси, які мають бути властиві письменникові нового типу, учасникові боротьби за соціалізм, його будівникові і до того ж пильному й невтомному спостерігачеві та дослідникові дійсності.

Так виникли «Чапаєв», «Заколот», «Червоний десант», так створювалася нова книжка «Письменники» — книжка про літературне середовище, в яке Фурманов приніс усе ті ж самі пристрась і пафос революціонера, що керували ним у політичній роботі в армії, і ту ж пильну, тверезу і схвильовану увагу.

Він чи не більше, ніж будь-хто з письменників його покоління і формакції, відчував принципову невизну того, що приніс у літературу.

Але при цьому саме йому менше, ніж будь-кому іншому, були властиві чванство й зазнайство у ставленні до всього того, що було в радянській літературі до нього і поруч з ним.

Всеволод Іванов, Леонов, Сейфуліна й багато інших письменників, що тоді тільки починали свій шлях у літературі,— нікого не випускав він з ока, дбайливого і хазяйського. Саме — хазяйського.

Прийшовши в нове для нього і досить складне літературне середовище того часу, Дмитро Андрійович Фурманов зумів вивчити його, по-більшовицькому розібратися в ньому, визначити й вирізнити позитивні риси, риси радянської літератури, яка ще тільки складалася, й відокремити їх від усього наносного, чужого і шкідливого.

Він перший почав боротьбу проти деяких крикливих політиків, які часом намагалися вдавати з себе правовірних носіїв партійних поглядів у літературі.

Цій боротьбі за правильність лінії партії, боротьбі тим більш тяжкій, що навіть ближчі йому товариші іноді не розуміли його і оцінили все значення тієї боротьби тільки після його смерті, Дмитро Андрійович віддавав усі свої сили.

Мене завжди вражало те, як багато встигає Дмитро Андрійович. Він був першим секретарем Московської асоціації пролетарських письменників, проводив засідання, їздив по гуртках і групах, брав участь у літературних дискусіях, був усіляким представником, керував організацією повсякденно. Одночасно він працював головним редактором літературно-художнього відділу Державного видавництва, а це означало тисячі друкованих аркушів, які він прочитував і правив.

Але, працюючи на цій посаді, він на практиці здійснював лінію партії в літературі.

Фурманов керував літературним гуртком в одному із робітничих районів Москви і дуже дорожив цією роботою. Незважаючи на величезну організаторську діяльність він за цей час написав «Заколот» і «Червоний десант», перередагував «Чапаєва», створив цілу низку невеликих оповідань та нарисів, розробляв план роману «Письменники», систематично, все життя вів щоденник, де вся ця величезна робота, а також його повсякденні спостереження за людьми, з якими він спілкувався, думки і почуття були занотовані хоч і конспективно, але цілком достатньо для того, щоб згодом збудити пам'ять і розвинути все записане в твори мистецтва.

При всьому тому він уважно стежив за радянською пресою і не просто читав газети, а робив постійні записи і вирізки з питань, які його цікавили.

Він не міг би здійснити і половини того, що здійснив, якби суворо не регламентував своє життя. Він оголосив рішучу війну усякій богемщині та розхлябаності і завжди вимагав діловитості у виступах, відповідальності у виконанні доручень.

Домовляється прийти до нього на роботу о другій годині, а при-

ходиш о пів на третю. Він не хоче говорити з тобою... Ми — друзі. Я по його обличчю бачу, що він просто радий зустрічі. Та даремно я прошу його дати мені «аудієнцію», він ласкаво сміється, але говорити зі мною рішуче відмовляється: у нього вже інші справи, а крім того він явно хоче привчити мене до акуратності і робить це без усякого педантизму, весело й лагідно.

Він дуже обурювався і засмучувався, коли запізнювались на збори секретаріату, правління... Не раз бувало, що той, хто запізнювався, прийшовши на засідання, заставав таку картину. Дмитро Андрійович сам уголос ставить питання і, трохи подумавши, сам собі відповідає. «Сідай! — каже Дмитро Андрійович, сердито поглянувши на того, хто запізнився. — Бачиш, нікого немає, перший — ти, а вже запізнився на двадцять хвилин! Я тут сам розібрав два питання — після засідання ознайомишся, якщо будуть заперечення, обміркуємо!»

Для Фурманова ждати того, хто запізнився, означало підкоритися розхлябаному способу життя, а такому способу він оголосив рішучу війну і вів її наполегливо й весело.

Дивлячись, як він живе, я вперше почав виразно уявляти, як повинен жити письменник, яким має бути розпорядок дня письменника, весь його побут.

Дмитро Андрійович Фурманов постійно жив у бадьорому і веселому ритмі роботи. Це було схоже на марш, на бадьору ходу під музику, яку він чув звідкись зсередини своєї молодої і натхненної душі. В цьому не було нічого вимушеного, бездушно-святенницького і доктринерського. Він жив напружено, організовано і дисципліновано. Йому було весело так жити, і, дружачи з ним, мимоволі хотілося наслідувати його бадьорий трудовий темп життя. Його день був такої компактний, що наперед були обмірковані кожні чверть години.

Прокинувшись рано-вранці і зробивши гімнастику, Дмитро Андрійович ці ранні години, коли голова особливо свіжа, присвячував своєму новому твору, над яким він працював. Був період, коли я часто залишався у нього ночувати. Вранці хочеться поговорити з ним, прочиниш двері до його кабінету, побачиш у щілину його вперту потилицю, всю його постать, схилену над письмовим столом, і розумієш, що турбувати не можна.

Попрацювавши, він ішов на службу. З Нашокінського провулка і до центру він обов'язково йшов пішки, обираючи, по можливості, різні маршрути — це була його прогулянка, так само як і після роботи додому, — пообідати і знову на збори чи на засідання неодмінно пішки. Я й тепер без сумного хвилювання й ніжності не можу дивитися на тротуар Пречистенського бульвару — скільки разів після якоїнебудь запальної дискусії того часу ми йшли швидко і весело по цьому безлюдному тротуару, повз будинки, котрі ось так же, як тепер, стояли і тоді!..

Усе те, що на дискусії висловлювалося в чітких і сухих формулю-

ваннях, розшифровувалося в дружній розмові. Тут — творчі плани, ще не відокремлені від плоти власної біографії,— і от письменник Фурманов, розповідаючи про свій новий твір (він працював тоді над «Заколотом»), знову перетворюється в схвильованого учасника знаменних подій... «П'єсу про це треба написати!» — вигукує він, і це означає, що п'єсу — хай через рік, через два — але буде написано!

✱ ✱ ✱

На вулиці Фурманова (колишньому Нашокинському провулку) й досі стоїть будинок, над воротами якого вставлено барельєф, що зображає мужній профіль молодого обличчя — профіль Дмитра Андрійовича Фурманова.

У цьому будинку в двох суміжних кімнатах він і мешкав. У першій містилася ідальня, а в другій, розташованій трохи вище від неї (від першої вона відокремлювалася однією сходиною), — кабінет і спальня. Ця кімната була прямо над воротами, саме там, де тепер встановлено барельєф. Біля вікна, трохи навскіс, стояв письмовий стіл Дмитра Андрійовича. Стіни заставлені книжковими полицями, і добір книжок свідчив про нахили господаря: російська класична література, Маркс, Енгельс, Ленін і велика колекція — інакше, мабуть, і не назвеш — унікальних видань, присвячених громадянській війні, тоді ще зовсім недавній.

«Чапаєв» у цей час був уже написаний, «Заколот» створювався, а на полицях Дмитра Андрійовича з'являлися нові й нові матеріали про громадянську війну. Тут можна було знайти рідкісні збірники і папки з матеріалами про Щорса і Боженка, Будьонного і Котовського. Праці з воєнних питань, військові накази товаришів Сталіна, Фрунзе і Ворошилова.

Перед друзями широко відчинялися двері гостинного фурмановського дому, де за дружнім столом зустрічалися земляки і давні товариші Дмитра Андрійовича — івановці з новими друзями, з письменниками. Завітати до Дмитра Андрійовича додому, іноді навіть тоді, коли бували в Москві дуже недовго, вважали своїм обов'язком численні товариші Фурманова по військовій службі у Чапаєвській дивізії, у Середній Азії, на Кубані. Починалися спогади і розповіді, — й, мабуть, з самих тільки цих оповідей можна було укласти збірник новел про громадянську війну.

Дмитро Андрійович, уміючи працювати, умів і любив відпочивати. Він знаходив час і мав охоту зробити так, щоб його дві кімнати були центром притягання для друзів. Ніде ми так добре не сперечалися, не веселились і не відпочивали, як у Митя. Він умів у кожному вирізнити найкраще і плекати це найкраще. Любив у товариському колі раптом згадати вголос про правильний, добрий вчинок

когось із нас, і те гарне, що проявилось у цьому вчинку, неначе передавалося всьому колективові. Це були ідейність, сміливість, політична свідомість, винахідливість в ідейній боротьбі, справжня культурність. Але робив він це знову ж таки не за прописами, а з живим і щирим захватом. Так він учив нас цінувати одне одного для нашої спільної справи.

І звідси та чудова атмосфера веселого відпочинку, яку створював Фурманов удома, влаштовуючи вечірку.

Той, хто бував на фурмановських вечірках, ніколи їх не забуде. Вечірку він призначав точно, як день невідкладного засідання, і так само наполегливо просив не забувати про неї і не спізнюватися. Заздалегідь обмірковував і готував усе. І от він зустрічає гостей. Він сам — свято, втілення цієї вечірки. Кучерявий, темно-рум'яний, в домашній сорочці з м'яким коміром, він привітно усміхається, жартує, його очі веселі, але особливе «фурмановське» приглядання в глибини їх зберігається. Тільки приходиш, і відразу попадаєш під його дбайливу руку. Все продумано: вечерея, музика і танцюристи, кого з ким посадити поруч, щоб усім було весело. Всім весело, і йому найвеселіше!

Але і в роботі, і в розвагах, і в товаришуванні він не переставав весь час і невпинно обдумувати, запам'ятовувати, записувати. Тільки вже після смерті Дмитра Андрійовича, гортаючи його «Щоденники», я повною мірою зрозумів, яким інтенсивним внутрішнім життям він жив. Із «Щоденників» неважко встановити, що в основу переважної більшості творів Фурманова покладено ці записи. У нього було метке око на вади людей, і він чудово вмів визначати різну вагу вад, за одні міг покарати, через інші стати ворогом...

Була у Фурманова ще одна риса, властива людині комуністичного авангарду, — скромність. Не того святенницького гатунку скромність, яка є «приниження паче гордині», а особливе вміння об'єктивно поставитися до себе, до своїх достоїнств і вад, уміння начебто зважити себе на терезах загальнопартійної справи.

Один товариш розповів мені про свої стосунки з Дмитром Андрійовичем. Фурманов був редактором періодичного видання, а цього товариша (назову його, скажімо, літерою Х.) призначили його заступником. І ось через деякий час Х. розгорнув таку діяльність, що Фурманову стало нічого робити в журналі. Дмитро Андрійович сам відчув це і занепокоївся. Через деякий час Дмитро Андрійович раптом пішов на роботу веселий і цілком приязно сказав, звертаючись до Х.:

— Слухай, я бачу, ти працюєш краще за мене і цілком можеш обходитися без мене. І хоч мені це дуже неприємно, ходімо до начальника, скажемо йому про це,— ти будеш редактором.

— А ти?

— Мені роботу підшукають...

Так вони і зробили.

Я вірю цій розповіді, бо Дмитро Андрійович не раз виявляв цю чудову партійну скромність у цілому ряді аналогічних вчинків.

Пам'ятаю, як у той час, коли він закінчував «Заколот», його, автора, мабуть, чи не найбільш хронікальних, близьких до історичних фактів творів у рядянській літературі, певно, дуже вабило відійти від свого жанру і збільшити елементи вимислу в своїй творчості.

Одна така спроба запам'яталася мені особливо виразно.

Це було на одному із творчих зібрань, які щотижня відбувалися в залі колишнього особняка Морозова. Дмитро Андрійович прочитав там своє нове оповідання. Після реалістичного малюнка «Чапаєва» і перших начерків «Заколоту», які ми вже знали, оповідання про абстрактно-романтичного комуніста, що сидить у в'язниці в якійсь абстрактно-капіталістичній країні, здалося нам невдалим. Товариші один за одним виступали і критикували Дмитра Андрійовича. Чи не половину з тих, хто виступав, мали призвати до армії ще аж через рік чи два, а він — комісар уславленої Чапаєвської дивізії — слухав, похмуро поклавши на долоні свою кучеряву голову, і мовчав, не подаючи реплік, зрідка перепитуючи, коли не розумів суті заперечення.

Та ось виступи закінчилися, він узяв слово і сказав приблизно так:

— Я дуже багато працював над цим оповіданням, і воно мені ще й зараз подобається. Але ваші докази мене переконали, — мабуть, оповідання, справді, не вдалося. Що ж мені робити? — весело спитав він і сам собі відповів: — Я його не друкуватиму.

І справді, це оповідання було надруковане тільки після його смерті.

* * *

Він прийшов на одне засідання письменників-комуністів, і, вітаючись з ним, я був вражений тим, яка у нього гаряча рука. Я сказав йому про це, він спохмурнів, докірливо похитав головою і очима показав на свою дружину, яка була з ним. Потім, вибравши хвилинку, коли ми лишилися вдвох, сказав:

— У мене підвищена температура, якщо Ная про це дізнається, вона вкладе мене в ліжку, і мені доведеться піти, а ти кричиш: «Гарячі руки!»

Так почалася хвороба, підступна хвороба, яка звела його в могилу і забрала у радянської літератури і у радянського народу одного з видатних людей нашої епохи.

Коли хвороба ще тільки почалася, лікарі сказали нам, що він помре. Але й з температурою 39—40°, уже втративши свідомість, Фурманов продовжував боротися за життя, за право, як і досі, віддавати його революції. Він вражав цією боротьбою лікарів, і ми, його друзі, сподівалися на чудо, на видужання Митяя. Дім його скидався на

озброєний табір, на штаб боротьби. В той час, коли ми, товариші Фурманова, чергували біля його ліжка, з усіх кінців Радянського Союзу надходили телеграми, в яких запитували про його здоров'я, безперервно дзвонили по телефону, і дуже часто ми навіть не знали імен тих, хто цікавився станом здоров'я Дмитра Андрійовича.

Але ось зупинилося дихання, похололи руки, оскліли і пожовкли дорогі риси обличчя...

Смерть Дмитра Андрійовича Фурманова сколихнула широкі верстви нашої громадськості, хвиля смутку прокотилася по всій провінційній і партійній пресі. Все, що написав Фурманов, було зібрано в помертвих томах його творів, на могилі споруджено пам'ятник,— а все нові й нові покоління читачів читають його книжки з таким же глибоким хвилюванням, з яким їх читали їхні батьки і матері.

Свіжим вітром, що здуває геть усяку літературну манірність і гнилий сморід декадентщини, яка на той час була ще сильна в нашій літературі, повіяло зі сторінок фурмановських книжок. Він перший у нашій літературі показав на повний зріст героїчну постать радянської людини, він дав зразок реалістичного відображення великих суспільних подій, він відтворив новонароджену красу нашого спрямованого до комунізму суспільства, яке по-революційному перебудовується.

Пригадую, як улітку 1925 року в одному санаторії на південному березі Криму мені довелося спостерігати, як читач ознайомлюється з книжкою Фурманова. Цей чоловік був колись матросом, потім червоноармійцем, а на той час, про який ідеться,— вузівцем. Незважаючи на наслідки поранень, на туберкульоз і перевтому, він намагався винагородити себе за місяці сидячої і мовчазної роботи непогамовною і підбадьорливою для всіх навколишніх веселістю.

Та ось настали дні кримської весняної негоди. Туман сповз з гір, одноманітно гуло і гуркало море, в санаторії стало холодно і незатишно. У нашого друга піднялася температура, заклоло груди, дошкуляв фронтний ревматизм, накульгуючи і покашлюючи, хворий ходив із палати в палату,— шукав, чим розважитись.

Зайшов і до нас. Зіграли в тисячний раз «у дурня», посовали шашки.

— Чи немає у вас, хлопці, почитати чого-небудь? — запитав він, легенько позіхнувши.

І ми дали «Заколот» Фурманова.

— Оце книга,— сказав він опівдні наступного дня, обережно й ласкаво гортаючи сторінки вже прочитаного «Заколоту». — Як ото можна так здорово написати про це! І що це за людина така, Фурманов?

Відчувалося, що доти він ніколи не зазнавав на собі могутнього і піднесеного впливу художньої літератури,— раніше вона була для нього тільки розвагою. І раптом ця книжка спонукала його вдруге пережити всю ту боротьбу, в якій він сам брав участь на фронтах громадянської війни і, переживши, в образах узагальнити її як свій

особистий досвід. Для нього книжка Д. А. Фурманова піднесла літературу до рівня партійної справи.

Після цього книжка в санаторії пішла по руках. На неї встановилася черга. І кожен, прочитавши її, приходив, щоб розпитати про автора. І приємно було розповідати про Фурманова, про те, яка це людина, приємно тому, що розповідати доводилося людям, які полюбили автора за думки і почуття, викликані його гарною книжкою.

Це було останнє літо життя Дмитра Андрійовича Фурманова, сам він відпочивав тоді по той бік Чорного моря, на Кавказі, в Новому Афоні.

* * *

З дитинства його вабило до літератури. І з дитинства ж у нього був потяг до діяльного життя задля знедолених, потяг, що згодом привів його до більшовизму.

У горнилі революційної практики народжується чудовий більшовик. Та чиста, смілива, тверда і весела, добра до друзів, нещадна до ворогів людина, яка, завоювавши для партії Чапаєва, завдяки властивостям свого чудового художнього таланту зуміла поставити йому пам'ятник — створити книжку про героя громадянської війни.

Були в Червоній Армії, в епоху громадянської війни, командири, які не поступалися перед Чапаєвим ні талантом полководця, ні мужністю, ні особистою привабливістю. Досить назвати Будьонного, Котовського, Апанасенка, Щорса, Пархоменка й багатьох інших воєначальників, які ввійшли в славу історію громадянської війни. Але Чапаєву, можна сказати, пощастило — поруч з ним був довгі тижні і місяці бойового життя письменник-більшовик Фурманов, якого зростила стійка більшовицька організація робітничого міста Іванова, виховав М. В. Фрунзе. Ще до революції, будучи студентом, а потім воюючи на фронті імпералістичної війни, Фурманов готує себе до письменницької роботи — пише кореспонденції і нариси, веде свої чудові щоденники. До Чапаєва прибув не тільки комісар, посланець партії, але і майбутній письменник.

І ось у книжці можна простежити, як відбувається дивовижне ліплення характеру Чапаєва, як створюється тип воєначальника громадянської війни, що готовий всі сили віддати боротьбі за радянську Батьківщину, за нову, небувало рідну робітничо-селянську владу і водночас зберігає у своїх поглядах на світ чимало пережитків минулого: проявів безкультур'я, селянського анархізму.

Та поряд з Чапаєвим був вірний товариш — суворий, уважний, добрий, товариш, якого партія наділила довір'ям і який це довір'я виправдав, — військовий комісар Дмитро Фурманов, він же — Федір Кличков.

«Чапаєва» написано від імені Федора Кличкова. Але про себе

Кличков розповідає насамперед як про людину, причетну до Чапаєва. З першої ж розмови, з запитання про ставлення до козацтва і до військових спеціалістів, Федір Кличков розглядає і показує нам Чапаєва з усіх боків. Він любить і захоплюється ним, але при цьому над усім переважає і все визначає головне завдання Федора Кличкова — знайти дорогу до серця знаменитого командира, завоювати у нього авторитет і потім допомагати йому у здійсненні того великого історичного завдання, яке стояло перед Червоною Армією в ту епоху.

Ми з жадобою читаємо про Чапаєва, читаємо його біографію, схожу на пісню, його живі міркування, які були часом правильні, часом неправильні, але завжди виявляли його надзвичайний розум, і самі не помічаємо, що в міру того, як перед нами вимальовується образ Чапаєва, ми все глибше захоплюємося життєвістю і привабливістю цієї постаті, і наче в тіні її весь час бачимо й сприймаємо і другий живий образ, — образ комісара Федора Кличкова.

Створення цього образу, образу комісара в обстановці громадянської війни, є, мабуть, завдання не менш відповідальне і важке, ніж створення образу Чапаєва, завдання, яке Фурманов розв'язав не менш блискуче.

У створенні образу Федора Кличкова з особливою силою проявилась одна з найчудовіших властивостей таланту письменника. Перечитайте сторінки, де розповідається про сломіхінський бій, у якому бере участь Федір Кличков, уперше в цьому бою, як кажуть, обстріляний. Усі найнепривабливіші душевні порухи названо своїми іменами. І, якщо підходити до людини схематично, здавалося б, нічого путнього чекати від Федора Кличкова читач уже не може. Але, виявляється, художник, правдиво показавши перші переживання Федора Кличкова у бою, добився головного — викликав у нас довіру до свого героя, і тому ми на протязі всього роману з хвилюванням і співчуттям стежимо за його діяльністю. Ось він непомітно і скромно виправив знаменитого Чапаєва, коли той звів підсумки громадянської війни тільки до справедливого паювання. Ось під керівництвом Федора Кличкова в станиці організовується перший ревком, утверджується Радянська влада. Ось Федір Кличков на мітингу ясними і вмілими словами розповідає притихлим бійцям та селянам про міжнародне становище республіки, про успіхи Червоної Армії на інших фронтах, про великі завдання революції.

Так, рисочка за рисочкою, створюється образ військового комісара в його стосунках і з легендарним командиром, і з командним складом дивізії, в його керівництві політвідділами дивізії, у всій його діяльності політичного керівника дивізії, у натхненній творчій роботі військового комісара — цієї справжньої душі Червоної Армії.

Друзі військового комісара, які добродушно підсміювалися з його манери все занотовувати у своїй записній книжці в умовах, здавалося б, зовсім невідходящих, не підозрювали, яку воістину велику справу

робить їхній скромний бойовий товариш, не ображаючись на ці жарти і наполегливо продовжуючи вести свої записи.

Зате тепер по записниках Дмитра Андрійовича Фурманова можна простежити, як зароджувався «Чапаєв». Ці і досі чіткі й розбірливі рядки збуджують увагу, і ми навіч бачимо Чапаєва на коні, в бурці, з біноклем, і поруч, трохи позаду,— друга і співучасника, комісара Федора Кличкова, а точніше сказати — Дмитра Андрійовича Фурманова неодмінно в записною книжкою в руках.

Фурмановські записники! Перечитуючи їх, бачиш, що, беручи участь навіть у дуже тяжкому бою, письменник не переставав спостерігати, запам'ятовувати, оцінювати і записувати. Таким він назавжди запам'ятався нашому народові поруч з уславленим Чапаєвим. І коли Чапаєв загинув, Фурманов за своїми записниками відтворив образ Чапаєва і назавжди закарбував у пам'яті нащадків постать героїчного комдива.

Історія створення «Чапаєва» дає взірць того нового ставлення до завдань письменника, яке принесла з собою молода радянська література. Дмитро Андрійович Фурманов був одним із її творців ще в той час, коли, за висловом Миколи Тихонова, «уперше научились ми словам прекрасним, гірким й жорстоким...». Такими словами написано книжки Фурманова.

Творчість Дмитра Андрійовича Фурманова аж ніяк не фотографічно-протокольна. Його Чапаєв не тільки живий, справжній Чапаєв,— це збірний образ, в якому показано риси багатьох героїв, породжених громадянською війною.

Деяким наївним читачам творчість Д. А. Фурманова здається надзвичайно простою і невігядливою. Хіба це, мовляв, трудно — описати все, як було! Гадають, що варто тільки пережити цікаві події, і все напишеться само по собі. Якраз ці наївні міркування і свідчать про великі художні достоїнства творів Фурманова.

Адже в тому й полягає художнє завдання письменника, щоб внаслідок його праці читач сприймав твір як щось дуже просте, щоб він читав його легко і не помічав тієї колосальної роботи, яку над ним пророблено. Значно легше змусити читати цікаві вигадки, ніж описувати справжні події, описувати так, щоб вони викликали інтерес. Бо якщо про ці події читаєш з інтересом — значить, їх відображено з художньою силою.

Дмитро Андрійович Фурманов був людиною невливної революційної дії.

На радянському будівництві, в Червоній Армії, серед літературної громадськості він завжди і скрізь перший; він не тільки активіст, але й неодмінно керівник і організатор.

Здавалося б, що ця напружена й організована робота, яку він не припиняв аж до смертельної хвороби, не залишала місця для художнього спостереження. Проте Д. А. Фурманов постійно розвивав свою

художню майстерність, вміння спостерігати, осмислювати і відобразити. Він — агітатор, пропагандист у сімнадцятому році, але день за днем кілька квалітивних рядків неодмінно занотує в щоденник; він — учасник Жовтневого перевороту, будівник радянського господарства, а щоденник, як і раніше, поповнюється і поповнюється. Кілька редакцій, які лишилися від «Чапаєва» і «Заколоту», свідчать про невтомну роботу над удосконаленням майстерності.

Художні вимоги, які Дмитро Андрійович ставив собі, були дуже суворі. Так, розбираючи фурмановський архів, виявили низку нарисів і оповідань, які мають не тільки біографічне, а й художнє значення.

Минуло багато років з дня смерті Дмитра Андрійовича Фурманова, але те, що зробив письменник за своє коротке життя, передчасно обірване раптовою хворобою, таке молоде, немов написане вчора.

Незмірно виросла Радянська Армія в своїй бойовій могутності і в самій своїй структурі з часів громадянської війни, проте фурмановський «Чапаєв» і тепер передає новим поколінням революційний дух нашої армії, вчить беззавітній відданості соціалістичній Батьківщині, надихає на подвиг, виховує мужність і кмітливість у бою, закликає до військового навчання, прищеплює вимоги дисципліни. Чапаєв, особливо після знаменитої кінокартини «Чапаєв», став улюбленим героєм радянського народу. У Чапаєва грають діти, народ оточив ім'я Чапаєва легендарною славою, створив багато чудових казок і пісень про Чапаєва.

На початку Великої Вітчизняної війни я чув, як політрук роти, яка входила до складу одного укріпленого району, проводячи бесіду про пильність, почав її з запитання:

— Згадайте, товариші, чому загинув Василь Іванович Чапаєв? Чому країна втратила чудового полководця, який, певно, був би тепер серед наших славних генералів?

І не встиг політрук закінчити останнього питання, як одразу кілька голосів відповіло:

— Дозорці, дозорці прогавили...

— Так! — ваговито й багатозначно підтвердив політрук. Через те, що вартові на постах були не пильні, чапаєвці програли бій і загинув один із славних полководців Червоної Армії.

Він розгорнув книжку, яку тримав у руках, тихо і виразно прочитав:

— «Уже давно звернуло з півночі, ледь тремтів досвітній присмерк, але станиця ще спить спокійним сном. Передові козацькі роз'їзди тихо підступили до околиці, зняли вартових... За ними під'їздили, змикалися, скупчувалися і, коли вже досить назбиралося, рушили чорною масою. Пролунали перші тривожні постріли дозорців...»

Він читав, а я мовби наяву бачив перед собою свого старшого друга. З-під високого чистого чола і темних брів — особливий погляд

карих очей, ласкавий і уважно-вимогливий. Молоді веселі губи, готові і всміхнутися, і віддати наказ, ворушаться, наче шепочуть...

Молоді солдати, які тільки прибули з поповнення, затамувавши подих, слухали цю естафету, яка йшла з минулого, з громадянської війни.

В архіві письменника зберігся один з його записників, який згодом дав матеріали для «Заколоту» — другої чудової книжки Д. А. Фурманова. Запис у цій книжці обірвано на півслові, олівець зламався, письменника разом з іншими радянськими працівниками, які попали в полон до заколотників, потягли на розправу, і тільки щасливий збіг обставин урятував йому життя. Він уже дивився смерті в очі. Але до кінця не здригнулася рука письменника-воїна, записи його чіткі і ясні. Настане час, і в сторожкій тиші затишної московської квартири те, що наспіх, несистематично і неповно схоплено в записниках, розгорнеться в струнку оповідь, кожен уривчастий запис збудить пам'ять письменника, і з її скарбів постануть нові виразні подробиці...

Безсмертна бойова фурмановська традиція радянської літератури. Під час Великої Вітчизняної війни ми побачили, як у записних книжках Симонова, Тихонова, Павленка, Вершигори й багатьох інших наших письменників зароджувалися твори, що стали окрасою, гордістю радянської літератури.

На світанку нашої славної радянської епохи діяв і творив Дмитро Андрійович Фурманов. Яскраво і повно втілив він у собі найкращі риси радянської людини і передав ці риси у своїй творчості. Ось чому книжки Дмитра Андрійовича Фурманова стали класикою нашої радянської літератури.

Ю. ЛИБЕДИНСЬКИЙ

Фурманов Д. А.
Ф95 Чапаев / Іл. худож. О. І. Хівренка; 3 рос. пер.
В. Давиденко; Післямова Ю. Либединського.—К.: Мо-
лодь, 1985.—264 с., іл.—(Б-ка художніх творів для
молоді «Джерело»).

Широко відомий твір визначного російського радянського письмен-
ника про героя громадянської війни Василя Івановича Чапаєва.

Ф ~~4702010200~~—036 31.85.
M228(04)—85

P2

*Библиотека художественных произведений
для молодежи «Джерело»*

Дмитрий Андреевич Фурманов

ЧАПАЕВ

Художник *Александр Иванович Хивренко*
Перевод с русского *В. Давиденко*
Послесловие *Юрия Николаевича Либединского*
Киев, Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Редактор *В. С. Тимукіна*
Художній редактор *В. В. Сокирко*
Технічний редактор *С. Г. Орлова*
Коректори *В. В. Євдокимова, О. В. Комарницька*

ІБ № 1851

Здано на виробництво 30.10.84. Підписано до друку
18.02.85. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Гарніту-
ра літерат. Друк високий. Умовн. друк. арк. 14,28.
Умовн. фарбо-відб. 17,64. Обл.-вид. арк. 15,44+0,5 нак.
Тираж 100 000 пр. Зам. № 4—372. Ціна 1 крб. 50 к.
Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Мо-
лодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119,
Київ-119, Пархоменка, 38—44.